

Branislav ŠPROCHA, Pavol ĎURČEK



Rómovia na Slovensku v sčítaniach obyvateľov 1980 – 2011

INFOSTAT - Výskumné demografické centrum

Prírodovedecká fakulta UK, Katedra humánnej geografie a demografie

Centrum spoločenských a psychologických vied SAV

2017

Rómovia na Slovensku v sčítaniach obyvateľov 1980 – 2011

Branislav Šprocha, Pavol Ďurček

Bratislava, 2017

INFOSTAT – Výskumné demografické centrum

Univerzita Komenského

Prírodovedecká fakulta

Katedra humánnej geografie a demografie

Centrum spoločenských a psychologických vied SAV

Prognostický ústav SAV

Vydanie tejto monografie bolo podporené v rámci riešenia výskumného projektu VEGA 2/0057/17 „*Najvyššie dosiahnuté vzdelanie a jeho vplyv na transformujúce sa rodinné a reprodukčné správanie žien na Slovensku*“.

Recenzovali: prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.
Ing. Boris Vaňo

RNDr. Branislav Šprocha, Ph.D.,
Mgr. Pavol Ďurček, PhD.,
Rómovia na Slovensku v sčítaniach obyvateľov 1980 – 2011

Bratislava: INFOSTAT – Výskumné demografické centrum, Univerzita Komenského,
Prírodovedecká fakulta, Katedra humánnej geografie a demografie a Centrum spoločenských
a psychologických vied – Prognostický ústav SAV

Bratislava 2017: INFOSTAT – Výskumné demografické centrum
web: www.infostat.sk, www.infostat.sk/vdc
e-mail: vdc@infostat.sk

Bratislava 2017: Univerzita Komenského
Prírodovedecká fakulta, Katedra humánnej geografie a demografie
web: www.humannageografia.sk
e-mail: khg@fns.uniba.sk

Bratislava 2017: Centrum spoločenských a psychologických vied
Prognostický ústav SAV
web: www.prog.sav.sk/
e-mail: progas@savba.sk

Copyright © autori
Obsah tejto monografie je chránený autorským zákonom.

Grafická úprava: Branislav Šprocha
Náklad: 150 kusov
Rozsah publikácie: 121 strán / 7,2 AH
Publikácia neprešla jazykovou úpravou.

Tlač: INFOSTAT – Výskumné demografické centrum, Leškova 16, Bratislava
ISBN: 978-80-89398-35-5

Obsah

Úvod	7
2. Zdroje údajov a metodika práce	8
3. História zisťovania údajov o Rómoch a ich počet na území Slovenska	13
4. Priestorové rozmiestnenie rómskeho obyvateľstva	23
4.1 Historické aspekty priestorového rozmiestnenia Rómov	23
4.2 Rozmiestnenie Rómov na Slovensku po druhej svetovej vojne	32
4.3 Charakter obcí miesta bydliska Rómov na Slovensku	43
5. Štruktúra Rómov podľa veku a pohlavia	47
5.1 Veková štruktúra Rómov na Slovensku	47
5.2 Štruktúra Rómov podľa pohlavia	55
6. Rodinný stav	62
7. Vzdelanostná štruktúra	69
7.1 Vzdelanie Rómov v historickej perspektíve	70
7.2 Vzdelanie Rómov v sčítaniach obyvateľov 1970 – 2011	73
7.3 Niektoré ďalšie aspekty vzdelávania a vzdelanostnej štruktúry Rómov na Slovensku	83
8. Ekonomická aktivita	90
9. Plodnosť rómskych žien v sčítaniach obyvateľov	98
9.1 Vývoj konečnej plodnosti	98
9.2 Štruktúra žien podľa počtu narodených detí	102
9.3 Pravdepodobnosť zväčšenia rodiny	104
9.4 Diferenčná analýza realizovanej plodnosti rómskych žien	108
Záver	112
Literatúra	114

Zoznam obrázkov

Obr. 1: Orientačná mapa krajov Slovenska	11
Obr. 2: Orientačná mapa okresov Slovenska	12
Obr. 3: Podiel Rómov v župách Uhorska podľa výsledkov sčítania 1893	24
Obr. 4: Podiel kočujúcich Rómov z celkového počtu Rómov v župách Uhorska podľa výsledkov sčítania 1893	26
Obr. 5: Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1930	27
Obr. 6: Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1940	28
Obr. 7: Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa policajnej evidencie domovskej príslušnosti z roku 1924	29
Obr. 8: Podiel Rómov v obciach Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1940	30
Obr. 9: Podiel Rómov v obciach Slovenska podľa policajnej evidencie domovskej príslušnosti z roku 1924	31
Obr. 10: Podiel Rómov v krajoch Slovenska podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980 – 2011	38
Obr. 11: Počet a podiel osôb cigánskeho pôvodu v obciach, okresoch a krajoch Slovenska podľa výsledkov SĽDB 1980	39
Obr. 12: Počet a podiel obyvateľov rómskej národnosti v obciach, okresoch a krajoch Slovenska podľa výsledkov SĽDB 1991	40
Obr. 13: Počet a podiel obyvateľov rómskej národnosti v obciach, okresoch a krajoch Slovenska podľa výsledkov SODB 2001	42
Obr. 14: Počet a podiel obyvateľov rómskej národnosti v obciach, okresoch a krajoch Slovenska podľa výsledkov SODB 2011	42
Obr. 15: Štruktúra obyvateľov rómskej národnosti podľa veľkostných kategórií obcí v rokoch 1980, 1991, 2001, 2011	44
Obr. 16: Podiel osôb rómskej národnosti vo veľkostných kategóriách obcí podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980 – 2011	45
Obr. 17: Štruktúra rómskej populácie Slovenska podľa dichotómie mesto – vidiek na základe výsledkov sčítania obyvateľov 1980 – 2011	46
Obr. 18: Podiel obyvateľov rómskej národnosti v mestách a vidieckych obciach podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980 – 2011	46
Obr. 19 – 22: Vekové pyramídy rómskej a nerómskej populácie Slovenska podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980 – 2011	51
Obr. 23: Veková štruktúra rómskeho a nerómskeho obyvateľstva v krajoch Slovenska, SĽDB 1980	56
Obr. 24: Veková štruktúra rómskeho a nerómskeho obyvateľstva v krajoch Slovenska, SĽDB 1991	57
Obr. 25: Veková štruktúra rómskeho a nerómskeho obyvateľstva v krajoch Slovenska, SODB 2001	58
Obr. 26: Veková štruktúra rómskeho a nerómskeho obyvateľstva v krajoch Slovenska, SODB 2011	59
Obr. 27 – 30: Vývoj indexu femininity podľa veku v rómskej a nerómskej populácii Slovenska na základe výsledkov sčítaní obyvateľov 1980 – 2011	60
Obr. 31 a 32: Najvyššie dosiahnuté vzdelanie rómskych a nerómskych mužov podľa výsledkov sčítania ľudu 1980	74

Obr. 33 a 34: Najvyššie dosiahnuté vzdelanie rómskych a nerómskych žien podľa výsledkov sčítania ľudu 1980	75
Obr. 35 a 36: Najvyššie dosiahnuté vzdelanie rómskych a nerómskych mužov podľa výsledkov sčítania ľudu 1991	77
Obr. 37 a 38: Najvyššie dosiahnuté vzdelanie rómskych a nerómskych žien podľa výsledkov sčítania ľudu 1991	77
Obr. 39 a 40: Najvyššie dosiahnuté vzdelanie rómskych a nerómskych mužov podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2001	79
Obr. 41 a 42: Najvyššie dosiahnuté vzdelanie rómskych a nerómskych žien podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2001	79
Obr. 43 a 44: Podiel rómskych mužov a žien s vyšším ako základným vzdelaním podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980 – 2011	80
Obr. 45 a 46: Najvyššie dosiahnuté vzdelanie rómskych a nerómskych mužov podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011	81
Obr. 47 a 48: Najvyššie dosiahnuté vzdelanie rómskych a nerómskych žien podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011	81
Obr. 49 a 50: Priemerná dĺžka vzdelávania rómskych a nerómskych mužov podľa výsledkov sčítania obyvateľov 1980 – 2011	83
Obr. 51 a 52: Priemerná dĺžka vzdelávania rómskych a nerómskych žien podľa výsledkov sčítania obyvateľov 1980 – 2011	83
Obr. 53 a 54: Ekonomická aktivita rómskych a nerómskych mužov na Slovensku podľa výsledkov sčítania ľudu 1980	92
Obr. 55 a 56: Ekonomická aktivita rómskych a nerómskych žien na Slovensku podľa výsledkov sčítania ľudu 1980	93
Obr. 57 a 58: Ekonomická aktivita rómskych a nerómskych mužov na Slovensku podľa výsledkov sčítania ľudu 1991	94
Obr. 59 a 60: Ekonomická aktivita rómskych a nerómskych žien na Slovensku podľa výsledkov sčítania ľudu 1991	94
Obr. 61 – 64: Ekonomická aktivita rómskych a nerómskych mužov a žien na Slovensku podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2001	95
Obr. 65 – 68: Ekonomická aktivita rómskych a nerómskych mužov a žien na Slovensku podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011	96
Obr. 69: Vývoj konečnej plodnosti rómskych žien a žien Slovenska	100
Obr. 70: Priemerný počet detí na 1 rómsku ženu a ženu populácie Slovenska vo vybraných rokoch	102
Obr. 71: Štruktúra rómskych žien podľa počtu narodených detí v generáciách 1906 – 1965	103
Obr. 72: Štruktúra žien Slovenska podľa počtu narodených detí v generáciách 1861 – 1965	103
Obr. 73: Pravdepodobnosti zväčšenia rodiny vybraných generácií rómskych žien a žien Slovenska	105
Obr. 74: Pravdepodobnosť zvýšenia parity rómskych žien na Slovensku	107
Obr. 75: Pravdepodobnosť zvýšenia parity žien Slovenska	107
Obr. 76 a 77: Plodnosť aspoň raz vydatých a slobodných rómskych a nerómskych žien na Slovensku podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011	109
Obr. 78 a 79: Plodnosť rómskych žien podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania (vľavo) a ekonomickej aktivity (vpravo) v sčítaní obyvateľov 2011	110

Zoznam tabuliek

Tab. 1: Družobné okresy a počet presídlených rómskych rodín a osôb medzi Slovenskom a Českom v rámci koncepcie rozptylu a odsunu v rokoch 1966 – 1970	34
Tab. 2: Veková štruktúra Rómov a celej populácie „slovenských“ žúp a Uhorska (rok 1890)	48
Tab. 3: Podiel vybraných vekových skupín v rómskej a nerómskej populácii na Slovensku	49
Tab. 4: Vybrané syntetické indikátory vekovej štruktúry rómskej a nerómskej populácie na Slovensku podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980 – 2011	50
Tab. 5: Index maskulinity rómskej a nerómskej populácii na Slovensku podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1970 – 2011	60
Tab. 6: Rodinný stav rómskej a nerómskej populácie na Slovensku vo veku 16 a viac rokov podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980 – 2011	62
Tab. 7: Podiel slobodných rómskych a nerómskych mužov a žien podľa veku, sčítanie obyvateľov 1980 – 2011	63
Tab. 8: Podiel rozvedených rómskych a nerómskych mužov a žien podľa veku, sčítanie obyvateľov 1980 – 2011	66
Tab. 9: Podiel ovdovených rómskych a nerómskych mužov a žien podľa veku, sčítanie obyvateľov 1980 – 2011	67
Tab. 10: Podiel rómskych a nerómskych mužov a žien žijúcich v manželstve podľa veku, sčítanie obyvateľov 1980 – 2011	68
Tab. 11: Znalosť čítania a písania Rómov (rok 1893) a celej populácie „slovenských“ žúp a Uhorska (rok 1890)	71
Tab. 12: Porovnanie najvyššieho dosiahnutého vzdelania kohort rodičov a ich detí v rómskej populácii mužov podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980 – 2011	88
Tab. 13: Porovnanie najvyššieho dosiahnutého vzdelania kohort rodičov a ich detí v rómskej populácii žien podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980 – 2011	89
Tab. 14: Priemerný počet detí na jednu ženu podľa výsledkov sčítania ľudu 1970 a 1980	99
Tab. 15: Plodnosť žien rómskej národnosti podľa veku a vybraných charakteristík miesta bydliska v sčítaní obyvateľov 2011	111

Úvod

Rómovia predstavujú integrálnu súčasť obyvateľstva Slovenska už pravdepodobne viac ako šesť storočí. Vďaka svojmu inoetnickému pôvodu, špecifickým zvykom, tradíciám v kombinácii s určitou mierou spoločenskej segregácie si zachovali viacero odlišností od nerómskej populácie. Tie sa v mnohých aspektoch premietajú do charakteru populačných štruktúr a tým aj charakteru samotného rómskeho obyvateľstva. Je potrebné si pritom uvedomiť, že Rómovia nie sú len súbor osôb, ktorí sa hlásia k rómskej národnosti, alebo ktorým príslušnosť k rómskemu etniku bola pripísaná na základe určitých kritérií, resp. ich okolie považuje za Rómov, ale je to systém viac či menej stabilných, rôzne veľkých kolektív. Ich vyčleňovanie je podmienené rôznymi kritériami. Z pohľadu demografickej reprodukcie a populačného vývoja sú ako najdôležitejšie označované vek, pohlavie, rodinný stav, vzdelanie a ekonomická aktivita. Sú predmetom zisťovania každého povojnového sčítania a práve populačné cenzy predstavujú často jediný a nenahraditeľný zdroj informácií o ich charaktere a vývoji. Aj keď možnosť prihlásiť sa k rómskej národnosti na Slovensku od sčítania 1991 využíva pravdepodobne len asi štvrtina z predpokladanej rómskej populácie, predmetný súbor osôb rómskej národnosti je početne bezkonkurenčne najväčší aký máme k dispozícii z akéhokoľvek zisťovania. Okrem toho plne rešpektuje jeden zo spôsobov vyčleňovania osôb rómskeho pôvodu založenom na vlastnej seba identifikácii. Sčítania od roku 1991 tak prezentujú tú skupinu Rómov, ktorá sa sama hlási k rómskej národnosti. V poslednom sčítaní obyvateľov z roku 2011 išlo už o takmer 106 tis. osôb, no bližšia pozornosť jej doposiaľ nebola venovaná. Informácie o Rómoch zo sčítaní aj napriek tomu, že nemôžu prezentovať celú rómsku populáciu na Slovensku, sú podľa nášho názoru veľmi cenným príspevkom pre ďalšie poznávanie tejto v mnohých smeroch špecifickej etnickej menšiny. Je preto škoda, že sú vedeckou obcou takmer systematicky prehliadané a nevenuje sa im väčšia pozornosť. Práve to je cieľom našej publikácie. Na základe výsledkov sčítaní ľudu 1980, 1991 a sčítaní obyvateľov z rokov 2001 a 2011 sa pokúsime vytvoriť komplexnejší obraz o vybraných demografických štruktúrach Rómov na Slovensku a ich prípadných zmenách v čase. V prvej časti sme sa zamerali predovšetkým na vývoj a spôsob získavania informácií o Rómoch na území Slovenska. Ďalej hodnotíme početnosť a priestorové rozmiestnenie rómskej populácie. Z demografických štruktúr analyzujeme vek, pohlavie, rodinný stav, najvyššie dosiahnuté vzdelania a ekonomickú aktivitu. Zvlášť sa tiež zaoberáme realizovanou plodnosťou žien, ktorú nám umožňujú hodnotiť práve výsledky sčítaní obyvateľov. Pevne veríme, že získané údaje budú cenným zdrojom informácií a pomôžu prehĺbiť poznanie niektorých aspektov rómskej populácie na Slovensku.

2. Zdroje údajov a metodika práce

Jednou z kľúčových otázok pri výskume rómskej populácie na Slovensku je jej definovanie a vymedzenie. S tým následne úzko súvisí aj dostupnosť použiteľných údajov pre analytické účely. Aj v našej práci si preto hneď na úvod kladieme túto otázku a snažíme sa ju čitateľovi zodpovedať tak, aby nedošlo k žiadnemu omylu pri jeho vnímaní získaných poznatkov a ich prípadnej ďalšej diseminácii. Koho teda môžeme považovať za Róma a ako vymedzíme rómsku populáciu? Pohľadov ako je možné k tejto problematike pristúpiť je hneď niekoľko. Navyše ani jeden z nich nie je možné vnímať ako bezproblémový. V prípade určitého zovšeobecnenia môžeme v zmysle Moravca (2006) hovoriť o troch základných konceptoch:

1) Rómom je ten, kto si osvojil a praktikuje určitý komplexný integrovaný systém hodnôt, noriem, princípov sociálnej organizácie, ktorý je identifikovaný ako rómska kultúra (Moravec 2006). Otázkou je, ako však presne a jednoznačne definovať rómsku kultúru. Navyše každá kultúra časom prechádza značnými zmenami, kultúrne vzorce sa menia s miestom, časom, charakterom rómskych skupín, a preto nie je možné tento koncept bez výhrady v súčasných podmienkach použiť.

2) Róm je osoba, ktorá sa stotožňuje s rómskou identitou a pri každej príležitosti ju aj deklaruje. Príkladom môže byť deklarovanie rómskej národnosti v sčítaniach obyvateľov. Ako je asi známe, túto možnosť však po roku 1990 využíva len asi štvrtina z predpokladanej celej rómskej populácie na Slovensku.

3) Rómom je tá osoba, ktorú za Róma považuje jeho okolie. Etnický koncept rómskej populácie bol využitý napríklad v sčítaniach 1893, 1970 a 1980, ale aj v posledných dvoch sociografických mapovaniach rómskych komunít na Slovensku v rokoch 2004 a 2013.

V našej práci budeme pracovať predovšetkým s druhou a tretou koncepciou. V súvislosti s tým preto rómsku populáciu chápeme ako súbor osôb, ktoré sa sami hlásia k rómskej národnosti, alebo ich okolie považovalo za Rómov (prípadne oba prípady súčasne).¹ Keďže hlavným cieľom je analyzovať charakter rómskej populácie na Slovensku z pohľadu vybraných demografických štruktúr budeme na riešenie tejto komplexnej problematiky využívať výlučne výsledky sčítaní ľudu, domov a bytov z roku 1980 a 1991 a sčítanie obyvateľov, domov a bytov z rokov 2001 a 2011. Hneď na úvod však musíme čitateľa upozorniť, že tie sa vyznačujú nielen odlišným

¹ Prvé vymedzenie druhé automaticky nevylučuje. Súčasne tiež predpokladáme, že najmä v prípade integrovaných Rómov ich okolie nemusí vždy klasifikovať ako osoby rómskeho etnika, no ak sa sami cítia byť Rómami (a deklarovali to v sčítaní), sú z nášho pohľadu príslušníkmi rómskeho etnika. Opačne na Slovensku sú asi tri štvrtiny osôb, ktoré okolie považuje za Rómov, ale k rómskej národnosti sa nehlásia. Myslíme si, že kombinácia etnického a národnostného princípu je preto asi najbližšie k úplnému vymedzeniu rómskej populácie na Slovensku.

chápaním rómskej populácie, ale majú aj rôzny pôvod a vznikali v rôznom čase a spoločenskej klíme.

V rámci pravidelných sčítaní ľudu, domov a bytov v rokoch 1970 a 1980 bolo uskutočnené špeciálne zisťovanie rómskeho (vtedy cigánskeho) obyvateľstva. Sčítací komisári pri zbere údajov mali na základe vopred určených znakov identifikovať sčítací hárok osôb cigánskeho pôvodu. Snahou bolo získať údaje o štruktúre rómskeho obyvateľstva v takom rozsahu, v akom bolo uskutočnené samotné sčítanie. Pre sčítacích komisárov boli vydané špeciálne pokyny ako definovať obyvateľa „cigánskeho pôvodu“. Podľa doporučení k sčítaniam 1970 a 1980 za Róma mal byť považovaný ten, kto sa k Rómom dobrovoľne hlási. V nejasných prípadoch mal sčítací komisár prihliadať predovšetkým k antropologickým znakom a k materinskému jazyku. Ako orientačná pomôcka slúžila evidencia občanov cigánskeho pôvodu, ktorú viedli miestne národné výbory. Pri sčítaniach ľudu v rokoch 1970 a 1980 v súvislosti s rómskym obyvateľstvom tak boli využité nielen objektívne znaky (hlásenie sa k Rómom, materinský jazyk), ale aj subjektívne znaky, ktoré sa opierali o „všeobecné znalosti“ tejto skupiny obyvateľstva, kde dominantnými boli najmä poznatky o spôsobe života a fyzických znakoch, ako je tmavšia pleť, vlasy, oči a menší fyzický vzrast (Vomáčková 1971). Výsledkom týchto zisťovaní bola nielen etnicky identifikovaná skupina osôb považovaných za Rómov, ale aj súbor / databáza údajov v plnom rozsahu ako ich zisťovali vtedajšie sčítania. Ide tak o najpodrobnejšie a pravdepodobne aj najkomplexnejšie súbory informácií o rómskej populácii na Slovensku. Ich hlavnou nevýhodou však je, že dnes už v podstate nehovoria nič o súčasnej rómskej populácii.

Po roku 1990 bola opätovne prijatá rómska národnosť, no nielen výsledky sčítaní obyvateľov, ale aj štatistické zisťovania prirodzeného a migračného pohybu vykonávané každoročne Štatistickým úradom Slovenskej republiky (ďalej ŠÚ SR) ukazujú, že len určitá časť osôb túto možnosť využíva. Odpovedať na otázku, prečo len asi štvrtina Rómov už v troch po sebe idúcich sčítaniach obyvateľov deklarovala svoju príslušnosť k rómskej národnosti je prinajmenšom problematické. Vo všeobecnosti sa pri vysvetľovaní tohto javu operuje so strachom zo samotného sčítania, s nedôverou a obavou zo zneužitia národnostných údajov. Ďalším spomínaným aspektom je neznalosť alebo nepochopenie pojmu národnosť. V takomto prípade sa môže stať, že sčítaná osoba uvádza napríklad svoje štátne občianstvo, prípadne sa identifikuje podľa toho, akou rečou hovorí jeho okolie. S tým je však potrebné tiež dodať, že spôsoby kolektívnej sebaidentifikácie v podobe národnosti a etnika, sú konštrukty modernej doby. V skupinách, ktoré neprešli procesom ich vzniku (národným obrozením), sa len ťažko môžeme stretnúť s pochopením spolupatričnosti k jednému národu. Pre Róma preto môže byť primárnym spôsobom rodinná sebaidentifikácia. To neznamená, že seba nebude chápať ako Róma alebo Cigána, ale že si nebude pojem Róm spájať s pojmom národnosť. Ako uvádza vo svojej práci Moravec (2006, s. 16):

„...zatímco pro národnostně smýšlejícího Čecha je primární kolektivní identitou jeho češství, pro nositele romské kultury může být primární jeho příslušnost např. k rodině Badžů...Romům...tak dost možná byla položena při sčítání nesmyslná otázka. Asi jako kdybychom se někoho zeptali: ke kterému geometrickému útvaru se hlásíte? Koule/kužel/krychle/jehlan/jiné...“

Okrem toho je potrebné vziať tiež do úvahy možnosť, že Rómovia chápu pojem rómska národnosť, ale sa k nej nechcú hlásiť, pretože nemajú záujem byť spájaní s tou časťou populácie Slovenska, ktorá má vo všeobecnosti v očiach verejnosti veľmi nepriaznivé postavenie. Práve symbolické vylúčenie môže byť jedným z dôvodov, prečo osoby, ktoré všetci naokolo považujú za Rómov, sa nestotožňujú s rómskou národnosťou.

Aj napriek tomu, že oficiálne údaje zo sčítaní 1991, 2001 a 2011 pokrývajú len približne štvrtinu z predpokladanej rómskej populácie na Slovensku, takto početný súbor predstavuje v súčasnosti jediný a nenahraditeľný zdroj informácií rôzneho druhu. Navyše sa ukazuje, že získané údaje by vzhľadom na spôsob svojho zberu mohli do určitej miery pomerne reálne reprezentovať charakter celej rómskej populácie Slovenska (Finková 2000).

V našej práci využívame primárne zdrojové databázy ŠÚ SR, ktoré vznikli zo sčítaní ľudu, domov a bytov v rokoch 1980 a 1991, ako aj sčítaní obyvateľov, domov a bytov 2001 a 2011. V ďalšej časti práce, ak neuvedieme inak, ich budeme označovať v skrátenom tvare ŠÚ SR SLDB 1980, SLDB 1991, SODB 2001 a SODB 2011. Pracujeme pritom s údajmi, ktoré pochádzajú zo sčítacích hárkov určených pre osoby. Takto definovaný primárny zdroj údajov v podstate predstavuje v každej jednej vete jednu osobu so všetkými štrukturálnymi znakmi, ktoré sa v predmetnom sčítaní zisťovali. Najčastejšie analyzovanými a pre demografické účely najdôležitejšími sú vo všeobecnosti vek, pohlavie, rodinný stav, najvyššie dosiahnuté vzdelanie a ekonomická aktivita. Okrem toho sčítania na Slovensku už od roku 1930 prinášajú jedinečné a nenahraditeľné poznatky o realizovanej plodnosti vďaka otázke o počte narodených detí. Vďaka tomu sme mohli analyzovať vývoj konečnej plodnosti a bezdetnosti, ďalej štruktúru žien podľa parity a vývoj pravdepodobností zväčšenia rodiny. Vo všetkých prípadoch pritom pracujeme s rómskou populáciou, ktorá v sčítaní 1980 bola vymedzená identifikáciou sčítacím komisárom a zvlášť označená v databáze SLDB 1980 a v sčítaniach 1991, 2001 a 2011 výberom kódu rómskej národnosti. Súčasťou našich zámerov však nebolo len analyzovať charakter vybraných populačných štruktúr, ale tieto aj porovnať s nerómskou populáciou. Znamená to, že samotný výber údajov prebiehal nielen pre rómske osoby (nech už boli v sčítaní identifikované akokoľvek), ale aj osoby, ktorým nebola priznaná príslušnosť k rómskemu etniku, resp. sa v cenzoch neprihlásili k rómskej národnosti. Jedinečnosť sčítaní a dostupnosť takto koncipovaných údajov zvyšuje naše analytické možnosti definovaním analyzovaných údajov v takej podobe akej potrebujeme pre účely práce. Znamená to konštrukciu viacerých krížových kombinačných triedení, ktoré v mnohých prípadoch nikdy u rómskej populácie neboli využité a analyzované.

Priestorové aspekty dát o rómskej populácii budeme zobrazovať niekoľkými spôsobmi. Za jednotlivé populačné cenzy (1980, 1991, 2001, 2011) zobrazujeme podiel rómskej menšiny z celkovej populácie, a to v dichotómií mesto-vidiek² ako aj v základných veľkostných kategóriách obcí. Zároveň podiel osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti znázorňujeme pomocou výplňového kartogramu, a to na úrovni obcí³, ako aj na úrovni súčasných štatistických okresov a krajov (Pravda a Kusendová 2007). Tiež pre rovnaké priestorové jednotky používame metódu prázdneho kruhového kartodiagramu, pomocou ktorej vyjadrujeme absolútny počet osôb rómskej národnosti (Pravda a Kusendová 2007).

Ďalej pre jednotlivé sčítania hodnotíme aj priestorové aspekty vekovej štruktúry. Vzhľadom na pomerne malú početnosť rómskej populácie v niektorých oblastiach Slovenska pracujeme len s úrovňou krajov. Zároveň porovnávame rómsku populáciu s ostatnou nerómskou populáciou. Výplňovým kartogramom zobrazujeme priemerný vek rómskej populácie a šraťazovým kartogramom zobrazujeme priemerný vek ostatnej nerómskej populácie (Pravda a Kusendová 2007). Ďalej horizontálny stĺpcový kartodiagram znázorňuje rómsku populáciu a prázdne stĺpce s farebným orámovaním patria ostatnej nerómskej populácii. Všetky kartografické výstupy boli spracované v programe ArcGis 10.1.

V jednotlivých kartografických výstupoch neuvádzame žiadne identifikačné znaky ani názvy, preto sme pre úroveň krajov a okresov zostavili nasledujúce polohovo orientačné mapy (obr. 1 a 2). Pre úroveň obcí Slovenska odporúčame použiť on-line internetovú orientačnú mapu obcí z Demografického atlasu Slovenskej republiky (Bleha a kol. 2014) zverejnenú na internetovej adrese: <http://www.humannageografia.sk/demografickyatlas/>

Obr. 1: Orientačná mapa krajov Slovenska



² Za mestá boli označené obce so štatútom mesta k 1.1. 2017

³ Pre jednotlivé cenzy vždy použijeme obecnú štruktúru platnú k dátumu sčítania.

Obr. 2: Orientačná mapa okresov Slovenska



3. História zisťovania údajov o Rómoch a ich počet na území Slovenska

Zdroje štatistických údajov o Rómoch na Slovensku majú pomerne bohatú históriu. Nasledujúci prehľad to potvrdzuje, no súčasne dodávame, že nemá za cieľ vyčerpávajúco a komplexne zhodnotiť všetky historické míľniky v procese štatistického zberu údajov o Rómoch na našom území, ale skôr poukazuje na veľkú rôznorodosť prístupov a spôsobov ich získavania, ktorú je potrebné mať na pamäti pri práci s nimi.

Do 18. storočia nepoznáme žiadnu súpisovú akciu, ktorá by svoju pozornosť špeciálne venovala Rómom, alebo v ktorej by sa zvlášť zisťovali osoby rómskeho pôvodu. Prvé sčítacie akcie tohto charakteru na území dnešného Slovenska sa realizovali až v prvej polovici 18. storočia. Išlo o lokálne akcie, ktoré boli uskutočnené v rôznych rokoch a pravdepodobne aj odlišnou metodikou. Prvou bol súpis Rómov z Tekovskej a Šarišskej stolice z roku 1725 a o niečo neskôr (1766) zo Zvolenskej stolice (bližšie pozri Horváthová 1964). Ak odhliadneme od týchto lokálnych súpisov, potom ako prvé oficiálne zdroje informácií hromadnej povahy o Rómoch na území dnešného Slovenska môžeme označiť súpisy Márie Terézie a Jozefa II. Ukončenie tureckej okupácie spolu so Szatmárskym mierom v roku 1711 umožnilo začiatok rekonštrukcie zničenej krajiny a zavádzanie nových osvietenských prístupov do spravovania krajiny, ktorej súčasťou boli aj Rómovia. Zmena v prístupe na rómske obyvateľstvo nastala po nástupe Márie Terézie k moci v roku 1740. Základnou ideou reformácie vo vzťahu k širokým masám sa stala teória o obyvateľstve ako bohatstve štátu. Cieľom viacerých cisárskych ediktov bolo trvalé usadenie všetkých Rómov, ich zapojenie do hospodárskeho života a produktívnej práce, z ktorej by boli schopní nielen odvádzať feudálnu rentu zemepánom, ale platiť predovšetkým štátne a stoličné dane (Tkáčová 2002).⁴ Kočujúci Rómovia sa mali usadiť, bolo im zakázané držať kone a obchodovať s nimi. Okrem toho sa mali obliekať a pracovať ako ostatní obyvatelia. Nariadenia tiež prikazovali odoberať malé rómske deti a dávať ich k prevýchove do sedliackych rodín. V prípade školopovinných detí sa dával dôraz na pravidelnú školskú dochádzku, ktorá mala byť zakončená vyučením sa nejakého remesla. Zakazovalo sa tiež používanie rómčiny a vlastných rómskych mien. Okrem toho existoval zákaz endogamných sobášov. Nové manželstvá mali Rómovia uzatvárať len s nerómskym partnerom. Usadení Rómovia nemali podliehať svojim vajdom, ale dedinským richtárom. Funkcia vajdovstva mala zaniknúť (Tkáčová 2002). Aj napriek veľkej snahe sa

⁴ Napríklad vzdelaný učenec vtedajšej doby Samuel Augustini ab Hortis predpokladal, že súbor nariadení osvietenských panovníkov bude mať taký úspech, že v priebehu niekoľkých pár rokov dôjde k úplnej asimilácii Rómov s ostatným obyvateľstvom a o ich zvykoch a tradíciách sa budú ďalšie generácie dozvedať len z kníh (ab Hortis 1995).

uvedený komplex zmien nepodarilo naplniť. Jednou z dôležitých prekážok bola neochota šľachty usadiť na svojich majetkoch ďalších Rómov. Povolenie dostávali len tí, o ktorých sa vedelo, že môžu byť užitoční. Okrem toho postoj šľachty k akýmkoľvek nariadeniam z Viedne bol veľmi nedôverčivý a len veľmi ťažko sa presadzovali do praxe. Smrťou Jozefa II. sa všetky snahy o reguláciu Rómov na území Uhorska skončili.

Aj napriek ich zlyhaniu sa viacerí historici a etnológovia (napr. Horváthová 1964, Mann 2001, Jurová 2002a) zhodujú, že prispeli k formovaniu pevnejších skupín, ktoré sa pod vedením vajdu pohybovali v rámci určitého územia, pričom čoraz častejšie dochádzalo aj k ich trvalému usadeniu. Práve do 18. storočia sa datuje vznik najväčšieho počtu rómskych osád na Slovensku (Jurová 2002a). Dôležitým prvkom viažucim sa k týmto nariadeniam boli súpisové akcie, ktorých cieľom bolo predovšetkým overiť ich dodržiavanie a úspešnosť v praxi. Už v roku 1767 Uhorská kráľovská miestodržiteľská⁵ rada vydala nariadenie o súpise cigánskych rodín (pozri Tkáčová 2002). V ďalších rokoch došlo k prehlbovaniu obsahu zisťovaných údajov, ako aj značným zmenám obsahu súpisov. Samotné súpisové akcie sa v realite vykonávali v druhej polovici 60., v priebehu 70. a v niektorých stoliciach aj v prvej polovici 80. rokov.⁶ Jednotný vzorový formulár z roku 1780 zaslaný do jednotlivých stolíc napríklad prikazoval v súpisoch zisťovať: mená ženatých Cigánov (prípadne vdovcov, vdov), počet detí do 2 rokov, do 12 rokov a nad 12 rokov, ich výchovu a zamestnávanie, spôsob bývania a obživy, právne postavenie, odievanie, či jedia alebo nejedia mäso uhynutých zvierat, či obchodujú s koňmi a platenie vojenskej a domovej dane (Tkáčová 2002). Môžeme súhlasiť s Tkáčovou (2002), že hlavným nedostatkom súpisov bolo, že nepochádzali z jedného roku a nezachovali sa zo všetkých stolíc na území dnešného Slovenska. Ďalším problémom je nejednotná metodika akou boli predmetné údaje zbierané. Na otázku kvalitu upozorňujú už celkové sumáre publikované za obdobie rokov 1780 – 1783. Podľa nich v tak krátkom časovom intervale sa počet Rómov v Uhorsku (bez Sedmohradska, ale vrátane Slavónska a Chorvátska) pohyboval v širokom rozpätí 30 – 44 tis. osôb (Horváthová 1964). Na úrovni jednotlivých stolíc kolísal ešte výraznejšie. Medziročné rozdiely boli spôsobené jednak zmenami v spôsobe zberu a spracovávaní údajov, keď napríklad jeden rok do súpisu boli zahrnuté vydaté ženy, iný rok nie, ako aj snahami samotných Rómov sa súpisom vyhýbať (Tkáčová 2002). Negatívne sa na kvalite údajov odrazila aj odlišná precíznosť vykonávania súpisnej akcie a nakoniec aj značná priestorová fluktuácia osôb. Tá sa prejavila najmä na regionálnej úrovni, keď zo stolíc, v ktorých sa asimilačné príkazy plnili až s príliš veľkou horlivosťou, sa celé skupiny Rómov snažili odísť do regiónov, kde sa k praktickej aplikácii jednotlivých nariadení stavali kompetentní úradníci ľahostajne (Horváthová 1964, Tkáčová

⁵ V rokoch 1783 – 1785 mala vytvorené dokonca osobitné oddelenie na riešenie tzv. cigánskych záležitostí - Departmentum Zingarorum (Horváthová 1964, Tkáčová 2001).

⁶ Z Bratislavskej stolice sa súpisy Cigánov zachovali z rokov 1773 a 1782. V Nitrianskej a Trenčianskej stolici to bolo z roku 1785. Najviac súpisov však pochádza zo 70. rokov 18. storočia: Turčianska stolica (1782), Tekovská stolica (1774), Gemerská stolica (1776, 1778), Malohontská stolica (1770, 1785), Spišská a Šarišská (1775). Bližšie pozri Horváthová (1964).

2000). Ďalšou závažnou skutočnosťou, na ktorú upozorňuje Tkáčová (2002), je tendencia úradníkov výsledné údaje pre panovníka „prikrášľovať“. Celkový počet Rómov v Uhorsku (vrátane Sedmohradska) sa pre 70. roky 18. storočia odhadoval na 68 tis., pričom na území dnešného Slovenska pravdepodobne žilo približne 20 tis. Rómov (Horváthová 1964).

S rozvojom modernej demografickej štatistiky a s tým súvisiacim zavádzaním oficiálnych štatistických zisťovaní a sčítacích akcií sa zmenila aj povaha spôsobu zberu údajov o Rómoch v Uhorsku a tým aj na území Slovenska. Určitým medzníkom a priamymi predchodcami moderných sčítaní boli dve tzv. Bachovské sčítania (súpisy). V roku 1850 viedenská vláda nariadila vykonať v Uhorsku sčítanie pre vojenské a administratívne účely. Samotní realizátori však pripustili, že zvolená metodika nebola vhodná, a preto už po skončení súpisových akcií sa začalo uvažovať o novom súpise. K jeho vykonaniu sa pristúpilo až v roku 1857. Podľa Bachovských súpisov z rokov 1850⁷ a 1857⁸ sa počet Rómov v Uhorsku pohyboval na úrovni 140 – 143 tis., pričom pre územie dnešného Slovenska môžeme odhadovať približne 11 tis. osôb.⁹ Do 50. rokov 19. storočia spadá ešte jeden pokus o špecializovaný súpis Rómov v Uhorsku. Ten sa úzko spájal s vtedy najpálčivejším problémom, a to kočovaním. Na základe návrhu na reguláciu občianskych pomerov slobodného pána von Mecséry kráľovská miestodržiteľská rada vydala nariadenie, ktorého súčasťou bola aj povinnosť vyhotoviť súpis duší k domácejmu obyvateľstvu patriacich Rómov spolu s ďalšími informáciami (Tkáčová 2001). Ani v tomto prípade sa nariadenie nestretlo s pochopením a väčším záujmom úradov (Tkáčová 2002).

Od roku 1869 začína v Uhorsku obdobie moderných sčítaní obyvateľov so všetkými ich prvkami. Etnická skladba obyvateľstva sa stala dôležitou súčasťou už od druhého moderného sčítania 1880. Ešte predtým sa na území Uhorska v roku 1873 uskutočnil špecializovaný súpis Rómov. Asi najzávažnejším jeho problémom bolo, že vopred neboli stanovené postupy koho považovať za Róma a na základe akých znakov (Džambazovič 2001). Pre úplnosť doplníme, že podľa jeho výsledkov by v Uhorsku malo žiť približne 214 tis. Rómov¹⁰.

Zisťovanie etnicity v uhorských moderných sčítaniach sa opieralo o koncept materinskej reči. K rómčine (resp. cigánčine) sa však v roku 1880 v celom Uhorsku (vrátane Chorvátska, Slavónska a Fiume) priznalo len necelých 80 tis. osôb.¹¹ V sčítaní 1890 počet osôb s cigánskou materinskou rečou presiahol hranicu 96,5 tis.¹² Odhad pre dnešné Slovensko by predstavoval približne 12,5 tis. osôb. Tieto rozporuplné výsledky s potrebou disponovať podrobnejšími údajmi týkajúcimi sa práve rómskeho obyvateľstva prispeli k úvahám o realizácii špeciálneho sčítania Rómov v Uhorsku.¹³

⁷ *Az 1850. és 1857. Évi népszámlálás*, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1993. s. 61.

⁸ *Az 1850. és 1857. Évi népszámlálás*, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1993. s. 67.

⁹ Vypočítané z údajov za župy zasahujúce na územie Slovenska.

¹⁰ Údaj publikovaný v *Czigányösszeírás Eredményei...*s. 18*.

¹¹ *Az 1881. Év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt, I. kötet* (1882) s. 225.

¹² *A Magyar Korona országaiban az 1891. Év elején végrehajtott népszámlálás eredményei* (1893) s. 112.

¹³ Podrobnejšie sa tejto problematike venujú napr. (Džambazovič 2001, Šprocha a Tišliar 2016b).

Impulz k jeho vykonaniu vyšiel od vtedajšieho ministra vnútra Karla Hieronymiho. Ten si uvedomoval veľké problémy spojené najmä s kočovnými skupinami spolu s nedostatkom potrebných informácií na komplexné riešenie rómskej problematiky. Začiatkom decembra 1892 len po niekoľkých týždňoch od vymenovania do funkcie ministra vnútra poveril štatistický úrad úlohou prípravy a následnej realizácie sčítania všetkých Rómov v Uhorsku. Hlavnou osobou zodpovednou za celé sčítanie sa stal etnológ Hermann Antal. Za rozhodujúci okamih sa určil 31. január 1893. Samotné sčítanie v teréne vykonávali dobrovoľníci, zväčša pracovníci miestnych úradov. Tam, kde sa nachádzali početnejšie rómske skupiny vypomáhali na to určení špeciálny sčítací komisári. Kľúčovým aspektom sčítania bola identifikácia Róma, resp. rómskej populácie. Pracovalo sa s niekoľkými identifikačnými rovinami. Prvú predstavovali etnologické javy ako životný štýl. V druhej sa pracovalo s antropologickými znakmi. Posledným kľúčom k identifikácii sa stala tzv. pripísaná etnicita treťou osobou. Najčastejšie išlo o názory vybraných jednotlivcov z miestneho spoločenstva. Priamo síce nebolo vopred určené o koho má ísť, ale môžeme sa domnievať, že sa pravdepodobne jednalo o niektoré authority v danej obci (starosta, farár, notár a pod).

Každý takto identifikovanej osobe v obci mal byť vyplnený zvlášť jeden sčítací hárok bez ohľadu na to, či je tu usadená, dlhšie sa zdržiavajúca alebo išlo o kočujúceho Cigána. Za trvalo usadených sa považovali tie osoby, ktoré v obci mali trvalé alebo obvyklé miesto bydliska bez ohľadu na to, či v čase sčítania tam boli prítomné alebo sa nachádzali v inej obci. Dlhší čas na jednom mieste sa zdržiavajúci Cigáni boli také osoby, ktoré sa kvôli svojmu špecifickému zamestnaniu (napr. korytári, ryžovači zlata a pod.) zostávali týždne, mesiace prípadne roky na jednom mieste bez toho, aby sa tam usadili. Za kočovných Cigánov sa považovali tí, ktorí sa spoločne so svojou rodinou a stanmi presúvali z dediny do dediny.

Okrem individuálneho sčítacieho hárka pre každú osobu mala obec odovzdať aj všeobecný výkaz o Cigánoch prítomných v čase sčítania na jej území. U usadených Cigánov sa malo uviesť, či bývajú v rozptyle priamo v obci, alebo v skupine na jej okraji prípadne mimo obec. Ďalšou informáciou mali byť počty domov, chatrčí, jám atď. obývaných Cigánmi. Okrem toho sa osobitne mala zaznačiť plocha nimi obrábanej alebo prenajímanej pôdy. Dôležitou boli tiež údaje o tom, či deti navštevujú školu a v prípadoch, že nie mali kompetentní určiť dôvody prečo. Zvlášť sa pritom malo prihliadať na neochotu zo strany samotných Cigánov a na bránenie školu navštevovať zo strany miestnej necigánskej populácie.

U dočasne prítomných Cigánov sa mal sledovať dôvod zdržiavania sa v obci alebo pri obci. Tiež mala byť uvedená doba akú sa tu zdržiavajú a hodlajú zdržať. Ďalej sa sčítanie zaujímal o vzťahy miestneho necigánskeho obyvateľstva a prítomnej skupiny dočasne zotrúvajúcich Cigánov na území obce.

Špeciálna pozornosť vo všeobecnom výkaze bola venovaná kočovným Cigánom. Predovšetkým išlo o súpis karavanov a počty osôb v nich prítomných. Ďalej sa mal uviesť celkový počet karavanov, ktoré sa v priebehu roka objavia na území obce a ako často. Okrem

toho sčítací komisári mali v čase sčítania určiť nasledovné počty: stanov, kočov, dvojkoľesových kár, koní, somárov a oslov.

Koncepcia sčítania, jeho priebeh ako aj získané údaje boli hodnotené veľmi pozitívne. Rovnako spokojnosť vládla aj s mierou vyplnenia individuálnych sčítacích hárkov. Určité problémy vznikli s vyplňaním všeobecného obecného výkazu. Z pohľadu úplnosti je potrebné podotknúť, že sčítaciu akciu odignorovala len Budapešť. Výsledky sčítania boli publikované v roku 1895¹⁴ a podrobnejšie spracované v prácach Džamabazovič (2001), Šprocha a Tišliar (2016b). Podľa nich na území Uhorska žilo celkovo 274 940 Rómov¹⁵, čo predstavovalo približne 1,8 % celej populácie podľa sčítania 1890.¹⁶ Nejde však o konečné číslo. Súpisnú akciu odignorovala Budapešť, kde sa odhaduje, že v čase súpisu bolo prítomných približne 1500 Rómov (Kemény 1999). Okrem toho autori censu pripúšťali aj ďalšie možné nepresnosti, keďže Rómovia vo všeobecnosti príliš akcii nedôverovali. Vyhnúť sa jej pomohlo aj nepriaznivé počasie, ktoré sťažovalo prácu sčítacím komisárom. Predpokladá sa, že najpresnejšie sčítanou bola skupina trvalo usadených Rómov, kým najväčšie nepresnosti mohli vzniknúť v spojitosti s kočujúcimi Rómami. Celkový počet Rómov prítomných na konci januára 1893 v Uhorsku sa preto odhaduje na 280 tis. osôb.¹⁷

Keďže publikované údaje pokrývajú len úroveň jednotlivých žúp (*vármegye*) a v niektorých prípadoch aj okresov (*járás*) resp. miest so zriadeným magistrátom (*rendezett tanácsú város* skratka r.t.v.)¹⁸ nie je možné presne určiť počet Rómov priamo na území dnešného Slovenska. Podľa nášho odhadu založeného na pomerných koeficientoch v prípade žúp presahujúcich súčasné hranice, by to mohlo byť približne 36,5 tis. osôb.¹⁹ Z celkového počtu Rómov sčítaných v Uhorsku by tak Rómovia na Slovensku tvorili niečo viac ako 13 %.

Po vzniku Československa zisťovanie národnosti bolo jedným z najdôležitejších integrálnych prvkov každého sčítania, keďže etnicita predstavovala významný argument oprávnenosti vzniku nového štátneho útvaru v strednej Európe. Navyše je potrebné si uvedomiť, že na Slovensku mali byť štátne hranice vytýčené nielen na prirodzených a strategických základoch, ale dôležitú úlohu malo zohrávať aj národnostné zloženie (Šprocha a Tišliar 2012).

Už v prvom sčítaní z roku 1919 sa pripravila celkom nová koncepcia spôsobu získavania údajov o národnostnom zložení obyvateľstva. Základným atribútom etnickej príslušnosti sa stala národnosť, definovaná ako národnopolitické presvedčenie jednotlivca podľa kmeňovej príslušnosti k určitému národnému celku alebo národu (Tišliar 2007). Národnosť mohla byť

¹⁴ *A Magyarországon 1893. Január 31-én végrehajtott Czigányösszeírás Eredményei*. Budapest: Az Országos Magyar Kir. Sztatisztikai Hivatal, (1895).

¹⁵ Z toho 2 164 osôb bolo sčítaných u vojska alebo vo väzení.

¹⁶ Údaj predstavuje podiel Rómov z celkového počtu sčítaných osôb v Uhorsku z roku 1890 (31.12.)

¹⁷ *Czigányösszeírás Eredményei...*s. 26*

¹⁸ Publikované boli aj údaje o podiele Rómov v municipiálnych mestách a mestách so zriadeným magistrátom a tiež v obciach, kde počet Rómov prekročil hranicu 50 osôb alebo dosahoval aspoň 10 % z celkovej populácie príslušného sídla.

¹⁹ K veľmi podobnému výsledku dospeli aj niektorí ďalší autori (napr. Horváthová 1964, Tkáčová 2002). Na druhej strane maďarskí autori Pomogyi (1995) a Kemény (1999) pracujú s odhadom na úrovni 40 – 42 tis. osôb.

len jedna a pre jej určenie bola rozhodujúca len vlastná vôľa sčítanej osoby. Definitívne údaje z tohto cenzu boli publikované v Sozname miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919 (Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska, 1920). Aj keď sa v sčítacích hárkoch cigánska národnosť uvádzala zvlášť, v pramennej publikácii bola zaradená do kategórie iné. Rovnako aj ďalšie medzivojnové sčítania opustili zaužívaný spôsob zisťovania etnicity v Uhorsku, kde hlavným atribútom bol materinský jazyk chápaný ako reč, ktorú sa osoba naučila doma a rozprávala ňou v bežnej komunikácii (Šprocha a Tišliar 2012).

V sčítaní ľudu z roku 1921 sa k cigánskej národnosti prihlásilo celkovo 7 967 osôb a v sčítaní z roku 1930 to bolo 31 188 osôb. Aj napriek tomuto nárastu je zrejmé, že v porovnaní s uhorským sčítaním 1893 a niektorými ďalšími zdrojmi sa k cigánskej národnosti prihlásil len zlomok z celkového počtu Rómov. Do kategórie „ďalšie zdroje“ môžeme zaradiť napríklad policajnú evidenciu Rómov podľa domovskej príslušnosti. Aj napriek tomu, že nepokrývala celé územie Slovenska, keďže za Nitriansku župu chýbajú údaje z okresov Hurbanovo, Nitra, Nové Zámky, Prievidza, Štúrovo, Vráble a Zlaté Moravce (Nečas 1998), v roku 1924 obsahovala informácie o 53 274 osobách a v roku 1927 už v nej bolo evidovaných 60 315 usadených a 1 877 kočovných Rómov. Údaj o usadených rómskych osobách je možné považovať za pomerne presný, no počet kočujúcich Rómov bol pravdepodobne podhodnotený (Kollárová 2002). Ako uvádza Horváthová (1964), práve kočovní Rómovia nemali žiadne doklady, vyhýbali sa súpisom a neboli vedení v žiadnych štátnych ani cirkevných úradných záznamoch. Okrem toho do evidencie rómskeho obyvateľstva neboli zahrnuté osoby, ktoré nemali domovskú príslušnosť alebo ju nebolo možné presne určiť.

Po Mníchovskej dohode a prvej Viedenskej arbitráži sa pod gesciou ministerstva vnútra uskutočnil jednoduchý súpis obyvateľstva zisťujúci vek, štátnu príslušnosť, náboženské vyznanie a národnosť prítomných osôb. Uskutočniť tzv. krajinské sčítanie v roku 1938 bolo motivované predovšetkým dvomi hlavnými príčinami. Prvou boli spomínané značné straty územia a obyvateľstva. Druhú predstavovali národnostno-politické problémy, a to predovšetkým v spojitosti s nemeckou menšinou. Tá po odčlenení južných častí obývaných prevažne maďarskou národnostnou menšinou získala postavenie dominantnej menšiny so snahami o kultúrnu autonómiu (Tišliar a Šprocha 2017). Ako už bolo uvedené vyššie, krajinské sčítanie neriadil štatistický úrad, ale Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky. Samotný zber údajov prebehol doslova expresne, bez propagácie len jeho vyhlásením v deň zberu údajov (Tišliar a Šprocha 2017). Hlavným cieľom tvorcov súpisu bolo vyhnúť sa politickým a národnostným agitáciám, ktoré by mohli celý priebeh spolitizovať a tým ovplyvniť aj výsledný obraz národnostnej štruktúry obyvateľstva. Po silných protestoch vedúcich predstaviteľov národnostných menšín a v dôsledku ďalších prevratných zmien sa na výsledky krajinského sčítania (súpisu) rýchlo zabudlo a nedošlo ani k ich širšej diseminácii. Na záver ešte doplníme, že na oklieštenom území Slovenska sa k cigánskej národnosti

prihlásilo 26 265 osôb, čo predstavovalo približne jedno percento z celkového počtu prítomného obyvateľstva (Štátny štatistický úrad 1939).

Po vzniku Slovenskej republiky (1939 – 1945) vstúpil v septembri do platnosti ústavný zákon rozdeľujúci obyvateľov do dvoch skupín. Ako plnoprávne subjekty mohli vystupovať len štátni príslušníci, pričom jednoznačne z nej boli vylúčení len Židia. Z pohľadu Rómov existovali dve možnosti:

1), *„keď sa bezpochyby zistí, že takéto osoby žijú usporiadaným občianskym životom, že majú v mieste riadne bydlisko a zamestnanie a že svojou výchovou, mravnou a politickou spoločlivosťou, verejným účinkovaním dosiahli stupeň riadneho občana, môžu byť do slovenskej národnej pospolitosti pojatí.“*

2), *„ak vyššie uvedeným podmienkam nevyhovujú, alebo im vyhovujú len čiastočne, napríklad pracujú len z prípadu na prípad, medzi sebou obcujú rečou cigánskou, ich mravná a politická spoločlivosť je pochybná, nemožno ich pokladať za príslušníkov slovenskej národnosti“* (Nečas 1981).

Navyše v júni 1940 Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky vydalo špeciálnu vyhlášku definujúcu pojem Cigán. Pod Cigánom sa mal rozumieť podľa §9 nariadenia s mocou zákona č. 130/1940 Zb. z. iba ten príslušník cigánskej rasy, pochádzajúci z nej po oboch rodičoch, ktorý žije kočovným životom, alebo usadeným, no vyhýba sa práci (Nečas 1981). Daná formulácia samozrejme bola pomerne vágna a umožňovala rôzne formy prispôsobovania si jej pre „vlastné účely“. Prezentované informácie sú tiež dôležité v spojitosti s pripravovaným sčítaním ľudu, ktoré sa uskutočnilo v roku 1940. To sa v prípade národnosti a najmä židovských a cigánskych osôb pridŕžovalo segregačných praktík, čo znamenalo nutnosť deklarovať „svoju národnosť“.²⁰ Okrem toho získané informácie sa samozrejme dotýkali len územia vtedajšej Slovenskej republiky. Väčšina údajov z tohto sčítania nikdy publikovaná nebola. Napríklad národnostná štruktúra je do úrovni okresov dostupná až zo Zpráv štátneho plánovacieho a štatistického úradu z roku 1946. K cigánskej národnosti sa prihlásilo celkovo 37 398 osôb, čo predstavovalo približne 1,4 % obyvateľov (Zprávy štátneho plánovacieho a štatistického úradu, 1946). Problematická hospodárska situácia, útek a odsun veľkého množstva obyvateľov na konci a po skončení druhej svetovej vojny vytvárali nutnosť využiť všetky rezervy pri obnove krajiny. Jednou z potenciálnych zložiek boli práve Rómovia, čo vyústilo v roku 1947 do ich prvého povojnového súpisu. Predchádzal mu prípis Ministerstva sociálnej starostlivosti, v ktorom sa uvádzalo, že je potrebné všetkých Rómov v Československu spísať a zaradiť do pracovných táborov pod dozorom, kde majú byť zapojení do pracovného pomeru v hospodárskych odvetviach s naliehavou potrebou nekvalifikovaných pracovných síl (Jurová 2009, Pavelčíková 2004). Ministerstvo vnútra tento spôsob riešenia odmietlo a odporučilo uskutočniť len súpis Rómov, v ktorom by sa zaznamenali všetky nevyužívané pracovné sily (Pavelčíková 2004). Na Slovensku akcia trvala

²⁰ Vyššie uvedená vyhláška síce bola napokon v deň sčítania zrušená, ale nie je možné si robiť žiadne ilúzie o tom, ako výrazne (ne-) ovplyvnila výsledky cenzu.

od 1. septembra až do 31. decembra 1947 a zachytila celkovo 84 438 osôb (Jurová 1996). Aj napriek veľkému úsiliu kompetentných orgánov sa však nepodarilo sčítať osoby, ktoré v čase súpisu migrovali medzi Slovenskom a Českom. Výsledné počty Rómov sú preto pravdepodobne do určitej miery podhodnotené. Zaujímavým je tiež pomerne vysoký počet sčítaných Rómov v Česku (takmer 17 tis.), aj keď odhad Nečasa (2002) hovorí, že genocídu prežilo len nanajvýš 1000 autochtónnych Rómov a Sintov. Získané výsledky zo súpisu sú tak nepriamym svedectvom o pomerne intenzívnej povojnovej migrácii slovenských Rómov do Česka.

Jedným z hlavným smerov štátnej politiky voči Rómom v 50. rokoch mala byť centrálna riadená asimilácia ako prostriedok likvidácie zaostalého spôsobu života a postupného splynutia rómskeho obyvateľstva s nerómskou väčšinou. Podľa kompetentných orgánov hlavnú prekážku tomuto procesu predstavovali kočovné a polokočovné skupiny osôb. Tieto úvahy sa pretavili do zákona č. 74/1958 Zb. z. o trvalom usídlení kočujúcich osôb. Jeho súčasťou tiež bol súpis kočujúcich a polokočujúcich osôb na území Československa, ktorý sa uskutočnil 3.–6. februára 1959. Všetky kočujúce a polokočujúce osoby staršie 15 rokov sa mali prihlásiť v mieste svojho momentálneho pobytu, kde spolu s ich rodinami boli zaevidované. Celkovo bolo spísaných 46,5 tisíce kočujúcich osôb, z toho takmer 28 tisíc na území Slovenska (Jurová 1996).

Nedostatok informácií o rómskom obyvateľstve v Československu spolu s prehlbujúcimi sa problémami a nenapĺňaním jednotlivých koncepcií riešenia rómskej problematiky, prinútili Vládny výbor pre otázky cigánskeho obyvateľstva v spolupráci so Štátnym úradom štatistickým realizovať v rokoch 1966 – 1968 nové súpisy Rómov. Podľa nich žilo na konci 60. rokov v bývalom Československu 226 467 Rómov (rok 1968), z toho na Slovensku 165 382 osôb. Na tieto súpisy nadviazali evidencie národných výborov, ktorých hlavnou úlohou bolo pripraviť podklady na vyplácanie sociálnych dávok. Nedostatkom tohto typu evidencie však podľa Kalibovej (1999) a Vaňa s Haviarovou (2002) bolo, že zachytávala len tých Rómov, ktorí boli poberateľmi niektorej formy sociálnej pomoci. Národné výbory túto činnosť ukončili v roku 1989, kedy na Slovensku evidovali 253 943 Rómov.

Z pohľadu oficiálnej demografickej štatistiky je potrebné povedať, že v rokoch 1948 – 1989 štát neprijal existenciu rómskej národnosti. Preto údaje o demografických udalostiach, ako aj výsledky sčítaní neboli zbierané za rómsku národnosť. Rómovia sa tak museli v sčítaniach ľudu prihlásiť k niektorej z uznávaných národností, alebo sa klasifikovať ako tzv. ostatné obyvateľstvo. Výnimku predstavovali len dve sčítania ľudu z rokov 1970 a 1980. V nich sa vytvoril špecifický koncept zisťovania údajov za etnickú skupinu cigánskeho obyvateľstva. Pri identifikácii osôb cigánskeho pôvodu boli v týchto sčítaniach použité nielen objektívne (materinský jazyk, sebaidentifikácia za Róma), ale aj subjektívne znaky. Tie sa opierali o „všeobecné znalosti“ tejto skupiny obyvateľstva, kde dominantnými boli najmä poznatky o spôsobe života a fyzických znakov, ako je tmavšia plesť, vlasy, oči a menší fyzický vzrast (Vomáčková 1971). V praxi to znamenalo, že na základe uvedených

kritérii bola príslušnosť k cigánskemu obyvateľstvu osobe určená tretou osobou - sčítacím komisárom. Prepojenie sčítania a zisťovania údajov za etnickú skupinu osôb cigánskeho obyvateľstva znamenalo, že tieto informácie plne korešpondovali s obsahovými prvkami oboch sčítaní, čo prinášalo jedinečnú informačnú databázu o populačných štruktúrach, reprodukcií, rodinnom správaní, charaktere a zložení domácností, ako aj spôsobe bývania tejto subpopulácie.

Podľa údajov zo sčítania ľudu 1970 žilo na Slovensku 159 275 Rómov (3,5 % z celkovej populácie). V druhom sčítaní ľudu v roku 1980 počet Rómov vzrástol na 199 863 osôb (4 % z celkovej populácie). Predpokladá sa (napr. Vaňo a Haviarová 2002), že uvedené sčítania nezachytili maximálne 15 % Rómov. Išlo pravdepodobne najmä o tých, ktorí sa integrovali do nerómskej populácie, nespĺňali alebo nebolo možné jednoznačne dokázať niektoré z vyššie uvedených znakov. Aj napriek tomu však údaje zo sčítaní ľudu 1970 a 1980 sú považované za najkomplexnejší a najpresnejší obraz o rómskej populácii na Slovensku.

Po roku 1989 bola opäť uznaná rómska národnosť a od sčítania ľudu 1991 ju osoby mohli slobodne deklarovať. Rovnaký prístup bol aj v ďalších dvoch sčítaniach obyvateľov, domov a bytov uskutočnených v rokoch 2001 a 2011. Okrem toho Rómovia mali tiež možnosť uviesť rómčinu ako svoj materinský jazyk. Získané výsledky a ich porovnanie napríklad s údajmi poskytnutými evidenciou národných výborov (pozri vyššie) alebo predchádzajúcimi sčítaniami ľudu však jednoznačne ukázali, že túto možnosť značná časť osôb rómskeho etnika nevyužila. V roku 1991 sa k rómskej národnosti prihlásilo len 75 802 osôb a v roku 2001 to bolo 89 920 obyvateľov. Rómčinu ako materinský jazyk v roku 1991 uviedlo 77 269 osôb a o desať rokov neskôr 99 448 obyvateľov. V poslednom sčítaní obyvateľov, domov a bytov z roku 2011 sa počet osôb rómskej národnosti dostal na úroveň 105 738 osôb, pričom rómčinu ako materinský jazyk uviedlo 122 518 ľudí.

Pre úplnosť ešte doplníme ďalšie tri zdroje údajov. V 90. rokoch a na začiatku 21. storočia sa v rámci tzv. Ročného výkazu o obytných zoskupeniach na nízkom sociokultúrnom stupni (rómske osady) zbierali informácie o Rómoch žijúcich v osadách. Hlavnou nevýhodou tohto zberu bolo, že nemal jednotný formát, metodiku, jednotlivé pojmy nemali svoje definície a samotný spôsob ich získavania sa v čase menil. S ohľadom na zameranie je tiež jasné, že poskytoval údaje len o určitej skupine rómskeho etnika. Podľa dostupných sumárnych výsledkov z roku 2000 žilo v osadách 127 429 osôb, čo by tvorilo približne 2,4 % populácie Slovenska. V rokoch 2003 – 2004 a 2012 – 2013 sa realizovali dve sociografické teritoriálne mapovania rómskych komunít, ktorých výsledky boli následne publikované v prácach Jurásková a kol. (2004) a Mušínska a kol. (2014). V oboch prípadoch nejde o žiadne súpisové, či sčítacie akcie, aj keď výsledky poskytujú údaje aj o počte osôb a ich niektoré charakteristiky. Rovnako obe zisťovania nemali za cieľ získať informácie za všetky obce na Slovensku, resp. všetky osoby rómskeho etnika, ale len za tie, ktoré boli vybrané na základe vopred stanoveného kľúča. Napríklad v prípade druhého mapovania v prípravnej fáze na základe existujúcich informačných zdrojov a databáz bol najprv pripravený zoznam miest

a obcí, u ktorých sa predpokladalo, že v nich žije početnejšia rómska komunita (viac ako 30 osôb). Tento zoznam sa opieral o predchádzajúce mapovanie resp. z neho vzniknutý Atlas rómskych komunít 2004 a o databázu schválených Lokálnych stratégií komplexného prístupu v rámci Horizontálnej priority MRK a v neposlednej rade o telefonické zisťovanie, ktoré v roku 2010 realizoval Úrad splnomocnenca vlády Slovenska pre rómske komunity. Okrem toho do takto vzniknutého zoznamu boli dodatočne ešte zaradené mestá a obce s 30 a viac obyvateľmi, ktorí sa v sčítaní obyvateľov 2011 prihlásili k rómskej národnosti. Celkovo sa takto prieskum realizoval v 1070 obciach Slovenska, a to prostredníctvom vopred pripraveného dotazníka vyškolenými anketármi so skúsenosťami s prácou v marginalizovaných komunitách (Mušinka a kol. 2014).

Získané údaje o počte osôb v oboch mapovaniach je potrebné vnímať ako odhady na základe pripísanej etnicity v rámci predmetných zisťovaní a v sledovaných obciach, a preto nemôžu predstavovať oficiálne počty celej populácie rómskeho etnika na Slovensku. Ak sa pozrieme na výsledky týkajúce práve počtu osôb, potom prvý projekt Atlas rómskych komunít 2004, zachytil celkovo 281 379 osôb. Kriglerová a Rybová (2004) však predpokladajú, že vzhľadom na problémy, ktoré sprevádzali získavanie údajov najmä v integrovaných mestských lokalitách, je uvedené číslo mierne podhodnotené a celkový počet Rómov na Slovensku odhadujú na približne 320 tisíc osôb. V druhom projekte Atlas rómskych komunít 2013 predstavoval odhadovaný počet obyvateľov s pripísanou rómskou etnicitou 402 724 osôb (Mušinka a kol. 2014). Ako sme však spomenuli, uvedené údaje sú neoficiálne založené na špecifickom spôsobe zisťovania a prístupe k osobám rómskeho etnika. V ďalších častiach práce sa budeme opierať len o oficiálne štatistické údaje založené na výsledkoch moderných sčítaní ľudu 1980 a 1991 a sčítaní obyvateľov domov a bytov 2001 a 2011.

4. Priestorové rozmiestnenie rómskeho obyvateľstva

Osídlenie Slovenska rómskou populáciou je výsledkom dlhého a zložitého historického procesu. Okrem toho najmä v novodobých dejinách výraznou mierou do tohto procesu zasiahli aj demografické aspekty, a to predovšetkým rozdielna dynamika reprodukcie a migračných procesov. Analýza priestorového rozmiestnenia Rómov na Slovensku pred a po druhej svetovej vojne pritom jednoznačne poukazuje na výraznú nerovnomernosť osídlenia a pretrvávajúce niektorých tradičných území s vyššou koncentráciou rómskeho obyvateľstva (pozri napr. Šprocha 2011, Tišliar 2011ab). Cieľom tejto kapitoly tak bude poukázať na niektoré hlavné aspekty geografického rozmiestnenia osôb rómskeho pôvodu a osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti v sčítaniach ľudu, ako aj poskytnúť čitateľom niektoré informácie o hlavných aspektoch tohto stavu.

4. 1 Historické aspekty priestorového rozmiestnenia Rómov

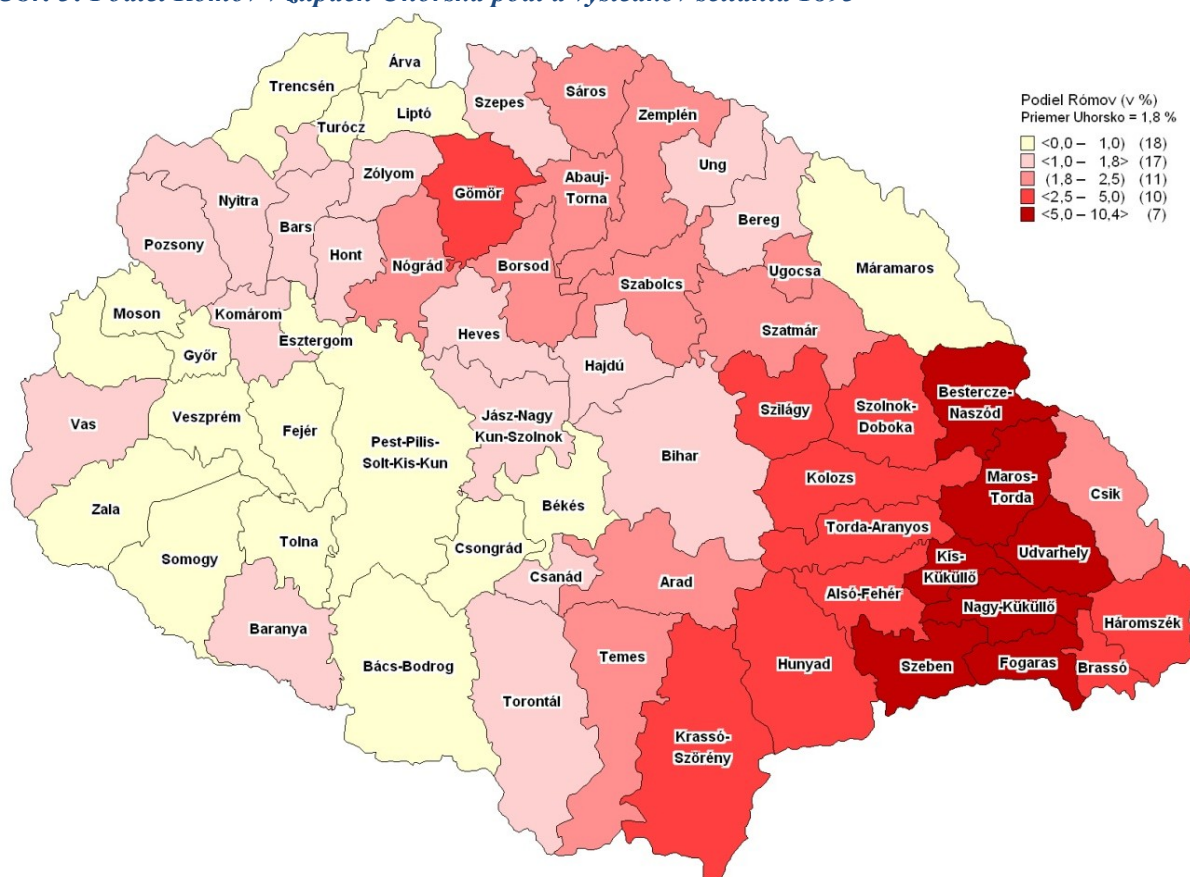
Zo súpisov Rómov nariadených Máriou Teréziou a Jozefom II. aj napriek ich nedostatkom vieme, že na území dnešného Slovenska sa rómske obyvateľstvo koncentrovalo predovšetkým v južných oblastiach. Podľa Horváthovej (1964) vyššie počty rómskych rodín nachádzame v Bratislavskej, Nitrianskej, Tekovskej a Gemerskej stolici. Okrem nich išlo tiež o Šarišskú, Spišskú a Zvolenskú stolicu. Naopak najmenšie počty rómskych rodín zaznamenali súpisy v Trenčianskej a Turčianskej stolici (Horváthová 1964). Aj keď ide len o útržkovité informácie, ktorých kvalita a úplnosť z pohľadu dnešnej demografickej štatistiky je prinajmenšom sporná, naznačujú, že niektoré tradičné centrá vyššej koncentrácie rómskeho obyvateľstva na Slovensku existovali už v 18. storočí alebo sa prinajmenšom začali formovať. O niečo viac ako storočie neskôr na mnohých moderných princípoch založené sčítanie Rómov v Uhorsku zistilo, že z 12 693 obcí sa Rómovia nachádzali v takmer dvoch tretinách, pričom značnú prevahu mali obce s už usadenými rómskymi spoločenstvami (90 % zo všetkých obcí s Rómami). Ak sa zameriame len na župy, ktoré na územie Slovenska zasahovali s viac ako 70 % svojej rozlohy²¹, potom z celkového počtu 3,3 tis. obcí sa Rómovia nachádzali len v približne 57 % z nich. Podiel trvalo usadených Rómov prekročil v predmetných župách hranicu 92 % (celouhorský priemer 89 %), kým podiel kočujúcich sa pohyboval len na úrovni

²¹ Celkovo ide o 13 žúp (v zátvorke je uvedený podiel plochy zasahujúcej na územie dnešného Slovenska): Šarišská (100 %), Liptovská (100 %), Turčianska (100 %), Trenčianska (100 %), Zvolenská (100 %), Nitrianska (100 %), Tekovská (100 %), Bratislavská (99 %), Spišská (95 %), Gemersko-malohontská (91 %), Oravská (86 %), Hontianska (82 %) a Zemplínska (72 %). V ostatných sa ich podiel pohyboval na úrovni 50 % a menej.

2 % (v Uhorsku viac ako 3 %). Na druhej strane je však potrebné tiež podotknúť, že vo viac ako polovici obcí Uhorska Rómovia žili oddelene od miestnej populácie. V župách na Slovensku bola úroveň priestorovej segregácie ešte vyššia, keď až v 78 % obcí sčítanie našlo Rómov žijúcich úplne mimo obce a mestá.

Jednoznačne najviac Rómov a ich najvyššie zastúpenie podľa sčítania 1893 dosahovali župy v Sedmohradsku²² (obr. 3). Išlo najmä o Veľkokykulskú (10,4 %), Malokykulskú (7,2 %), Sibiňskú (6,3 %), Marušsko-turďskú (6,2 %), Fogarašskú (5,4 %), Udvarhel'skú (5,2 %) a Bystricko-nasodskú (5,1 %) župu. Vyššie zastúpenie dosahovalo rómske obyvateľstvo tiež v priľahlých župách ležiacich v Obvode medzi riekami Tisa a Mures (Krašovsko-Severínska župa) a v Obvode na ľavom brehu Tisy (Šalajská župa). Jedinou župou, ktorá sa vyznačovala vyšším podielom Rómov (viac ako 3 %) a neležala v tejto oblasti alebo v jej tesnom okolí bola Gemerská župa. Nad celouhorský priemer sa zo žúp zasahujúcich na územie Slovenska dostala ešte Abovsko-Turnianska (2,3 %), Novohradská (2,2 %), Šarišská a Zemplínska (1,9 %).

Obr. 3: Podiel Rómov v župách Uhorska podľa výsledkov sčítania 1893



Zdroj údajov: Czigányössezeírás eredményei (1895)

²²Uhorsko sa delilo na celkovo sedem geografických oblastí (obvodov): ľavý breh Dunaja (Duna bal partja), pravý breh Dunaja (Duna jobb partja), oblasť medzi Dunajom a Tisou (Duna-Tisza köze), pravý breh Tisy (Tisza jobb partja), ľavý breh Tisy (Tisza bal partja), oblasť medzi Tisou a Murešou (Tisza-Maros közöge), Sedmohradsko (Erdély). Územie Slovenska ležalo predovšetkým v oblasti ľavého brehu Dunaja, pravého brehu Tisy a malé časti sa nachádzali v prihraničnej oblasti tiež na pravom brehu Dunaja.

Z pohľadu samotného počtu Rómov, najpočetnejšie skupiny žili v Zemplínskej a Gemerskej župe, kde bolo sčítaných viac ako 5,5 tisíce osôb. Vysoké počty Rómov mala tiež Novohradská, Nitrianska, Bratislavská a Abovsko-Turnianska župa (všetky viac ako 4 tisíce osôb). Pri porovnaní týchto výsledkov s rozmiestnením rómskeho obyvateľstva známeho zo sčítaní 1970 a 1980 (založených na podobných prístupoch identifikácie) je nápadná značná podobnosť hlavných priestorových koncentračných oblastí. Keďže publikované výsledky súpisu uvádzali aj údaje za niektoré obce, na záver doplníme, že najväčšie komunity sa na území Slovenska nachádzali predovšetkým v mestách: Košice (474 osôb), Komárno (222 osôb), Rimavská Sobota (218 osôb) a Prešov (216 osôb), ku ktorým sa priradili aj niektoré obce na Žitnom ostrove: Dunajská Streda (220 osôb), Rastice (190 osôb) a na východe obec Straňany (208 osôb)²³.

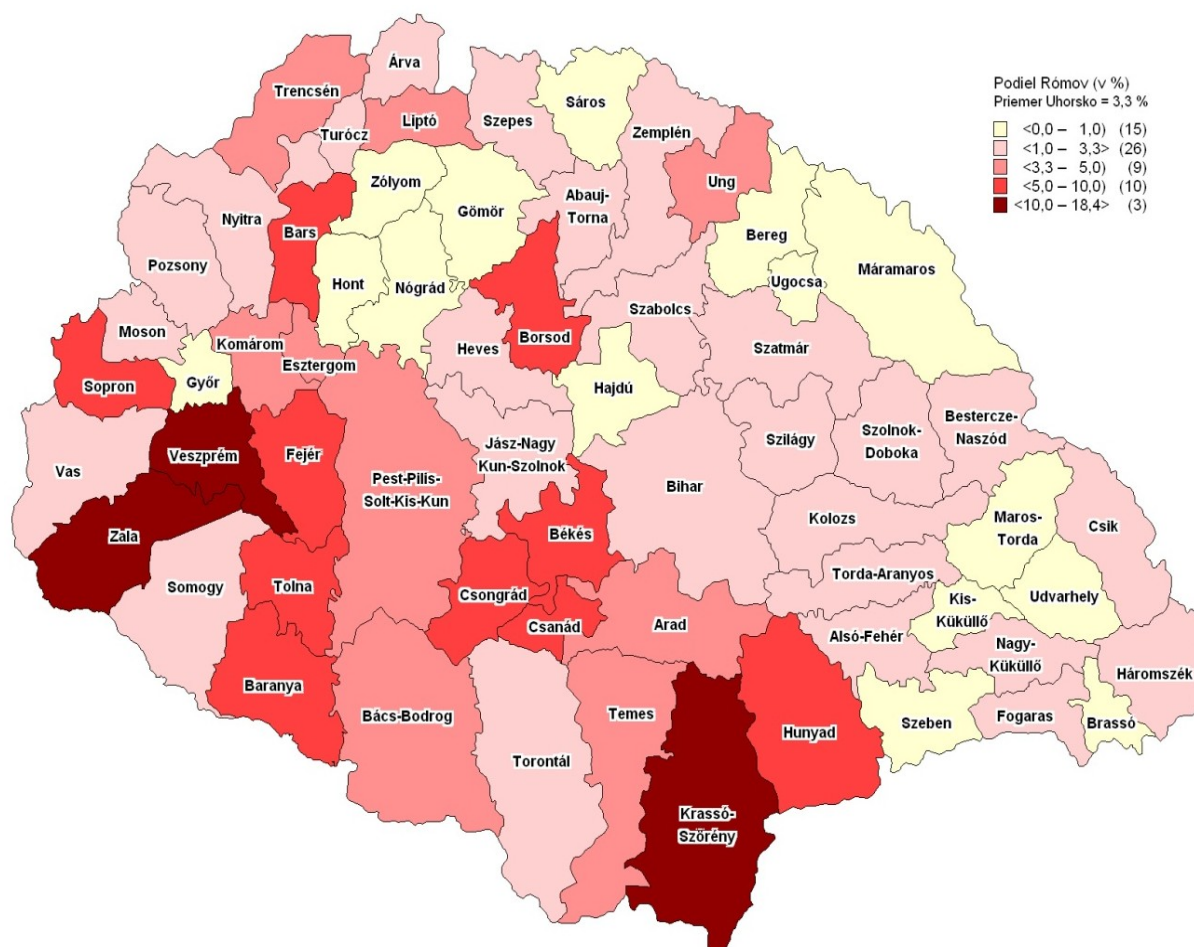
Do skupiny kočujúcich Rómov súpis v celom Uhorsku zaradil len necelých 9 tis. osôb. Podľa odhadu (pozri bližšie Šprocha a Tišliar 2016b) by sa na sklonku 19. storočia na Slovensku na základe župných údajov mohlo nachádzať približne 740 osôb. Najpočetnejšie kočovné skupiny boli v čase sčítania prítomné v Tekovskej župe (154 osôb), ďalej v Zemplínskej (136 osôb) a Bratislavskej župe (118 osôb). Zaujímavou je pritom skutočnosť, že oblasti, ktoré sa vyznačovali najvyšším počtom a zastúpením Rómov, nachádzame podľa sčítania 1893 tiež nízke až veľmi nízke podiely kočujúcich osôb (obr. 4). V súlade s tým môžeme preto predpokladať, že rómske obyvateľstvo už v tomto období žilo na území Slovenska prevažne usadeným spôsobom života a kočujúce rómske skupiny boli skôr marginálnym javom v miestnej rómskej spoločnosti. Práve predpoklad o dlhodobom usadení Rómov v niektorých oblastiach Uhorska by mohol vysvetľovať aj príčinu nízkeho zastúpenia kočujúcich skupín v týchto regiónoch. Neustále presuny z miesta na miesto nevytvárali predpoklad na vznik užších kooperačných väzieb s miestnym nerómskym obyvateľstvom. Okrem toho v oblastiach, v ktorých už žili usadení Rómovia, boli možnosti obživy pre kočujúce skupiny výrazne obmedzené. Navyše majoritná populácia sa často len s nevôľou pozerala na novo prichádzajúcich Rómov. Z tohto hľadiska sa nám preto javí logické, že kočujúce skupiny sa zdržiavali predovšetkým v regiónoch, kde zastúpenie usadených Rómov bolo nižšie a možnosti na získanie obživy tak boli väčšie. Súčasne je tiež potrebné pripomenúť, že sčítanie Rómov sa uskutočnilo na konci januára a zimné obdobie sa pravdepodobne snažili Rómovia bez trvalého obydlija prečkať radšej v nížinatých oblastiach. Celkovo väčšina slovenských žúp v rámci Uhorska patrila medzi oblasti s najnižším zastúpením kočujúcich Rómov. Jedinou výnimkou bola Tekovská župa, kde táto skupina tvorila viac ako 5 % z celkovej prítomnej rómskej populácie.

Do skupiny tzv. „dlhšie sa na jednom mieste zdržiavajúcich“ Rómov sčítanie z roku 1893 zahrnulo v Uhorsku takmer 20,5 tis. osôb. Na území žúp ležiacich prevažne na Slovensku ich bolo najviac sčítaných v Zemplínskej (475 osôb) a Gemerskej župe (393 osôb).

²³ Obec Sztrajnyán (Straňany) v župe Ung zanikla v roku 1925 zlúčením s mestom Michalovce.

Spoločne nadväzovali na súvislý priestor vyššieho zastúpenia tejto skupiny Rómov v severovýchodnej časti Uhorska. Najvyšší podiel viac ako pätinu z prítomnej rómskej populácie dosahovali v Oravskej župe (21,3 %). Ide však o oblasť s všeobecne veľmi nízkym počtom Rómov. Najnižšie zastúpenie dlhšie sa zdržiavajúcich Rómov na jednom mieste zaznamenali župy centrálneho Uhorska a v Sedmohradsku. Na Slovensku išlo predovšetkým o Bratislavskú, Nitriansku a na východe Spišskú župu, kde predstavovali menej ako 5 % z prítomnej populácie Rómov.

Obr. 4: Podiel kočujúcich Rómov z celkového počtu Rómov v župách Uhorska podľa výsledkov sčítania 1893

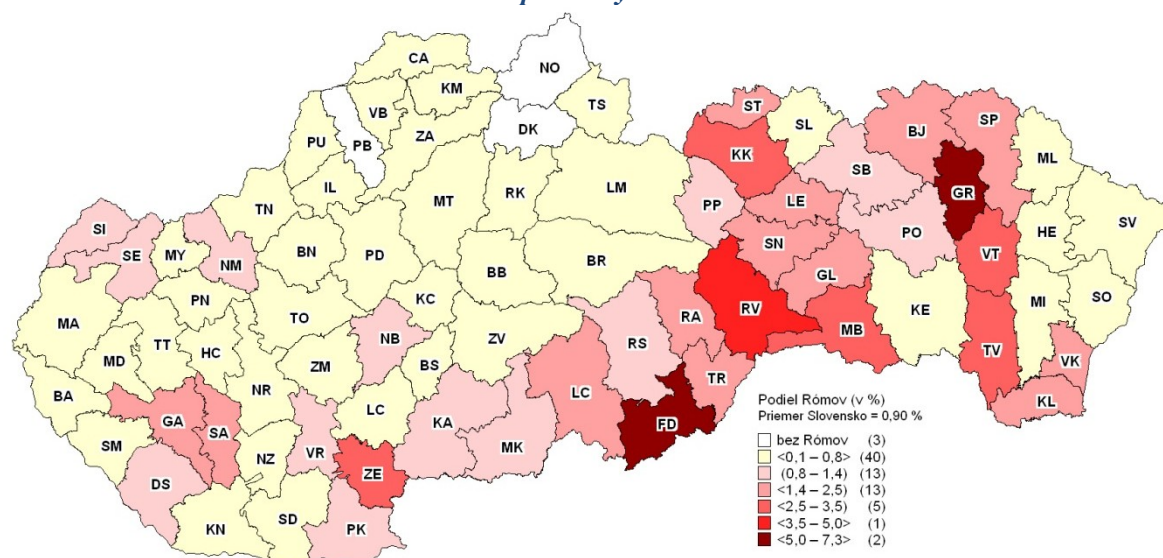


Zdroj údajov: Czigányössezeirás eredményei (1895)

Rozpad Uhorska a vznik Československa predstavoval z hľadiska zisťovania údajov o etnicite novú situáciu. Predovšetkým sa zmenil prístup k definovaniu národnosti. Základom sa stala slobodná deklarácia príslušnosti k určitej národnosti. Oficiálny obraz o rozmiestnení osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti na území Slovenska ponúkajú výsledky sčítaní ľudu z rokov 1921, 1930, 1940 a súpisu z roku 1938. Bližšie sa zameriame na posledný medzivojnový československý census z roku 1930 a sčítanie 1940.

V sčítaní 1930 najvyšší podiel dosiahli Rómovia v okresoch na juhu Slovenska a vo väčšine východoslovenských okresov s výnimkou regiónu krajného severovýchodu a východu (pozri obr. 5). Celkovo však len v dvoch okresoch - Feledince a Giraltovce - osoby hlásiace sa k rómskej národnosti prekročili hranicu 5 %. Vyšší podiel (viac ako 2,5 %) dosiahli tiež okresy Kežmarok, Rožňava, Medzilaborce, Vranov nad Topľou, Trebišov na východe Slovenska a Želiezovce na juhu stredného Slovenska (obr. 5). Bez Rómov podľa výsledkov sčítania 1930 boli tri okresy na severe: Námestovo, Dolný Kubín a Považská Bystrica. Práve priestory severu stredného a tiež mnohé okresy stredného a západného Slovenska predstavovali oblasť s najnižším zastúpením osôb rómskej národnosti (obr. 5). Do určitej miery sa tak aj na údajoch založených na sebadeklarácii potvrdzovala regionálna diferenciácia Slovenska z pohľadu zastúpenia Rómov zistená na základe etnických údajov z uhorského sčítania 1893. Každopádne však už medzivojnové československé sčítania poukázali na značné disproporcie medzi počtami Rómov definovaným vlastným prihlásením sa k rómskej národnosti a údajmi založenými na prisúdení rómskej etnicity treťou osobou.

Obr. 5: Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1930

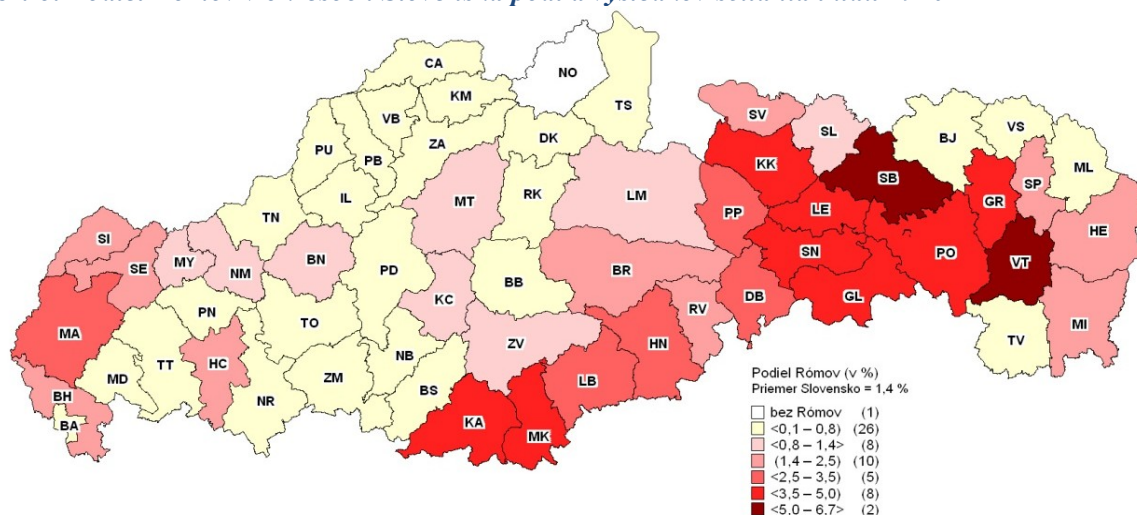


Zdroj údajov: Sčítanie ľudu 1930

Ako sme uviedli vyššie, sčítanie ľudu 1940 sa na oklieštenom území Slovenska nieslo najmä z pohľadu zisťovania národnostného zloženia v úplne odlišnom duchu. Do značnej miery subjektívne definovanie osôb cigánskeho pôvodu a nutnosť prihlásenia sa k „svojej národnosti“ s najväčšou pravdepodobnosťou prispeli k nezanedbateľnému zvýšeniu počtu Rómov (o približne 6 tis.) v priestore, v ktorom absentovali mnohé tradičné najmä južné oblasti vyššej koncentrácie rómskeho obyvateľstva na Slovensku. Na druhej strane priestorový obraz rozloženia osôb rómskej národnosti sa výraznejšie nezmenil. Ich najvyšší podiel nachádzame na východnom Slovensku a v páse prihraničných okresov juhu stredného Slovenska.

V okresoch Sabinov a Vranov nad Topľou podiel Rómov prekročil hranicu 5 %. Nad úrovňou 2,5 % z miestnej populácie sa nachádzalo celkovo 8 okresov zväčša na východe (Kežmarok, Levoča, Spišská Nová Ves, Gelnica, Prešov, Giraltovce) a k nim sa pridávali dva okresy na juhu stredného Slovenska (Krupina a Modrý Kameň). Nad úrovňou celoslovenského priemeru (1,4 %) sa podiel Rómov pohyboval v ďalších 15 okresoch zväčša východného a južného Slovenska. Okrem nich do tejto skupiny patrili aj okresy krajného západu v prihraničnom páse od Skalice po okres Bratislava okolie. Sčítanie tiež potvrdilo priestory s veľmi nízkym zastúpením Rómov. Išlo najmä o severné Slovensko a značnú časť západného Slovenska (pozri obr. 6). V okrese Námestovo nebola sčítaná žiadna osoba rómskej národnosti. Podrobnejšie priestorové rozloženie Rómov na Slovensku v roku 1940 prezentuje obecná úroveň na obr. 8. Aj z nej je zrejmä vyššie uvedená dominancia oblastí východného a južného Slovenska.

Obr. 6: Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1940



Zdroj údajov: Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu (1946)

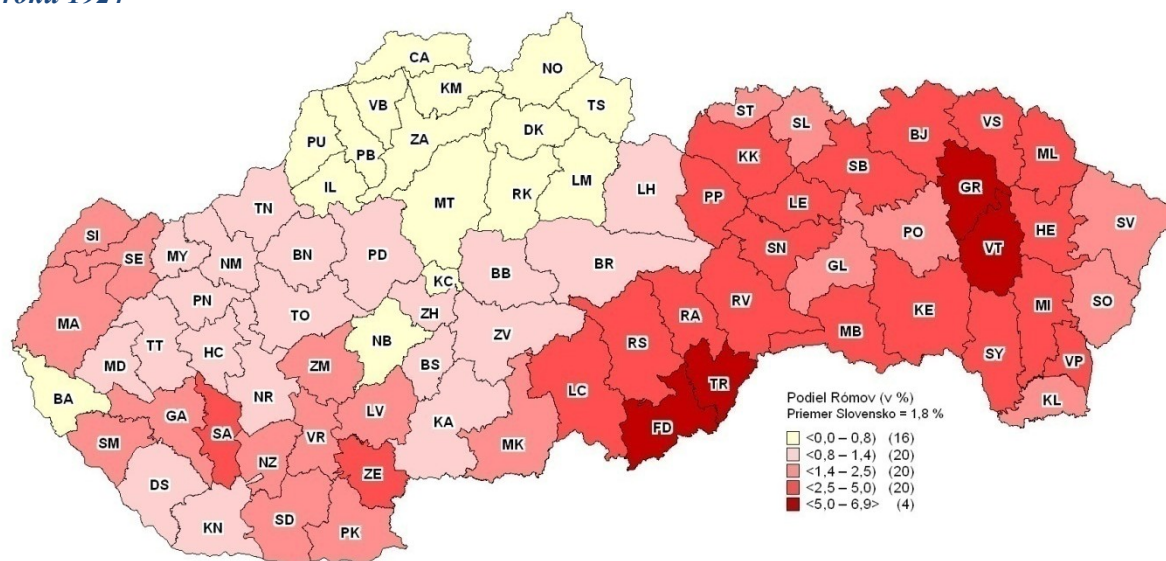
Špecifickým zdrojom údajov o priestorovom rozmiestnení Rómov z medzivojnového obdobia je policajná evidencia podľa domovskej príslušnosti. Podľa tabuľkovej databázy publikovanej v práci Nečasa (1998) najväčší počet a podiel Rómov dosahovala v 20. rokoch Košická a Zvolenská župa. Najmenej osôb a najnižší podiel zaznamenala Martinská župa. Na okresnej úrovni najviac Rómov žilo predovšetkým v okresoch východného a juhovýchodného Slovenska. Z hľadiska podielu Rómov dominovali v roku 1924 najmä okresy Feledince, Tornaľa, Giraltovce a Vranov nad Topľou, kde Rómovia predstavovali viac ako 5 % z celkového počtu obyvateľov. Naopak najnižšie zastúpenie mali na severe Slovenska a to najmä na Kysuciach, Orave a na strednom Považí.

Policajná evidencia rómskeho obyvateľstva podľa domovskej príslušnosti z 20. rokov minulého storočia prináša nesporne zaujímavé informácie aj o rozmiestnení Rómov na obecnej úrovni. Výsledný obraz však zostáva neúplný, keďže za sídla Nitrianskej župy sa

zachovali len informácie z okresov Bánovce nad Bebravou a Topoľčany (pozri Nečas 1998). Aj napriek tomu sa potvrdzujú viaceré už vyššie identifikované závery. Najčastejšie bola domovská príslušnosť Rómov vykazovaná v obciach ležiacich v pomerne súvislom páse južných okresov od Felediniec cez Tornaľu, Rožňavu a ďalej na sever do oblasti Gelníc, Spišskej Novej Vsi, Popradu a Kežmarku. Okrem toho vysoké zastúpenie osoby rómskeho pôvodu podľa domovskej príslušnosti dosahovali v niektorých obciach centrálnej časti východného Slovenska patriace do okresov Giraltovce a Vranov nad Topľou, na ktoré nadväzovali ďalej sídla na juhovýchodnom Slovensku. Celkovo až v 126 obciach mali Rómovia s domovskou príslušnosťou viac ako 10% zastúpenie, pričom v ďalších 275 sídlach ich váha predstavovala 5 – 10 % (pozri obr. 9).

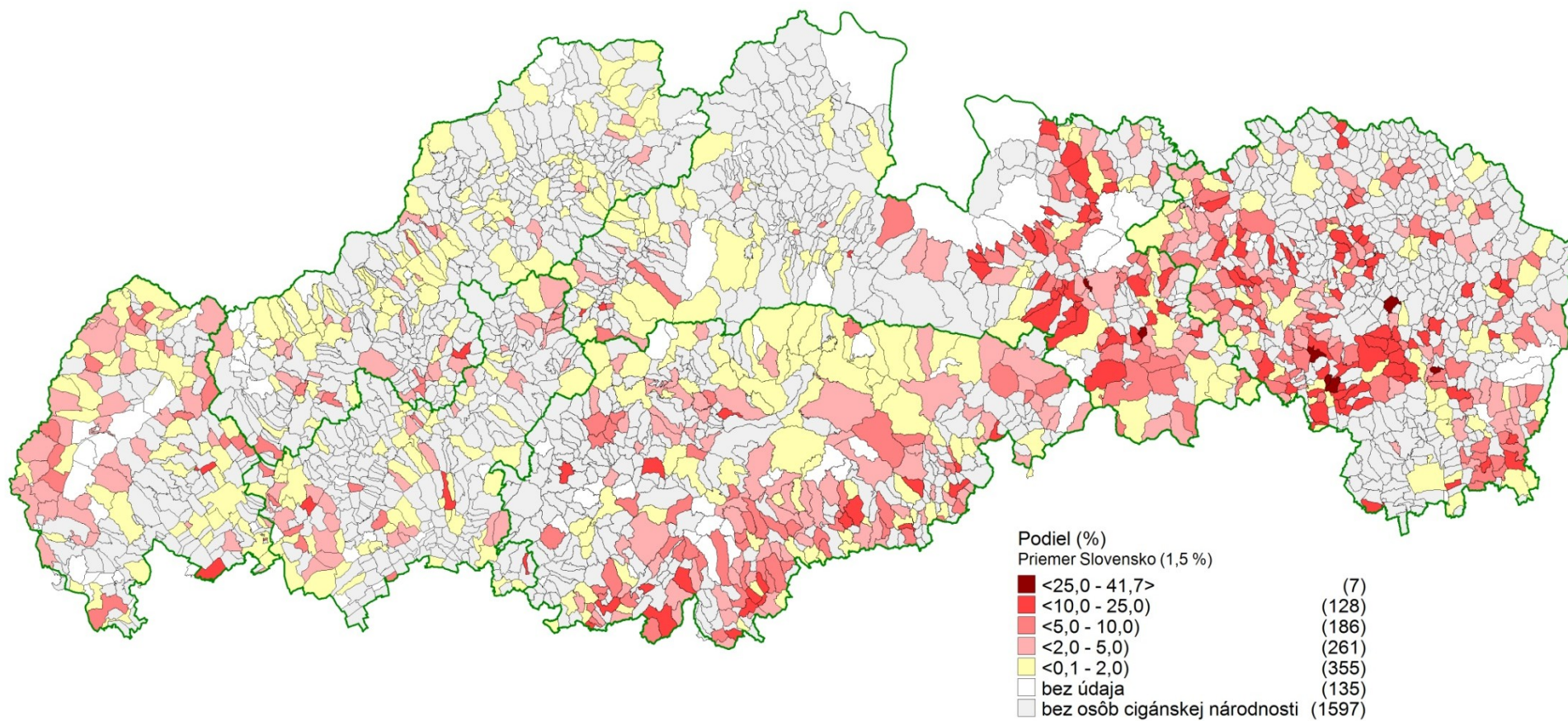
Porovnanie výsledkov uhorského sčítania z roku 1893, medzivojnových sčítaní 1921, 1930, ako aj sčítania ľudu 1940 a policajnej evidencie Rómov podľa domovskej evidencie poukazuje na dlhodobú historicky podmienenú a dá sa aj predpokladať, že kontinuálnu existenciu rozdielov v počte a zastúpení Rómov medzi jednotlivými regiónmi Slovenska. Tieto disproporcie výraznou mierou ovplyvnili vývoj rómskeho obyvateľstva aj po roku 1945 až do súčasnosti (pozri tiež Dubayová 1994).

Obr. 7: Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa policajnej evidencie domovskej príslušnosti z roku 1924

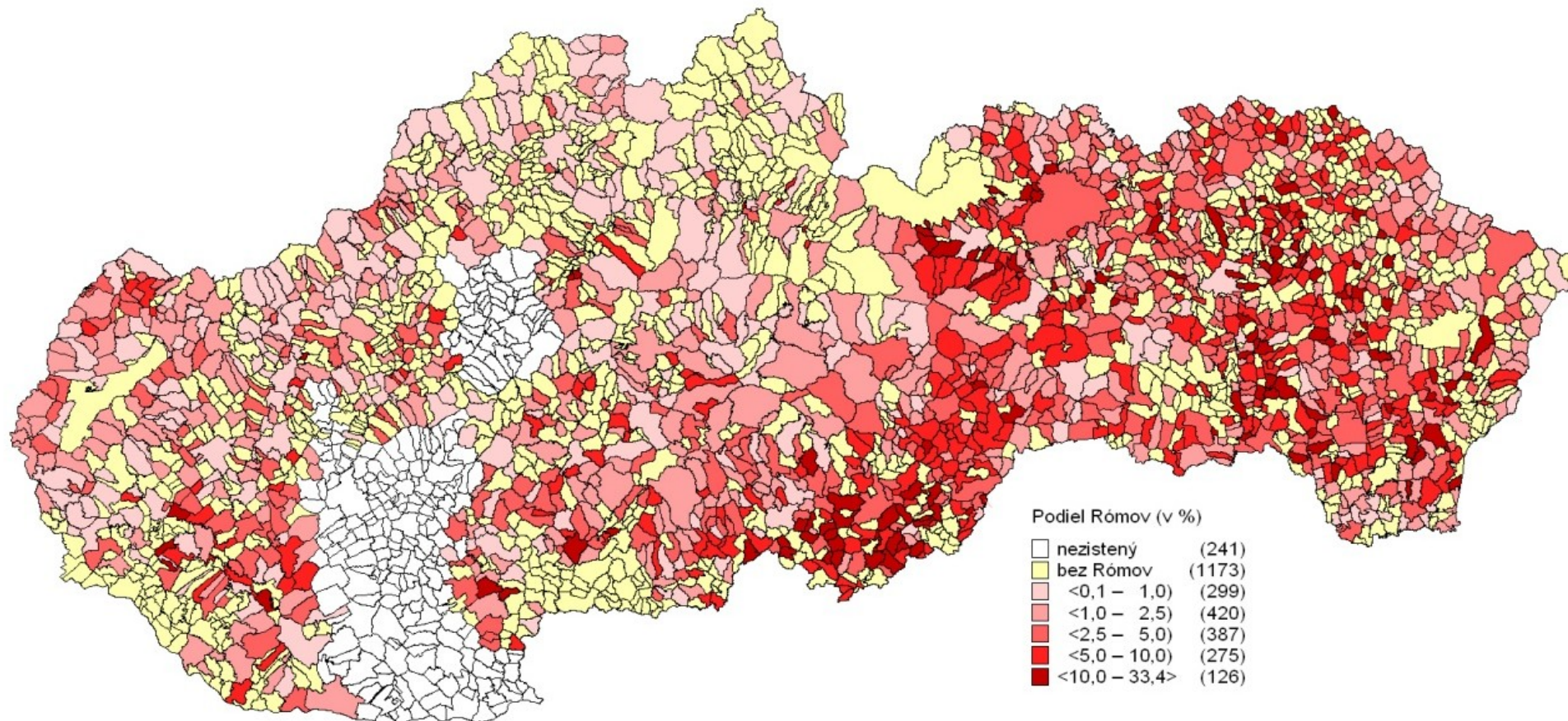


Zdroj údajov: Nečas (1998)

Obr. 8: Podiel Rómov v obciach Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1940



Obr. 9: Podiel Rómov v obciach Slovenska podľa policajnej evidencie domovskej príslušnosti z roku 1924



Zdroj údajov: Nečas (1998)

4.2 Rozmiestnenie Rómov na Slovensku po druhej svetovej vojne

Po druhej svetovej vojne podmienilo priestorové rozmiestnenie a počet Rómov na Slovensku niekoľko faktorov. S ohľadom na chronologické usporiadanie je však medzi dôležité aspekty potrebné zaradiť aj niektoré segregačné nariadenia, ktoré majú svoj pôvod ešte z obdobia Slovenskej republiky (1939 – 1945). Ide predovšetkým o vyhlášku o úprave niektorých pomerov Cigánov z roku 1941. V prípade, že Rómovia bývali pri verejných alebo vicinálnych cestách, museli svoje obydlia odstrániť a presťahovať sa na nové od ostatného obyvateľstva oddelené a zvlášť k tomu určené miesto (Nečas 1981). Protirómske opatrenia vyvrcholili zaradovaním Rómov do pracovných táborov (Janas 2008ab, 2010). Išlo o miesta táborovej koncentrácie s povinným pobytom a prinútením k práci. Ich úlohou bolo oddeliť a trestať osoby z politických, rasových a mravných dôvodov, pričom hlavnou zložkou sa mali stať predovšetkým Rómovia (Nečas 1981, Kollárová 2002). Odvody Rómov do týchto táborových komplexov prebiehali narýchlo, pričom jednotlivé komisie svojvoľne rozhodovali o tom, kto je a nie je asociál (Nečas 1981). Protirómske opatrenia zavádzané počas existencie Slovenskej republiky (1939 – 1945) mali jednu spoločnú vlastnosť. Postihovali nielen kočujúce osoby alebo osoby vyhýbajúce sa práci, ale dopadali na všetkých Rómov. Môžeme povedať, že toto obdobie prinieslo jeden z najdôležitejších zásahov do života rómskeho obyvateľstva na Slovensku s ďalekosiahlymi dôsledkami až do súčasnosti. Jurová (1993) vidí hlavné dopady týchto nariadení predovšetkým v tom, že zapríčinili pretrhnutie dovtedy existujúcich väzieb s nerómskym obyvateľstvom, narušili diferenciačný proces prebiehajúci vo vnútri samotného rómskeho obyvateľstva, Rómov vyhnali do ešte väčšej izolácie od vývoja celej spoločnosti, urýchlili zánik tradičných zdrojov obživy a zničili jej etické normy.

Po druhej svetovej vojne bola situácia rómskeho obyvateľstva na Slovensku vo všeobecnosti krajne nepriaznivá. Katastrofálne životné podmienky a nedostatok pracovných príležitostí najmä na východe republiky prinútili viacerých Rómov odísť do Česka. Obnova vojnou zničenej infraštruktúry, odchod veľkého počtu nemeckého obyvateľstva vytvorili v Česku dopyt po lacnej pracovnej sile. V prvých povojnových mesiacoch išlo pravdepodobne len o niekoľkých Rómov, ktorí po svojom návrate zlákali na odchod ďalších príbuzných. Ako uvádza Hübschmannová (1995), Rómom zo Slovenska sa „otvorili Čechy“ ako možná stratégia úniku z bezvýhodiskovej situácie. Okrem veľkých miest ako Praha, Brno nachádzali slovenskí Rómovia uplatnenie aj v ďalších priemyselných centrách, ako Most, Kladno a Plzeň. Najväčší dopyt po rómskej pracovnej sile prejavil štát pri úprave a výstavbe ciest, železníc, pričom sezónnych a príležitostných pracovníkov potrebovali tiež poľnohospodárske a lesné závody (Pavelčíková 2004). V prvých povojnových rokoch mala migrácia z dôvodu bytových problémov predovšetkým sezónny a dočasný charakter. Najmä v zimnom období sa veľká časť Rómov vracala naspäť (Jurová 2009). Ako sme uviedli v predchádzajúcej kapitole, Ministerstvo vnútra Československa za účelom podchytiť všetky

nevyužitú pracovnú silu uskutočnilo v roku 1947 prvý povojnový súpis Rómov. Výsledky odhalili, že území Česka s predpokladaným minimálnym počtom preživších autochtónnych Rómov a Sintov žilo už takmer 17 tis. osôb rómskeho pôvodu. Aj to nepriamo potvrdzuje pomerne veľkú dynamiku povojnových presunov Rómov zo Slovenska do Česka. Cieľom sťahujúcich sa osôb boli predovšetkým policajné obvody Prahy (2,5 tisíc osôb), Mostu (1,8 tisíc osôb), Brna, Olomouca, Chebu a Ústí nad Labem, kde súpis našiel viac ako 1000 rómskych osôb (pozri Pavelčíková 2004, s. 31; Jurová 1996, s. 1020 – 1021). Na migračný charakter rómskej populácie v Česku upozorňuje tiež nepomer medzi mužmi a ženami a nižšie asi len tretinové zastúpenie detskej zložky.

Smerovanie československej ekonomiky k socialistickej industrializácii s preferenciou ťažkého a zbrojárskeho priemyslu narážalo najmä v západných častiach republiky na nedostatok pracovných síl. Jedným z dôležitých zdrojov pracovných síl sa mali stať Rómovia (Pavelčíková 2004). Prvé spontánne povojnové migračné prúdy rómskych osôb už v tomto období však skončili. Novým prostriedkom pre získavanie nízko kvalifikovaných zamestnancov sa stali náborové akcie realizované priamo v osadách. Výsledkom bola nová fáza migrácie Rómov, ktorá sa od povojnovej líšila už svojím trvalým charakterom. Hlavné prúdy migrantov smerovali predovšetkým do hospodárskych centier, ktoré ponúkali dostatočné množstvo pracovných príležitostí a tiež možností riešenia bytovej otázky (Pavelčíková 2004).

Veľmi dôležitým faktorom pre početnosť a najmä priestorové rozmiestnenie rómskej populácie na Slovensku sa stala koncepcia riadeného odsunu a rozptylu v druhej polovici 60. rokov. Hlavná myšlienka spočívala v systematickom odsune Rómov z miest ich silnej koncentrácie do oblastí, kde bol podiel Rómov nízky. Presuny sa mali vyznačovať prísnou organizovanosťou, pričom každý neplánovaný, neorganizovaný presun bol klasifikovaný ako nežiaduca migrácia (Haišman 1999). V generálnom pláne koncepcie sa počítalo, že do roku 1970 bude na Slovensku zlikvidovaných 611 osád (z 1027), presunutých do českých krajín bude približne 2 177 rodín, čiže asi 14 tisíc osôb. Okrem toho v rámci jednotlivých krajov a okresov malo byť rozptýlených ďalších 9,9 tisíc rodín (asi 63 tisíc osôb) (Jurová 1993). V prípade naplnenia plánu by to znamenalo, že v priebehu troch rokov by sa do pohybu malo dať viac ako 70 tisíc osôb „cigánskeho pôvodu“ (Haišman 1999).

Už v priebehu rokov 1967 – 1968 sa však plány koncepcie začali ukazovať ako nereálne (Pavelčíková 2004). Obrovské finančné náklady, ktoré boli vynaložené, spolu s celkovým výrazným poklesom úspešnosti koncepcie znamenali jej zastavenie. V roku 1970 bola politika riadeného odsunu a rozptylu definitívne odvolaná, pričom na Slovensku sa uplatňovala ešte ďalšie dva roky. Podľa oficiálnych údajov sa v rokoch 1966 – 1971 podarilo zlikvidovať celkovo 4 750 chatrčí a z osád bolo presťahovaných takmer 24 tisíc Rómov (Jurová 2002). Detailnejšie je možné priebeh a rozsah presídlenia medzi Slovenskom a Českom pozorovať v nasledujúcej tab. 1.

Tab. 1: Družobné okresy a počet presídlených rómskych rodín a osôb medzi Slovenskom a Českom v rámci koncepcie rozptylu a odsunu v rokoch 1966 – 1970

Okresy v SR	Družobné okresy v ČR	1966–1968		1969–1970		Spolu	
		rodín	osôb	rodín	osôb	rodín	osôb
Bardejov	Přerov, Svitavy, Jičín	112	896	84	672	196	1568
Humenné	Opava, Bruntál	55	440	30	240	85	680
Košice mesto	Ostrava, Frýdek - Místek	45	360	35	320	80	680
Košice vidiek	Karviná	70	560	50	320	120	880
Michalovce	Nový Jičín, Šumperk	125	1000	85	680	210	1680
Poprad	Náchod, Rychnov nad Kněžnou, Ústí nad Orlicí	85	680	70	560	155	1240
Prešov	Havlíčkův Brod, Chrudim	46	368	38	304	84	672
Rožňava	Olomouc	90	720	60	480	150	1200
Spišská Nová Ves	Vsetín	50	320	30	240	80	560
Trebišov	Hradec Králové, Pardubice	6	46	9	74	15	120
Spolu okresy ČR		684	5390	491	3890	1175	9280

Zdroj údajov: Pavelčíková (2004, s. 90)

Na pozadí centrálne riadenej migrácie sa však v druhej polovici 60. rokov začala odvíjať aj masová „živelná“ migrácia Rómov. Podľa výskumu Pavelčíkovej (2004) prišlo len medzi rokmi 1966 a 1968 do Česka mimo koncepciu odsunu a rozptylu až 2 250 rómskych rodín. Ak by sme vychádzali z údajov v tab. 1, tak na jednu rómsku rodinu u presťahovaných do Česka pripadalo v priemere necelých 8 osôb. Pri aplikácii tohto koeficientu na vyššie uvedený odhad živelnej migrácie rómskych rodín by sme dostali číslo 17,7 tis. Rómov presťahovaných do Česka v rokoch 1966 – 1968. Okrem migrácie do západných častí Československa sa však odohrávala aj dôležitá vnútorná migrácia v rámci Slovenska. V pozadí stála snaha zlepšenia bytových a životných podmienok najmä osôb žijúcich v najzaostalejších rómskych osadách. Ich likvidácia a presun obyvateľstva do miest, nájomných bytov prinieslo nielen uvedené ciele, ale do určitej miery znamenalo aj vymanenie sa z územnej a sociálnej izolácie, rozšírenie sociálneho obzoru a otvorenie nových životných šancí a mobilitných dráh (Vašečka 2002).

Emigrácia Rómov zo Slovenska do Česka pokračovala aj v 70. a 80. rokoch, no už nedosahovala takú intenzitu a rozsah ako v druhej polovici 60. rokov. Celkovo podľa odhadov Víška (1999) medzi rokmi 1945 – 1992 prišlo zo Slovenska do Česka približne 100 tisíc Rómov. Migrácie Rómov zo Slovenska do Česka mali v prevažnej miere reťazový charakter. Jeden alebo viac členov rodiny nachádzali v českom prostredí prácu a bývanie a postupne sa do takto vytvoreného zázemia sťahovali ďalší jej príslušníci a príbuzní. Nešlo však len o jednosmernú imigráciu zo Slovenska, ale medzi republikami vznikali pomerne živý a pestrý súbor obojstranných prepojení (Uherek 2007). Samotnému špecifickému charakteru migračných pohybov bránilo len malé množstvo reštrikčných opatrení. Vzhľadom k vysokej príbuzenskej solidarite je možné tiež predpokladať, že reťazové migrácie z pohľadu zlúčenia

rodín zostali v cieľovej krajine otvorené (Uherek 2007). Výsledkom tak je úzke prepojenie rómskych rodín žijúcich najmä na východe Slovenska s rodinami v Česku. Táto skutočnosť predstavuje dôležitý prvok celkového rozsahu migračného potenciálu rómskeho obyvateľstva. Ukazuje sa, že aj po rozdelení Československa sa naďalej reprodukoval reťazový charakter migrácie. Príbuzenské siete navyše začali byť využívané ako oporný bod pri krátkodobých (týždeň až mesiac) a strednodobých pracovných migráciách (max. do jedného roka) bez toho, aby sťahujúca osoba zmenila miesto trvalého bydliska (Uherek 2007).

Samotný rozpad Československa prispel k určitému zvýšeniu objemu migrácie Rómov medzi novovzniknutými štátmi. Ten však bol len dočasný a k ďalšiemu nárastu pohybu Rómov cez hranice republiky došlo až v súvislosti s „azylovou turistikou“ v druhej polovici 90. a na začiatku 21. storočia. Tá sa vyznačovala niekoľkými špecifickými vlastnosťami, pričom viacerí autori (napr. Vašečka 2002, Jurásková 2002, Murín, 2002) hovoria celkovo o jej troch vlnách. Prvá začala v lete v roku 1997, pričom cieľom sa stala Veľká Británia a Írsko. Po zavedení vízového režimu a zmene vyplácania sociálnych príspevkov počas prehodnocovania žiadosti o azyl²⁴ sa ťažiskom imigrácie stalo Belgicko a Holandsko. Zavedenie podobných opatrení ako v prípade Veľkej Británie a Írska malo za následok, že došlo k ďalšej zmene smeru. Tretia vlna azylovej migrácie sa zamerala na severnú Európu. V rokoch 1998 – 2001 požiadalo zo Slovenska vo vybraných štátoch Európy o azyl celkovo viac ako 15 tisíc osôb. Prehodnotenie azylových podmienok spolu s ďalšími okolnosťami podmienili zmenu charakteru emigrácie Rómov z masovej na migráciu malých skupiniek, väčšinou rodín až došlo v podstate k jej úplnému utlmeniu.

Podľa dostupných informácií môžeme predpokladať, že intenzita vnútornej i zahraničnej migrácie rómskej populácie na Slovensku sa po roku 1989 vyznačuje pomerne nízkou dynamikou. Určitú výnimku predstavovala vyššie popisovaná azylová migrácia, ktorá však v konečnom dôsledku znamenala zmenu trvalého pobytu len v ojedinelých prípadoch. Medzi hlavných aktérov aktívne riešiacich svoju životnú situáciu zmenou bydliska môžeme zaradiť skôr osoby z rómskej strednej vrstvy. Ako uvádza Jurásková (2002) ide o skupinu, ktorá si vedela pomôcť za socializmu a snaží sa vymaniť z nepriaznivej situácie svojpomocne aj v nových hospodárskych a celospoločenských podmienkach. Jej príslušníci hľadajú a skúšajú nové mechanizmy obrany, pričom jednou z nich sa stala práve emigrácia. Dá sa povedať, že hromadná emigrácia príslušníkov rómskej strednej vrstvy bola v podstate reakciou na ohrozenie vo všetkých sférach svojho života a na neprístupnosť šancí otvorených po roku 1989 (Vašečka 2002). Z pohľadu Rómov zo segregovaných osád je treba povedať, že tieto skupiny majú len malé možnosti opustiť svoj sociálny priestor. Rómska osada nie je zdrojom migrantov, pretože úroveň kvalifikácie, celkovej rozhladenosti, zručnosti je mimoriadne nízka. Sociálny obzor jej obyvateľov často končí v okresnom meste, kde si chodia vybavovať sociálne dávky (Jurásková 2002). Príčina, prečo sa osoby z rómskych osád

²⁴ Napríklad Veľká Británia znížila sociálnu podporu žiadateľom o azyl z čiastky 200 GBP na týždeň pre rodinu v hotovosti na vyplácanie poukážok k odberu vybraného tovaru v hodnote 60 GBP na týždeň (Uherek 2007).

napríklad takmer vôbec nenachádzali medzi žiadateľmi o politický azyl (pozri Vašečka 2002), nemusí spočívať len v jej finančnej a logistickej nedostupnosti, ale aj v charaktere života. Osady vo vidieckom prostredí chránia svojich obyvateľov pred okolím, pomáhajú im prežiť, dávajú im svoj status a určité istoty. Odchodom z tohto prostredia by jednotlivci, ale aj celé skupiny tieto benefity stratili. Práve tie si v mnohých prípadoch pravdepodobne uvedomili aj mnohé rómske rodiny presťahované do mestských nájomných bytov pred rokom 1989. Nepripravenosť rómskej populácie na transformáciu spoločnosti sa negatívne prejavila aj v oblasti bývanie, migrácie, čo čiastočne ovplyvňuje aj priestorové aspekty. V mikromierke na území obcí je to často vysťahovanie Rómov ako neplatičov z nájomných bytov, ich vytlačenie z (historických) centier miest, ktoré sa po roku 1989 stali zaujímavými pre developerov, do iných bytových priestorov. Vznikajú špecifické priestory v určitých a za týmto účelom vyhradených mestských štvrtiach, uliciach alebo domoch, určených pre neplatičov. Okrem toho nepochopenie, etnizácia, diskriminácia ako aj ľahostajnosť majoritnej spoločnosti spolu s dopadmi transformačných procesov zapríčinili, že Rómovia sa dobrovoľne začali vracieť do osád, z ktorých počas minulého režimu odišli alebo boli vysťahovaní. Rovnako sú cieľom oblastí s nižšími životnými nákladmi, cenami nehnuteľností, pozemkov (Matlovič 2005).

Z celkového pohľadu na priestorové rozmiestnenie rómskeho obyvateľstva na Slovensku môžeme povedať, že v historických dobách (pozri napr. Horváthová 1964, Dubayová 1994, Matlovič 2005) sa Rómovia sústreďovali predovšetkým do poľnohospodárskych oblastí južných a juhovýchodných okresov, pričom horské a podhorské obce boli hustejšie osídlené až po druhej svetovej vojne. Bol to napríklad výsledok presídlenia Rómov do voľných domov po odsunutých Nemcoch (napr. Lomnička, Veľký Slavkov, Kežmarok, Podolíne, Toporec) a neskôr tiež rozdielov v dynamike populačného vývoja. Okrem toho na obecnej úrovni veľkú úlohu zohrala tiež emigrácia vidieckeho obyvateľstva do priemyselných centier, spomínaná koncepcia rozptylu a odsunu. Výsledkom týchto procesov bolo ďalšie zvyšovanie podielu Rómov v niektorých okresoch a obciach. Plastické priblíženie priestorového rozmiestnenia osôb rómskej národnosti na úrovni obcí, súčasných okresov a krajov z jednotlivých sčítaní obyvateľov 1980 – 2011 prináša nasledujúca séria obr. 11 – 14. Zistujeme, že prakticky vo všetkých cenzo platí skoro nezmenený priestorný obraz. Rómske etnikum má najväčšie zastúpenie v priestore Hontu, Gemera, Spiša, Abova, Šariša a Zemplína. Zvýšený počet osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti zároveň možno nájsť aj v niektorých častiach Záhoria, Pohronia, Stredného Považia, Horného Ponitria, Turca či v oblasti Podunajskej nížiny.

V roku 1980 bolo na Slovensku 1086 obcí, kde sa k rómskej národnosti neprihlásil žiaden obyvateľ. Do roku 1991 tento počet stúpol na 1782 obcí. Treba si však uvedomiť rozdiely v spôsobe zisťovania týchto údajov. Kým v roku 1980 boli tieto informácie založené na pripísanej etnicite, od sčítania 1991 mali Rómovia možnosť opätovne deklarovať svoju

príslušnosť k rómskej národnosti. Ako sme poznamenali vyššie, túto možnosť využila len približne štvrtina z predpokladanej rómskej populácie na Slovensku.

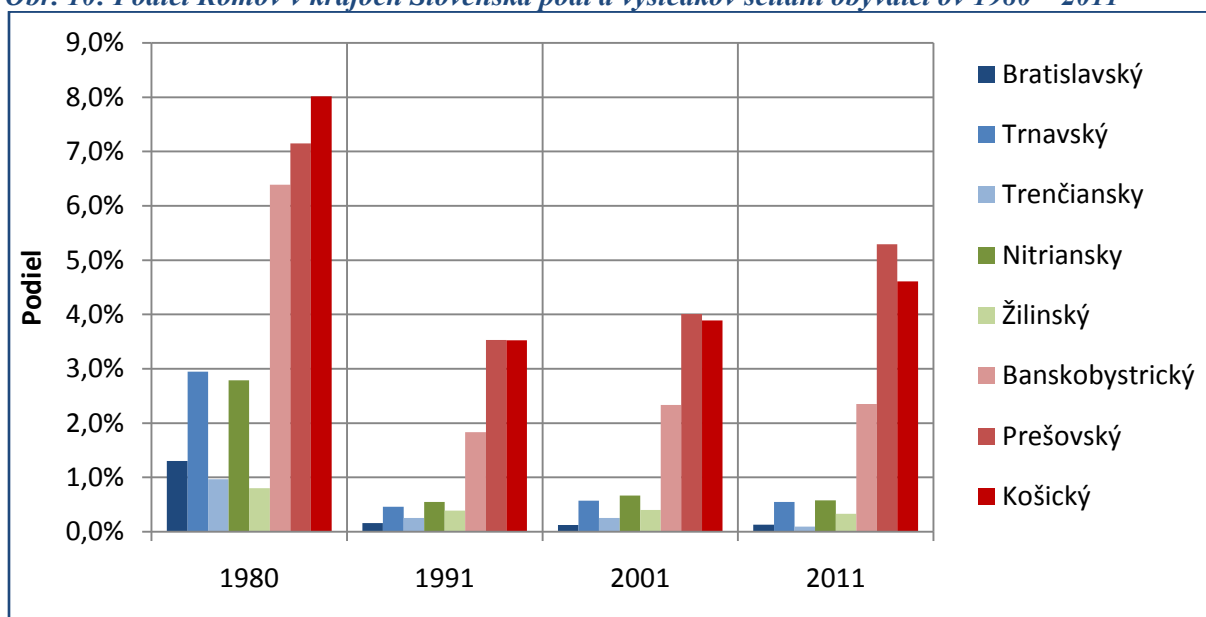
V nasledujúcich sčítaniach počet obcí bez rómskej národnosti klesá, a to z hodnoty 1698 v roku 2001 na 1662 v roku 2011. Počet obcí, ktoré dosahovali v roku 1980 aspoň 20% podiel rómskej národnosti bol 203. Medzi cenзами 1991 a 2001 tento počet poklesol z 57 na 54 obcí. V poslednom populačnom cenze 2011 došlo naopak k nárastu počtu obcí s 20% podielom rómskej populácie, a to na hodnotu 79 obcí.

Vzhľadom na kumulatívny účinok obcí do okresov nedosahujú hodnoty podielu rómskej národnosti v okresoch až také vysoké hodnoty, ako tomu bolo na úrovni obcí. Zároveň sa ani v jednom z populačných censov nevyskytol okres, v ktorom by sa k rómskej národnosti nehlásila žiadna osoba. V roku 1980 nedosiahli 1% zastúpenie Rómov okresy Bratislava I, Bratislava II, Bratislava IV, Pezinok, Piešťany, Topoľčany, Prievidza, Trenčín, Ilava, Púchov, Považská Bystrica, Žilina, Kysucké Nové Mesto, Čadca, Dolný Kubín, Námestovo, Tvrdošín a Martin. Naopak podiel nad 10 % bol zaznamenaný v okresoch Lučenec, Rimavská Sobota, Revúca, Rožňava, Gelnica, Spišská Nová Ves, Levoča, Kežmarok, Vranov nad Topľou. V roku 1991 sa počet okresov s podielom rómskej národnosti nižším ako 1 % rozložili na všetky okresy Bratislavského, Trnavského, Nitrianskeho a Trenčianskeho kraja. Okrem týchto okresov sa do tejto kategórie ešte zaradili aj všetky okresy Žilinského kraja okrem okresu Liptovský Mikuláš plus niektoré okresy Banskobystrického kraja ako Žarnovica, Banská Štiavnica, Veľký Krtíš a Banská Bystrica. Zároveň v sčítaní 1991 nebol zaznamenaný žiaden okres s podielom rómskej národnosti väčším ako 10 %. V roku 2001 najväčší podiel dosiahol okres Spišská Nová Ves, kde sa k rómskej národnosti prihlásilo 7,7 % obyvateľov. V roku 2001 sa priestor s podielom obyvateľov rómskej národnosti menším ako 1 % oproti predchádzajúcemu cenzu zmenil len mierne, keďže bol zredukovaný len o 4 okresy (Komárno, Levice, Veľký Krtíš, Banská Štiavnica a Sobrance). Pod hranicu 1 % sa dostal navyše okres Detva. Ani v roku 2001 nebol zaznamenaný okres, kde by bol podiel osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti väčší ako 10 %. Najväčšie zastúpenie rómskej národnosti dosiahol okres Kežmarok (8,8%). V poslednom sčítaní z roku 2011 sa priestor s 1% podielom rómskej populácie opäť zmenil len minimálne, pretože bol zredukovaný o okres Dunajská Streda a naopak rozšírený o okresy Levice, Banská Štiavnica, Košice IV a Košice I. Podiel rómskej národnosti nad 10 % zaznamenali okresy Sabinov a Kežmarok.

Na úrovni krajov sa kumulatívny efekt prejavuje ešte výraznejšie, preto na lepšie znázornenie diferencií medzi jednotlivými krajmi uvádzame okrem mapových výstupov aj obr. 10. V roku 1980 dosahoval hodnoty nižšie ako 1% rómskej národnosti Trenčiansky a Žilinský kraj. Bratislavský kraj hranicu jedného percenta mierne prekračoval a Trnavský a Nitriansky kraj sa blížili k hranici 3%. Najväčšie podiely (6,4 až 8,0%) osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti zaznamenali Banskobystrický, Prešovský a Košický kraj. V cenze 1991 došlo k poklesu podielu rómskej národnosti vo všetkých krajoch. Hranicu 1% neprekročili

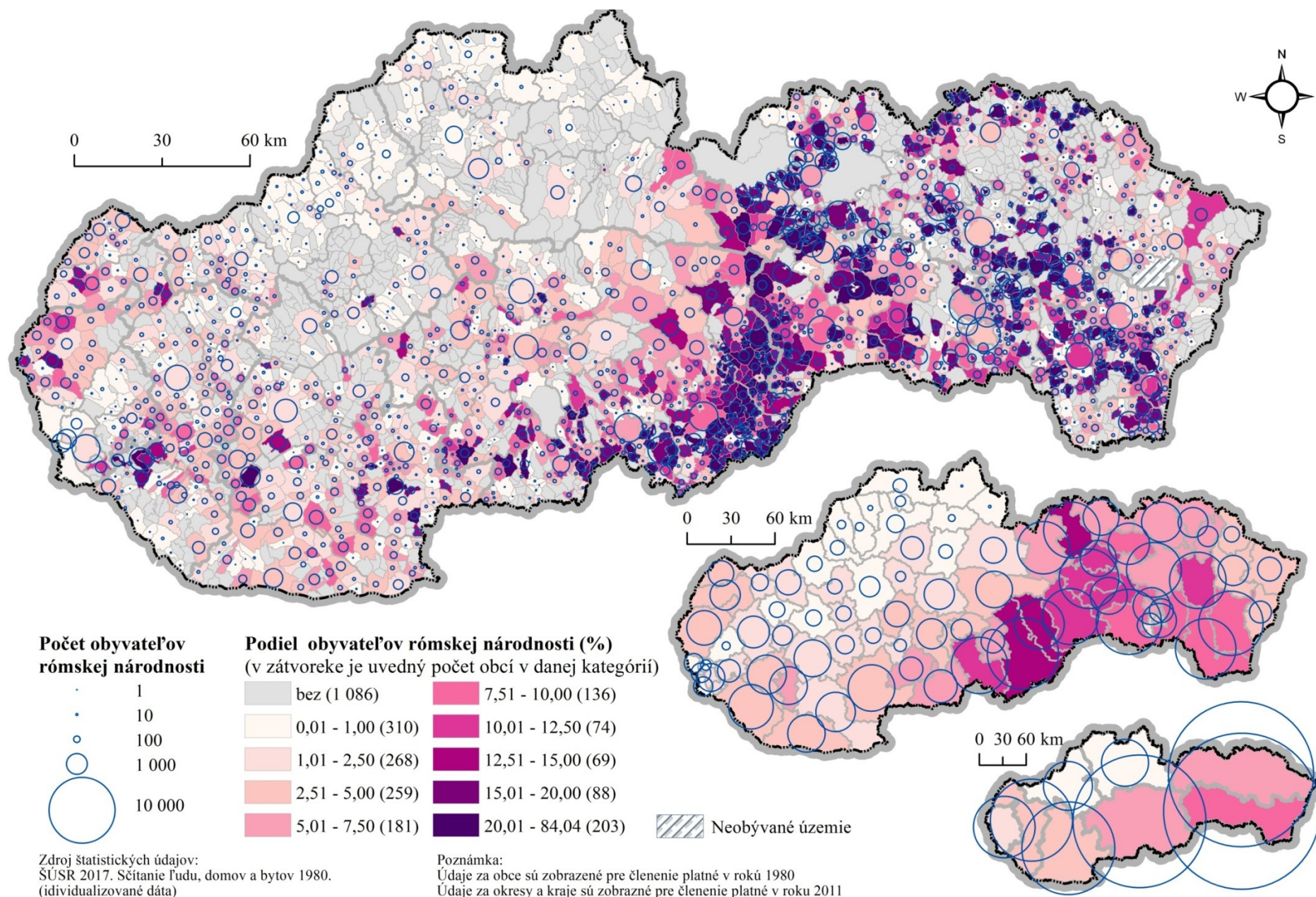
Bratislavský, Trnavský, Trenčiansky, Nitriansky a Žilinský kraj. V Banskobystrickom kraji bol podiel rómskej národnosti necelé 2 % a Prešovský a Košický kraj dosiahli zhodne 3,5%. Medzi cenami 1991 a 2001 došlo k posilneniu podielu rómskej národnosti vo všetkých krajoch okrem Bratislavského kraja, ktorý poklesol na hodnotu 0,1%. Trnavský, Trenčiansky, Nitriansky a Žilinský kraj nepresiahli hranicu 1%, ale výraznejší nárast zaznamenal Banskobystrický kraj, ktorý prekonal hodnotu 2%. Zároveň sa Prešovský a Košický kraj blížili k hranici 4%. V roku 2011 zaznamenali Trnavský, Trenčiansky, Nitriansky a Žilinský kraj pokles podielu osôb rómskej národnosti a stále sa udržiavali pod hranicou 1%. Pod touto hranicou bol aj Bratislavský kraj, ktorý ale zaznamenal nepatrný nárast o 0,01 percentuálneho bodu. Mierny nárast zaznamenal aj Banskobystrický kraj, ktorý dosiahol hodnotu podielu rómskej národnosti 2,35%. Najdynamickejšie (o 1,3 percentuálneho bodu) narástol podiel rómskej národnosti v Prešovskom kraji, ktorý v roku 2011 dosiahol hodnotu 5,3 %. Rast zaznamenal aj Košický kraj, kde sa k rómskej národnosti prihlásilo 4,6 % obyvateľov, čo bolo o 0,7 percentuálneho bodu viac ako v predchádzajúcom cenzu.

Obr. 10: Podiel Rómov v krajoch Slovenska podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980 – 2011

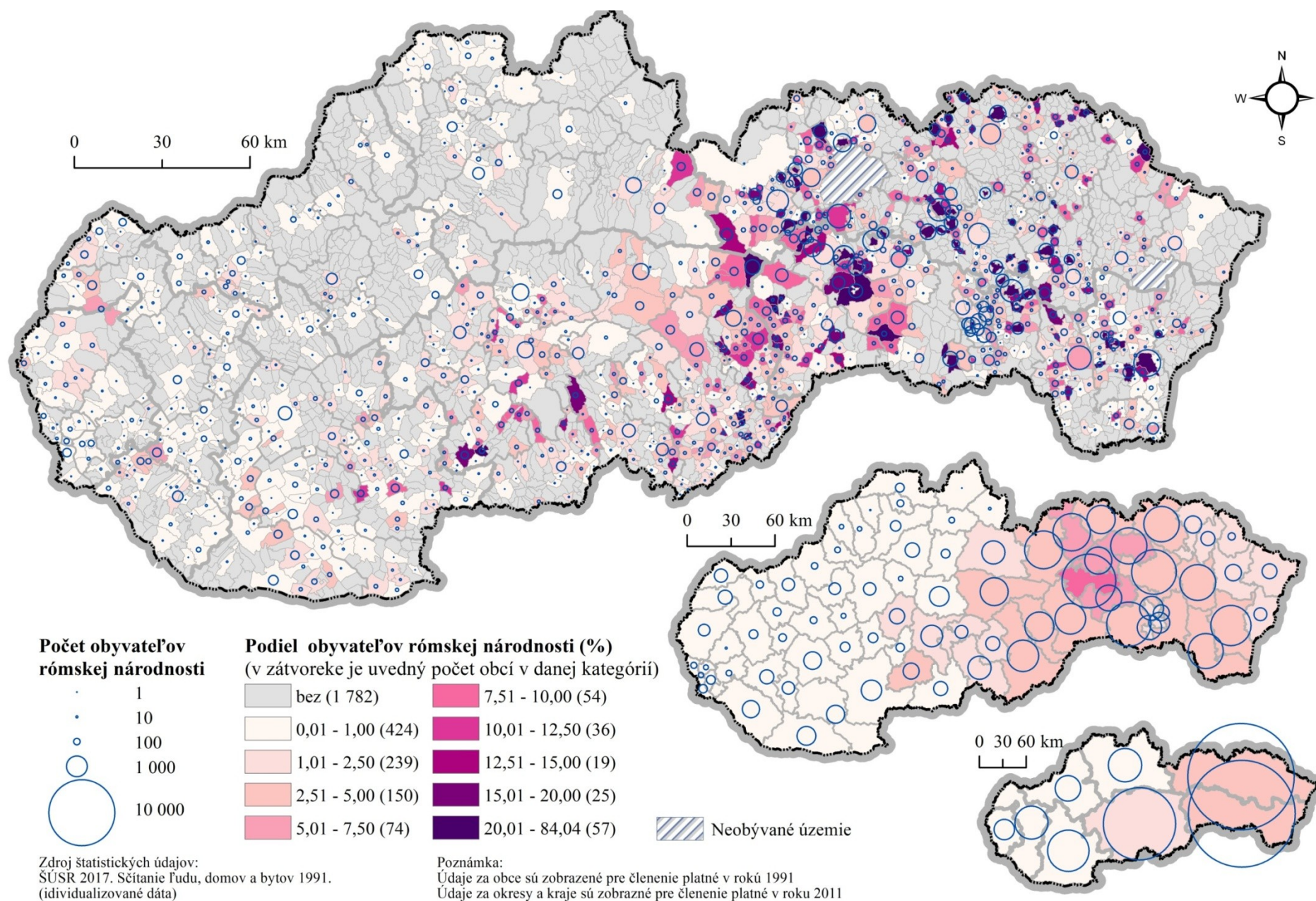


Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1980 a 1991, SODB 2001 a 2011, výpočty autorov

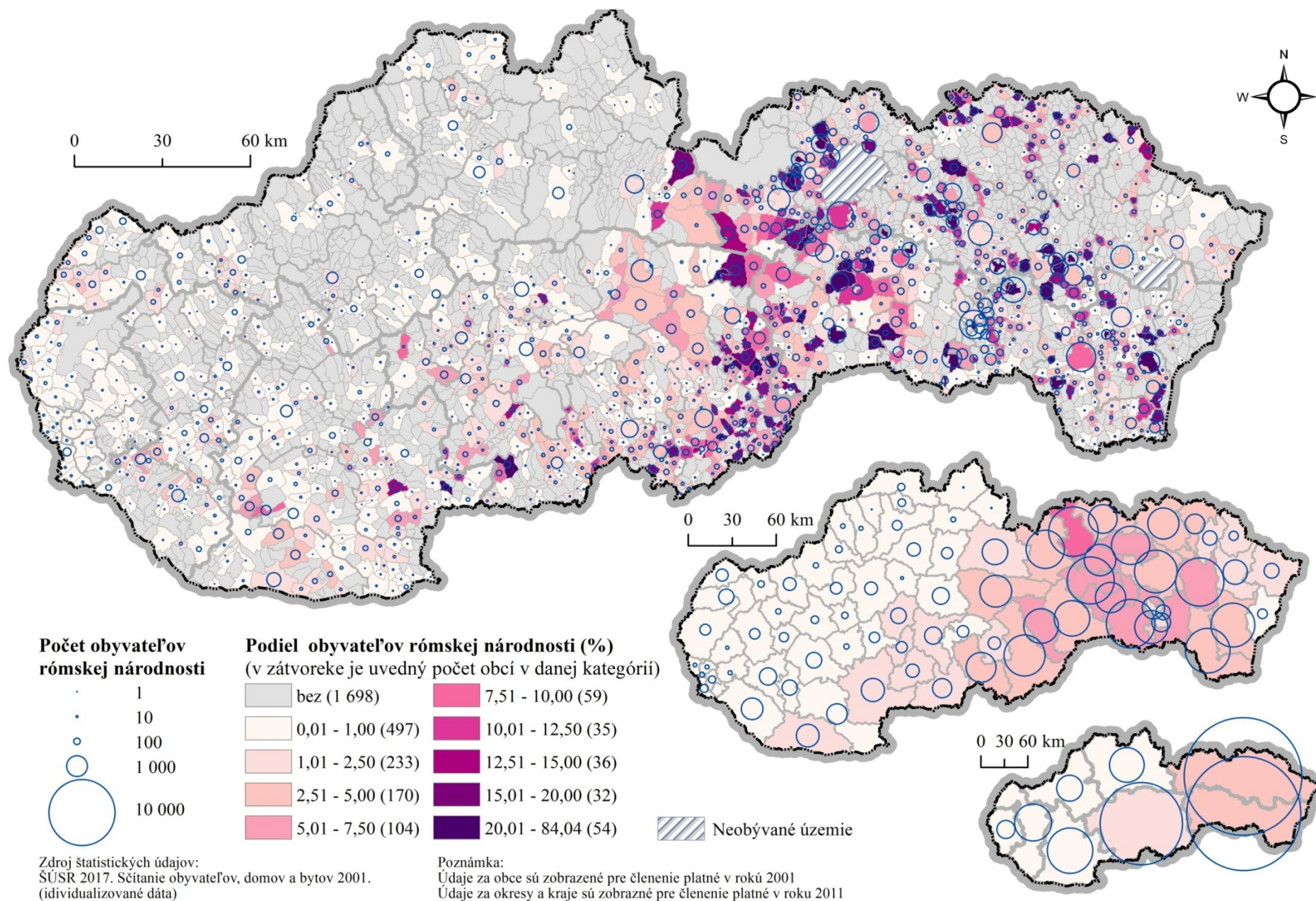
Obr. 11: Počet a podiel osôb cigánskeho pôvodu v obciach, okresoch a krajoch Slovenska podľa výsledkov SEDB 1980



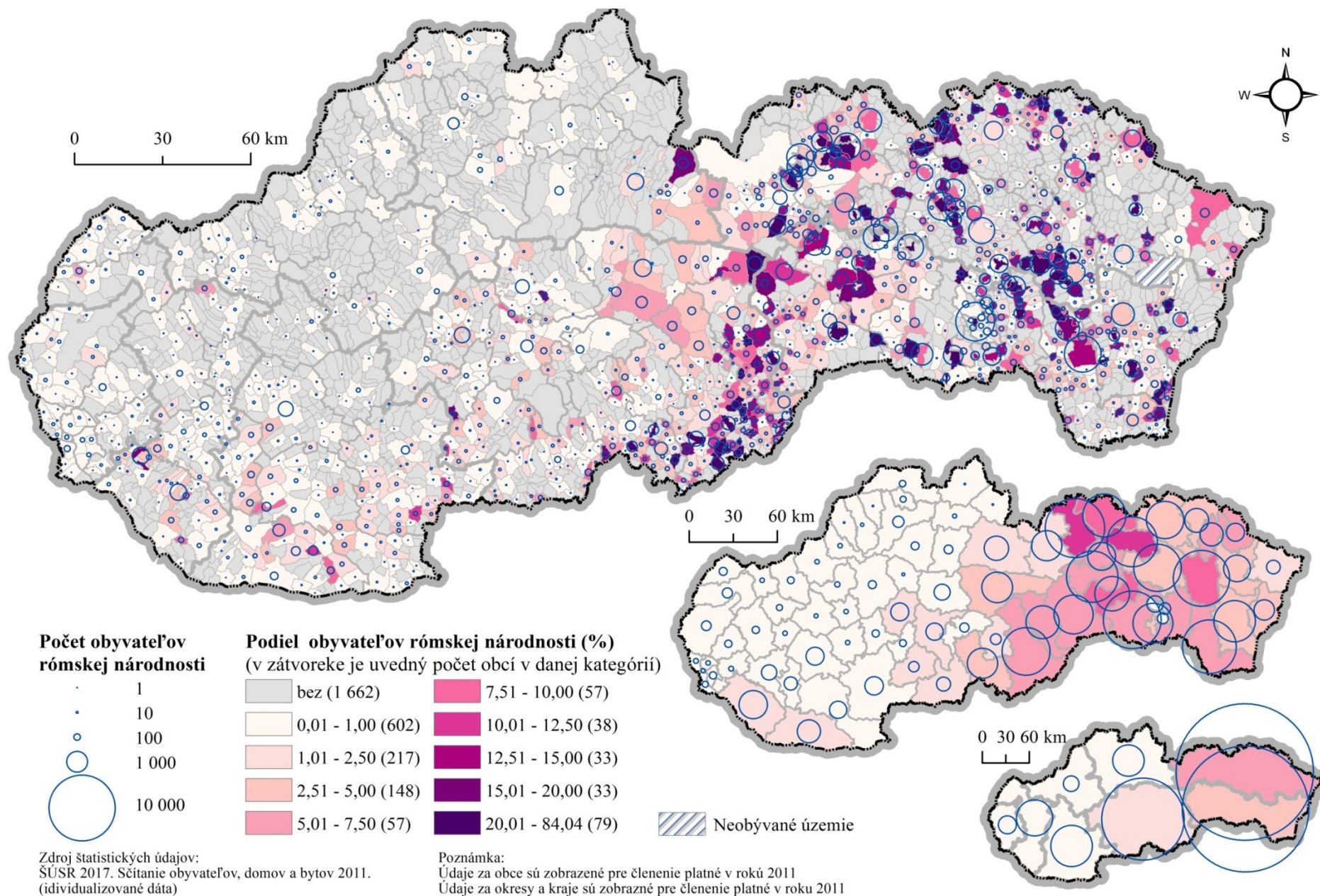
Obr. 12: Počet a podiel obyvateľov rómskej národnosti v obciach, okresoch a krajoch Slovenska podľa výsledkov SEDB 1991



Obr. 13: Počet a podiel obyvateľov rómskej národnosti v obciach, okresoch a krajoch Slovenska podľa výsledkov SODB 2001



Obr. 14: Počet a podiel obyvateľov rómskej národnosti v obciach, okresoch a krajoch Slovenska podľa výsledkov SODB 2011



Ako ukázali predchádzajúce výsledky, dlhodobo najnižšie zastúpenie podľa všetkých dostupných zdrojov mali Rómovia na západnom Slovensku a na severe stredného Slovenska. Ide predovšetkým o regióny Oravy, Kysúc, Turca, stredného Považia a Ponitria. Naopak najvyšší počet i podiel Rómov vykazovali stabilne okresy južnej časti stredného Slovenska a takmer celé územie východného Slovenska s výnimkou severovýchodnej ukrajinsko-poľskej prihraničnej oblasti. Vysokú koncentráciu rómskeho obyvateľstva v spomínaných oblastiach potvrdzuje aj skutočnosť, že v 13 bývalých okresoch s ich najvyšším zastúpením žilo viac ako 55 % všetkých Rómov na Slovensku. Išlo o viac menej stabilný priestor tiahnuci sa od bývalého okresu Lučenec cez Rimavskú Sobotu, Rožňavu, Spišskú Novú Ves, Poprad, Košice-okolie (vidiek), Prešov, Bardejov, Svidník, Vranov nad Topľou, Michalovce a Trebišov.

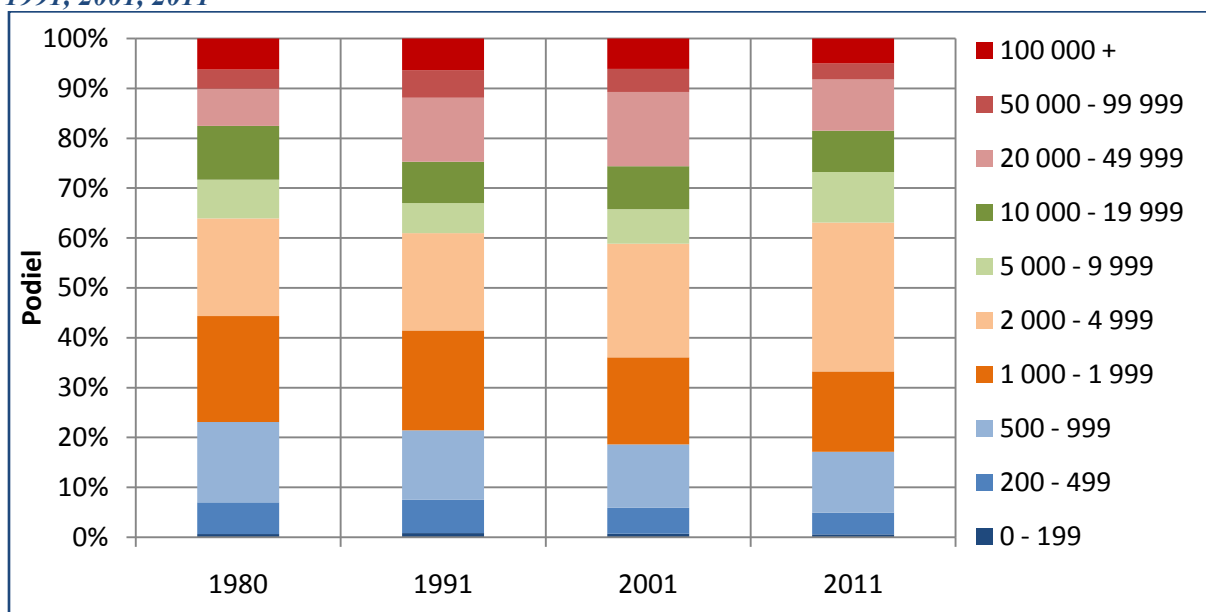
4. 3 Charakter obcí miesta bydliska Rómov na Slovensku

Výsledky jednotlivých sčítacích akcií počnúc súpismi z konca 18. storočia, celouhorským sčítaním Rómov z roku 1893 až po moderné cenzy v rokoch 1970, 1980, 1991, 2001 a 2011 poukázali na skutočnosť, že rómske obyvateľstvo na území dnešného Slovenska žilo a žije predovšetkým vo vidieckom prostredí. Na jednej strane je to výsledok historického procesu usadzovania Rómov v rurálnom priestore, kde sa mohli ľahšie rozvíjať kooperačné vzťahy s miestnym a agrárne zameraným obyvateľstvom. Na druhej strane je to tiež dôsledok vedomého a cieleného vytlačania rómskeho obyvateľstva z mestského prostredia. Výnimkou v tomto procese bolo obdobie minulého režimu, keď najmä v rámci koncepcie rozptylu a odsunu boli z vidieka, z rómskych osád presúvané celé rómske rodiny do miest. Tento postup riešenia „rómskej problematiky“ sa však skoro ukázal ako nerealizovateľný. Po roku 1989 sme opäť svedkami vytlačania Rómov mimo mestá prípadne mimo ich centier.

Podľa výsledkov sčítaní obyvateľov z rokov 1980 – 2011 viac ako 60 % Rómov obývalo obce s menej ako 5 000 obyvateľmi. Zaujímavým je aj zastúpenie najmenších sídiel do 500 osôb. Všetky dostupné zdroje údajov hovoria o veľmi nízkej váhe týchto obcí (6 – 7 %). Na druhej strane, v mestách s viac ako 10 tisíc obyvateľmi žila takmer tretina Rómov. Podľa sčítania ľudu z roku 1980 najpočetnejšie rómske skupiny sa nachádzali najmä v Košiciach (takmer 8,7 tis. osôb), Bratislave (3,9 tis. osôb) a v Prešove (2 tis. osôb). Vzhľadom na veľkosť uvedených sídiel však podiel Rómov tu nedosahoval ani 5 %. Iná situácia bola v niektorých menších mestských sídlach na východe a juhu Slovenska. Napríklad vo Fiľakove, Levoči, Trebišove a Rožňave podiel Rómov v roku 1980 presahoval 10 %.

Z pohľadu zastúpenia jednotlivých veľkostných skupín obcí, v roku 1980 a 1991 najvyšší podiel dosahovali obce s 1 000 – 1 999 obyvateľmi, kde žila približne pätina všetkých Rómov. V roku 2001 sa stáva najvýznamnejšou kategória obcí s 2 000 – 4 999 obyvateľmi, kde žilo takmer 23 % osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti. V poslednom sčítaní obyvateľov z roku 2011 táto kategória ešte posilňuje, keďže tu žilo takmer 30 % všetkých Rómov. Ako sme spomenuli, najnižší podiel dosahujú najmenšie obce, pričom vo veľkostnej kategórii obcí 0 – 199 nežilo ani jedno percento z celej rómskej populácie.

Obr. 15: Štruktúra obyvateľov rómskej národnosti podľa veľkostných kategórií obcí v rokoch 1980, 1991, 2001, 2011



Zdroj údajov: ŠÚ SR, SLDB 1980 a 1991, SODB 2001 a 2011, výpočty autorov

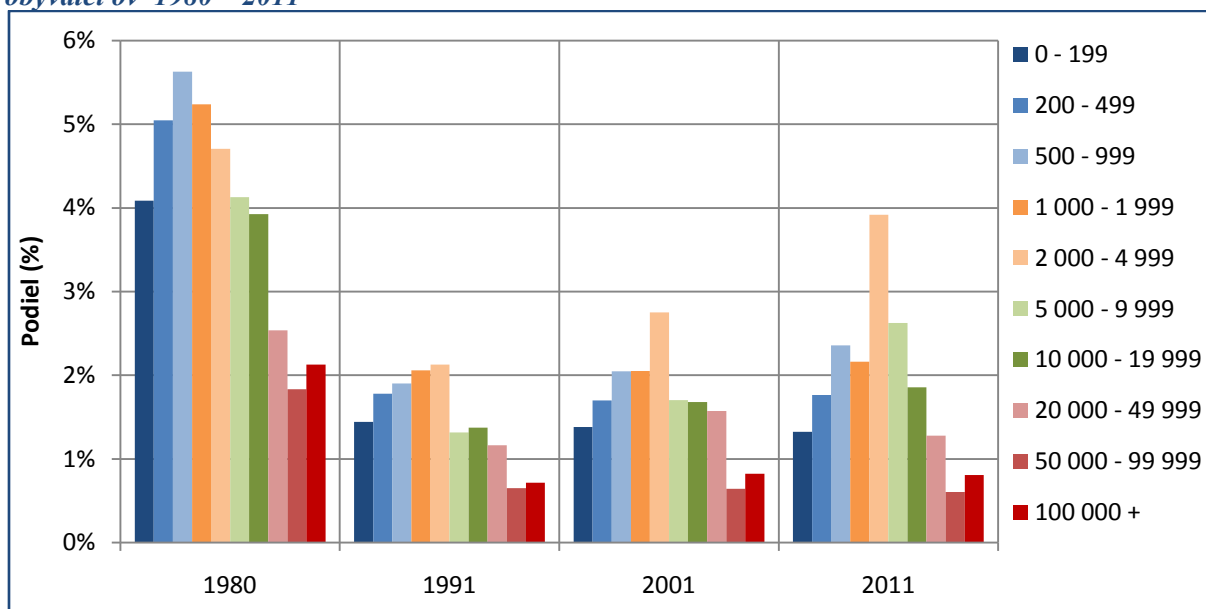
Ak sa pozrieme na zastúpenie Rómov v jednotlivých veľkostných skupinách obcí, platí, že väčším podielom rómskeho obyvateľstva sa vyznačovali obce menšie ako 5 000 obyvateľov. V nich bol dosahovaný priemerný podiel²⁵ osôb rómskej národnosti 2,8 %, zatiaľ čo v obciach s viac ako 5 000 obyvateľmi to bolo priemerne 1,7 % (pozri obr. 16). V sčítaniach založených na deklarácii rómskej národnosti dochádza k presunu rómskeho obyvateľstva z obcí menších ako 1 000 obyvateľov do kategórie tzv. veľkých obcí a malých miest (Slavík a Klobučník 2011) s 2 000 – 9 999 obyvateľmi.

V roku 1980 najvyššiu váhu Rómov (5,6 %) dosahovali obce s 500 – 999 obyvateľmi. Najmenší podiel (1,8 %) mali obce vo veľkostnej kategórii 50 000 – 99 999 obyvateľov. V roku 1991 najvyššie zastúpenie osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti mali obce z kategórie 2 000 – 4 999 obyvateľov (2,3 %). Naopak najnižší podiel (0,7 %) opäť zaznamenala kategória obcí s 50 000 – 99 999 obyvateľov (obr. 16). Aj v nasledujúcich sčítaniach boli najvýznamnejšie obce v kategórii 2 000 – 4 999 obyvateľov. V roku 2001 tu

²⁵Priemer za všetky populačné cenzy.

Rómovia predstavovali takmer 3 % a v roku 2011 dokonca necelé 4 % z bývajúcich osôb. Na druhej strane mestá s 50 000 – 99 999 obyvateľmi sa tradične vyznačovali najnižším zastúpením (0,6 – 0,7 %) osôb deklarujúcich v sčítaní obyvateľov rómsku národnosť.

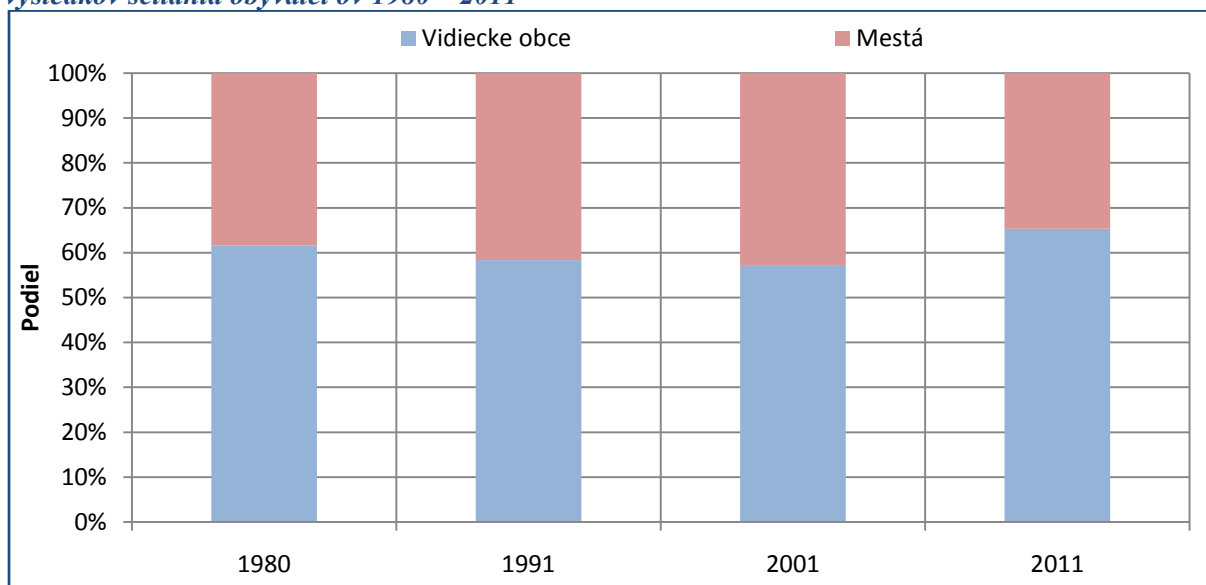
Obr. 16: Podiel osôb rómskej národnosti vo veľkostných kategóriách obcí podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980 – 2011



Zdroj údajov: ŠÚ SR, SĽDB 1980 a 1991, SODB 2001 a 2011, výpočty autorov

Podiel Rómov žijúcich v mestskom prostredí ani v jednom zo sčítaní neprekročil 50% hranicu, pričom sa pohyboval v rozpätí 35 – 43 %. Hodnotenie vývojových trendov je do značnej miery problematické vzhľadom na odlišnosti v spôsobe identifikácie osôb rómskej populácie. V sčítaní 1980 podiel Rómov žijúcich v mestách predstavoval niečo viac ako 38 %. Do roku 2001 ich zastúpenie malo rastúci trend, no súčasne je potrebné dodať, že už išlo len o skupinu osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti. Kým na začiatku 90. rokov osoby s trvalým pobytom v meste predstavovali necelých 42 % o dekádu približne dekádu neskôr to bolo takmer 43 %. Toto posilňovanie váhy Rómov v mestskom prostredí sa však v poslednom sčítaní obyvateľov nepotvrdilo, keďže ich podiel klesol na najnižšiu pozorovanú hodnotu, a to necelých 35 %. Vysvetlenie tohto vývoja je značne problematické. Čiastočne to môže byť výsledkom odlišného reprodukčného správania Rómov v segregovaných rurálnych priestoroch. Ďalší vysvetľujúcim faktorom by mohlo byť vytlačanie rómskeho etnika mimo mestské priestory a ich návrat do osád. Nemenej dôležitou môže byť aj rôzna ochota deklarovať príslušnosť k rómskej národnosti medzi Rómami žijúcimi v meste a na vidieku. Každopádne však všetky získané údaje jednoznačne potvrdzujú, že rómske obyvateľstvo na Slovensku (bez ohľadu na spôsob identifikácie) si dlhodobo zachováva svoj vidiecky charakter. Ten by sa navyše mohol do budúcnosti ešte viac prehlbovať najmä vďaka výrazne odlišnému charakteru reprodukcie rómskeho obyvateľstva žijúceho v segregovaných vidieckych osadách (pozri napr. Šprocha 2014).

Obr. 17: Štruktúra rómskej populácie Slovenska podľa dichotómie mesto-vidiek na základe výsledkov sčítania obyvateľov 1980 – 2011

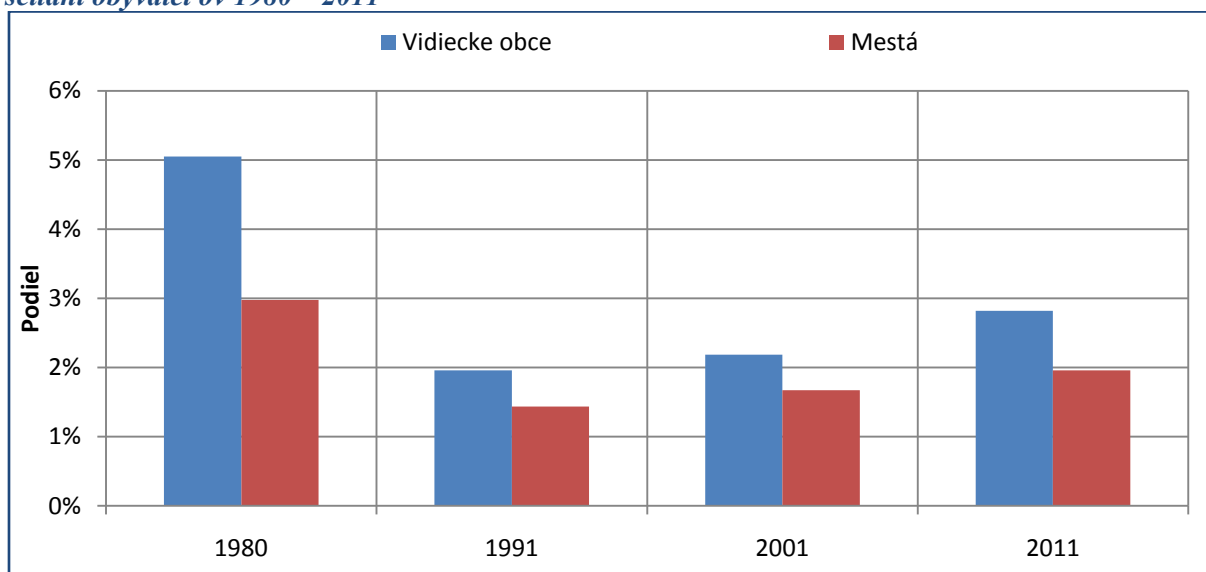


Poznámka: Za mestá boli označené obce so štatútom mesta k 1.1. 2017

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1980 a 1991, SODB 2001 a 2011, výpočty autorov

Aj z pohľadu samotného zastúpenia Rómov platí, že väčší váhu dlhodobo dosahujú vo vidieckych sídlach. V roku 1980 Rómovia predstavovali v nich 5 %, čo je o 2 p.b. viac ako v mestách. Podľa iného typu údajov, v roku 1991 vo vidieckych obciach tvorili Rómovia 2 % z celkového počtu obyvateľov. V ďalších cenzoch ich váha rástla v oboch typoch sídel, no predsa len o niečo dynamickejšie na vidieku. Napríklad podľa sčítania 2011 osoby rómskej národnosti predstavovali vo vidieckych obciach takmer 3 %, kým v mestách to boli necelé 2 % (obr. 18).

Obr. 18: Podiel obyvateľov rómskej národnosti v mestách a vidieckych obciach podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980 – 2011



Poznámka: Za mestá boli označené obce so štatútom mesta k 1.1. 2017

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1980 a 1991, SODB 2001 a 2011, výpočty autorov

5. Štruktúra Rómov podľa veku a pohlavia

Zloženie obyvateľstva podľa veku a pohlavia predstavuje dve základné demografické štruktúry, ktoré sú pre analytické účely prvotným a základným usporiadaním demografických údajov a zároveň je tiež sama výsledkom predchádzajúcich demografických a geodemografických procesov. Tak ako je súčasná veková štruktúra každej populácie ovplyvnená predchádzajúcim populačným vývojom, bude aj ich budúci vývoj ovplyvnený existujúcou štruktúrou obyvateľstva podľa veku. Veková štruktúra v podstate v sebe konzervuje všetky významné javy a udalosti, ktoré sa odohrali v spoločnosti a ovplyvnili jej reprodukciu. Štruktúra podľa veku a pohlavia je obrazom demografickej histórie každej populácie. Z tohto dôvodu práve vo vekovej štruktúre môžeme nájsť niektoré hlavné rozdiely v charaktere rómskej populácie, jej reprodukčného správania, ako aj súčasného a budúceho populačného vývoja.

5.1 Veková štruktúra Rómov na Slovensku

Veková štruktúra rómskej populácie už na konci 19. storočia bola vnímaná ako veľmi progresívna. Ide o veľmi dôležité zistenie, keď si uvedomíme, že v tomto období ešte len začínala demografická revolúcia na Slovensku (pozri napríklad Šprocha a Tišliar 2016), a preto aj slovenská populácia bola stále ešte veľmi mladá. V pramennom diele zo súpisu autori poukazujú na vyšší počet detí v rómskych rodinách, vyššiu pôrodnosť rómskych žien, skorší začiatok sexuality, ale aj na vyššiu úmrtnosť, a to najmä v spojitosti s detskou zložkou.²⁶ Okrem toho však upozorňujú, že zistené hodnoty veku Rómov majú obmedzenú výpovednú hodnotu, keďže častým javom bolo zaokrúhľovanie svojho veku na čísla končiace nulou alebo päťkou. Sčítací komisári tiež pozorovali tendenciu mladších osôb a žien uvádzať nižší vek a u starších vyšší.²⁷ Aj preto je potrebné s nasledujúcimi výsledkami pracovať len orientačne. Navyše ani samotný spôsob publikovania údajov nám neumožňuje detailnejší pohľad. Uvedené informácie boli síce triedené podľa pohlavia, jednotlivých žúp a typu rómskej skupiny, no vo špecifických vekových skupinách. Vzhľadom na to budeme preto pracovať len so širšími vekovými intervalmi (0 – 14, 15 – 29, 30 – 59 a 60+ rokov).

²⁶ V čase písania príspevku sme nedisponovali žiadnymi empirickými údajmi, ktoré by tieto závery dokázali potvrdiť. Určité indície, že by tomu skutočne tak mohlo byť, pochádzajú až z medzivojnového obdobia (pozri napr. Šprocha a Tišliar 2008, s. 37).

²⁷ *Czigányöszeirás eredményei*, s.40*.

Ako je zrejmé z tab. 2, v rómskej populácii na území „slovenských žúp“ dosahovala detská zložka o niečo vyššie zastúpenie, a naopak staršie osoby mali nižšiu váhu. Rozdiel medzi rómskou a nerómskou populáciou (v „slovenských“ župách ako aj v celom Uhorsku) však ani zďaleka nebol tak dramatický ako po druhej svetovej vojne (pozri nižšie). Príčiny tohto stavu môžeme hľadať vo veľmi podobných mechanizmoch formovania vekovej štruktúry. Predovšetkým to bola vysoká plodnosť v kombinácii s vysokou úmrtnosťou. Aj keď zmeny v charaktere reprodukčného správania, známe ako demografická revolúcia (tranzícia), určite začali v nerómskej populácii Slovenska a celého Uhorska oveľa skôr, obdobie konca 19. storočia predstavovalo ešte len jeho iniciačnú fázu, a preto sa vo výsledkoch sčítania ľudu 1890 nemohli výraznejšie prejaviť.

Tab. 2: Veková štruktúra Rómov a celej populácie „slovenských“ žúp a Uhorska (rok 1890)

Populácia	Veková skupina (%)			
	0–14	15–29	30–59	60+
Rómovia "slovenské" župy (1893)	41,9	24,5	28,2	5,3
Rómovia Uhorsko (1893)	39,4	23,0	31,4	6,2
Populácia "slovenských" žúp (1890)	36,6	24,0	32,1	7,2
Populácia Uhorska (1890)	37,1	22,9	32,9	7,1

Zdroj údajov: Czigányössezeirás eredményei (1895, s. 38 – 45). A Magyar Korona országaiban az 1891. Évelejänyégrehajtottnépszámláláseredményei Budapest, (1893, s. 63 – 99).

Špecifický charakter reprodukčného správania rómskej populácie ovplyvnený najmä vysokou plodnosťou sa odráža vo vekovej štruktúre aj po druhej svetovej vojne. Ako sme uviedli vyššie, samotné zloženie obyvateľstva podľa veku je na jednej strane výsledkom predchádzajúceho populačného vývoja a na druhej strane predstavuje samo dôležitý faktor pre budúce smerovanie populácie. Dá sa povedať, že zloženie obyvateľstva podľa veku a pohlavia v sebe odráža všetky významné udalosti, ktoré sa odohrali v spoločnosti a ovplyvnili jej reprodukciu. Je obrazom histórie každej populácie a jej reprodukčného správania.

Zastúpenie vekových skupín vymedzených z pohľadu demografickej reprodukcie a ekonomickej produktivity sa za normálnych podmienok mení v čase len veľmi pomaly. Príčinou je určitá zotrvačnosť reprodukcie, resp. jeho prejavov ako výsledok predchádzajúceho vývoja. Na druhej strane v prípade komplexných zmien sú posuny v charaktere vekovej štruktúry pomerne výrazné a ľahko identifikovateľné. Aj preto je pre súčasný a budúci populačný vývoj rómskeho obyvateľstva na Slovensku veľmi dôležité poznať informácie o zastúpení osôb v jednotlivých vekových skupinách a ich postupných zmenách.

Vo všeobecnosti sú najčastejšie hodnotené tri základné zložky. Podiel detí, dospelých (osôb v reprodukčnom a produktívnom veku) a podiel seniorov. Podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1970 deti vo veku do 15 rokov predstavovali v rómskej populácii takmer 49 %. Keď to porovnáme s údajmi z predchádzajúcej tabuľky 2, zistíme, že tak vysoké zastúpenie

detskej zložky nemala ani populácia „slovenských žúp“ ani rómska populácia na území Slovenska na konci 19. storočia. Do roku 1980 podiel detí do 15 rokov u Rómov mierne klesol na necelých 44 %. Podľa údajov zo sčítaní obyvateľov 1991 – 2011 deti aj v skupine osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti tvorili 43 % resp. približne 39 %. Zaujímavosťou tiež je, že nastúpený intercenzálny trend poklesu sa v poslednom sčítaní v rómskej populácii nepotvrdil a došlo k miernemu zvýšeniu váhy detí (tab. 3). U nerómov detská zložka na začiatku 70. a 80. rokov predstavovala len niečo viac ako štvrtinu z celej populácie. V poslednom československom sčítaní z roku 1991 to bolo už menej ako štvrtina a v dôsledku výrazného poklesu pôrodnosti a plodnosti na začiatku nového milénia ich zastúpenie už nedosahovalo ani 19 %. Pokles však pokračoval aj v poslednom intercenzálnom období, a preto deti do 15 rokov podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011 netvorili už u nerómov ani 15 % (tab. 3).

Tab. 3: Podiel vybraných vekových skupín v rómskej a nerómskej populácii na Slovensku

Veková skupina	1970*	1980	1991	2001	2011
<i>Rómovia (%)</i>					
0–14	48,8	43,7	43,4	38,9	39,4
15–49	42,3	47,1	49,1	52,7	49,9
50–64	5,7	6,2	5,5	6,1	8,6
65+	3,3	3,0	2,1	2,3	2,1
<i>Nerómovia (%)</i>					
0–14	27,2	25,6	24,7	18,7	14,8
15–49	50,2	49,8	50,9	54,2	52,0
50–64	13,4	14,1	14,0	15,5	20,3
65+	9,2	10,6	10,4	11,6	12,9

* V roku 1970 v prípade nerómov sú údaje za celú populáciu Slovenska

V nerómskej a postupne aj rómskej populácii sa hlavnou zložkou vo vekovej štruktúre stávajú osoby v reprodukčnom veku. U Rómov predstavovali na začiatku 70. a 80. rokov približne 42 – 47 %, no u osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti v posledných troch sčítaniach ich váha dosahovala 49 – 53 %. V prípade skupiny nerómov tvoria muži a ženy vo veku 15 – 49 rokov už viac ako polovicu z celej populácie, pričom po určitom zvyšovaní až nad hranicu 54 % sme svedkami určitého zníženia ako dôsledku posunu početných generácií mimo reprodukčný vek a ich nahrádzaní menej početnými skupinami. Tým sa postupne tiež zvýšil aj podiel osôb v staršom produktívnom veku (50 – 64 rokov). Z pôvodných približne 13 % na viac ako 20 % (tab. 3). Vzhľadom na kontinuálne predlžovanie života v populácii Slovenska od začiatku 90. rokov (pozri napr. Mészáros 2008, Šprocha a Tišliar 2016), ako aj presuny početnejších vojnových a povojnových generácií do poproduktívneho veku (65 a viac rokov) dochádza k miernemu zvyšovaniu podielu seniorov. Kým podľa sčítania ľudu z roku 1970 predstavovali osoby nerómskeho pôvodu vo veku 65 a viac rokov len niečo viac ako 9 %, v sčítaní 2011 to už bolo takmer 13 %.

Podiel staršej produktívnej zložky v rómskej populácii dlho dosahoval 5 – 6 %, a to bez ohľadu na spôsob identifikácie Róma. Až v poslednom sčítaní z roku 2011 ich váha výraznejšie prekročila hranicu 8 %. Naopak v seniorskom veku sčítania založené na sebadeklarácii rómskej národnosti poukazujú na nižšie zastúpenie týchto osôb (okolo 2 %), ako tomu bolo na začiatku 70. a 80. rokov (okolo 3 %) (tab. 3).

Z predchádzajúceho prehľadu je zrejmé, že rómska populácia bez ohľadu na charakter sčítania si na Slovensku aj napriek určitým zmenám naďalej udržiava veľmi mladú vekovú štruktúru. Svedčí o tom aj porovnanie niektorých syntetických indikátorov. Napríklad priemerný vek sa v nerómskej populácii Slovenska medzi sčítaniami 1980 a 2011 zvýšil z necelých 33 rokov na viac ako 39 rokov, kým v rómskej populácii to bolo z necelých 22 rokov na niečo viac ako 24 rokov. Vekový medián sa u nerómov v rovnakom období zvýšil z 28,4 roku na takmer 37 rokov. V rómskej populácii polovica bola v roku 1980 polovica mužov a žien mladšia ako 16,5 roka. Podľa údajov z posledných dvoch sčítaní sa vekový medián dostal len niečo nad hranicu 19 rokov (tab. 4).

Na 100 detí u Rómov ani v jednom sčítaní neprípádalo viac ako 10 seniorov, pričom hodnota indexu starnutia sa pohybovala v rozpätí 5 – 7 %. V nerómskej populácii Slovenska sa však pomer medzi seniorskou a detskou zložkou značne zhoršil a z niečo viac ako 40 %, je to podľa posledného sčítania už takmer 87 %. Index závislosti mladých je vzhľadom na vysoký počet a podiel detí u Rómov ďaleko vyšší ako v nerómskej populácii. Platilo to pritom vo všetkých sčítaniach. Súčasne však musíme tiež dodať, že u oboch skupín došlo k jeho poklesu, no oveľa dynamickejšie tento jav prebieha u nerómov (tab. 4).

Tab. 4: Vybrané syntetické indikátory vekovej štruktúry rómskej a nerómskej populácie na Slovensku podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980 – 2011

Indikátor	1980	1991	2001	2011
<i>Rómovia</i>				
Index starnutia	6,9	4,8	5,8	5,3
Index závislosti mladých	81,9	79,5	66,1	67,4
Index závislosti starých	5,6	3,8	3,8	3,6
Index celkovej závislosti	87,5	83,4	69,9	71,0
Priemerný vek	21,8	21,5	23,5	24,1
Vekový medián	16,5	16,7	19,2	19,3
<i>Nerómovia</i>				
Index starnutia	41,4	42,3	62,1	86,7
Index závislosti mladých	40,0	38,0	26,8	20,5
Index závislosti starých	16,6	16,0	16,7	17,8
Index celkovej závislosti	56,6	54,0	43,5	38,3
Priemerný vek	32,9	33,7	36,3	39,2
Vekový medián	28,4	30,7	33,6	36,8

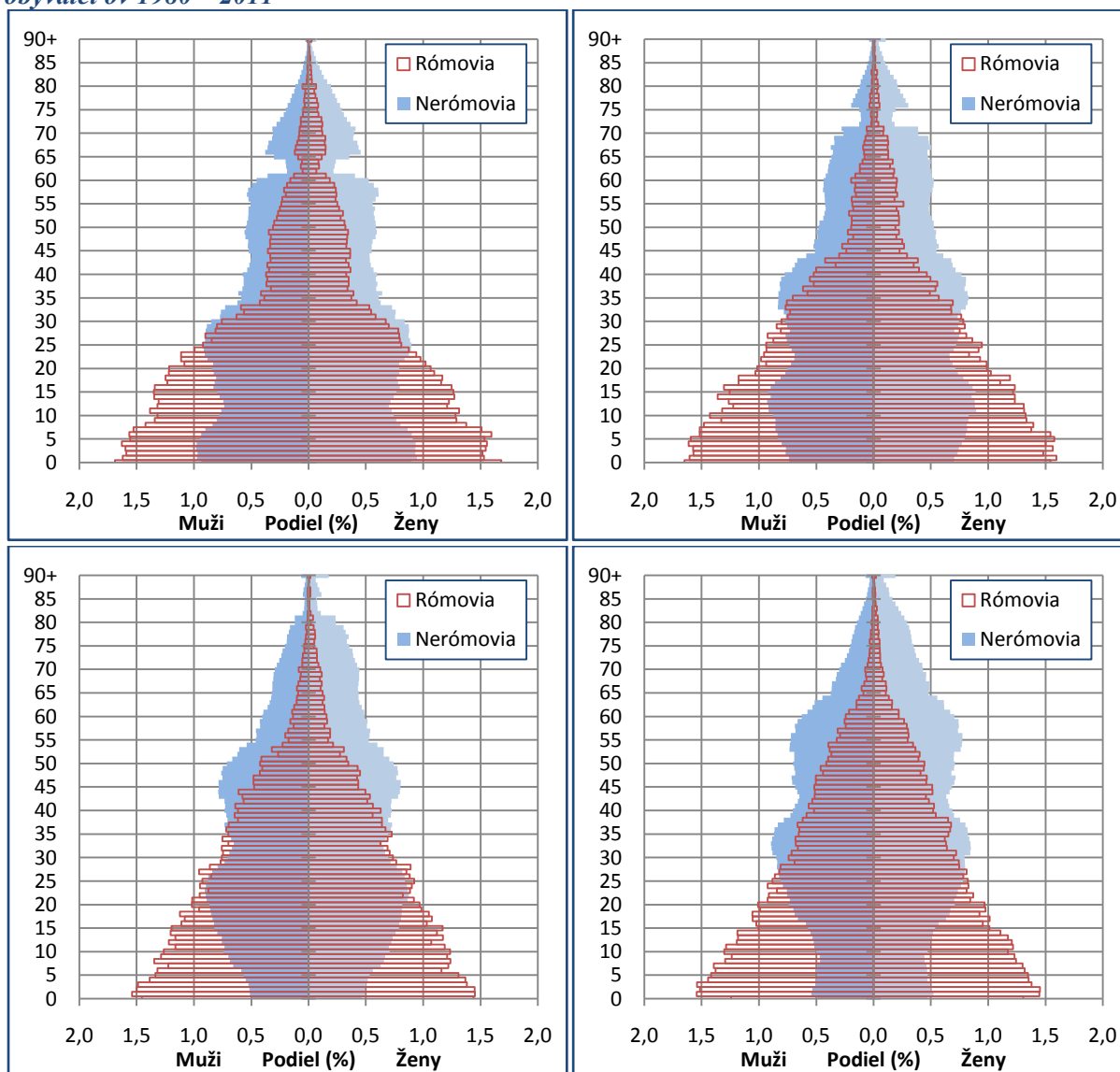
Zdroj údajov: ŠU SR SEĎB 1989 a 1991, SODB 2001 a 2011, výpočty autorov

Opačná situácia je v prípade zaťaženia produktívnej zložky neproduktívnou. V nerómskej populácii tento druh zaťaženia má rastúcu tendenciu, no u osôb rómskej národnosti môžeme identifikovať skôr stagnáciu. Celkový index zaťaženia ako kombinácii oboch spomínaných je vzhľadom na výrazný pokles pôrodnosti signifikantne nižšia u nerómov. Na 100 osôb

v produktívnom veku tu pripadá niečo viac ako 38 ľudí v predproduktívnom a poproduktívnom veku. U Rómov to podľa posledného sčítania bolo viac ako 71 osôb.

Zmeny v zložení obyvateľstva podľa veku a tiež rozsah rozdielov vo vekovej štruktúre medzi rómskou a nerómskou populáciou na Slovensku je možné detailnejšie analyzovať prostredníctvom nasledujúcej série vekových pyramíd (obr. 19 – 22). Už základný pohľad prezrádza, že jednotlivé rómske populácie sa od nerómskej populácie Slovenska zreteľne odlišovali v charaktere vekovej pyramídy. V prvom prípade bola jej základňa široká a vrchol pretiahnutý a úzky. Ďalej pre rómske populácie bolo charakteristické pomerne pravidelné klesanie početnosti jednotlivých generácií s rastúcim vekom, čím veková pyramída skutočne dostávala tvar trojuholníka. V prípade nerómskej populácie môžeme vidieť výrazne užšiu základňu a mohutnejší vrchol ako výsledok nižšej plodnosti a dlhodobo priaznivejších úmrtnostných pomerov.

Obr. 19 – 22: Vekové pyramídy rómskej a nerómskej populácie Slovenska podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980 – 2011



Zdroj údajov: ŠÚ SR SEĎB 1989 a 1991, SODB 2001 a 2011, výpočty autorov

Jedným zo základných výsledkov našej analýzy je existencia pomerne výrazných rozdielov v charaktere demografickej reprodukcie (najmä plodnosti) medzi jednotlivými rómskymi skupinami. Tieto odlišnosti sa následne prejavili aj na ich vekových štruktúrach. Podľa údajov zo sčítania ľudu 1980 priemerný vek nižší ako 21 rokov bol zaznamenaný v Prešovskom ako aj v Košickom kraji (obr. 23), pričom nerómska populácia v týchto krajoch dosahovala priemerný vek väčší o viac ako 11 rokov. Tento rozdiel spôsoboval výrazne progresívny charakter vekovej štruktúry. V oboch krajoch podiel detskej zložky v rómskej populácii bol približne o 40 % vyšší ako tomu bolo u nerómskej populácie. Zároveň osoby staršie ako 35 rokov boli zastúpené približne v polovičnom až štvrtinovom podiele ako u ostatnej nerómskej populácie a v kategórii tzv. pokročilej staroby (75 rokov a viac) (Stuart-Hamilton 1999) Rómovia dosahovali minimálny podiel. Tento efekt sa prejavuje prakticky vo všetkých regionálnych populáciách Rómov a takmer vo všetkých časových rezoch. Je spôsobený tým, že rómske obyvateľstvo sa dlhodobo vyznačuje výrazne horšími úmrtnostnými pomermi v každej vekovej kategórii (Vaňo 2001, Šprocha 2014). V Žilinskom kraji bol priemerný vek rómskeho obyvateľstva takmer 23 rokov, čo bolo približne o 9 rokov menej ako u nerómskej populácie. Aj tu platia veľmi podobné podielové zastúpenia vekových skupín ako u prechádzajúcich dvoch krajov s rozdielom, že v Žilinskom kraji je o niečo väčšie zastúpenie Rómov vo veku 35 až 64. Hodnotu priemerného veku Rómov v rozpätí 23 až 24 rokov zaznamenali Bratislavský, Trnavský a Nitriansky kraj. Ten bol približne o 10 rokov nižší ako u nerómskeho obyvateľstva. V uvedených troch krajoch nie je u Rómov až tak výrazné zastúpenie detskej zložky ako v krajoch východného Slovenska, a zároveň je v tomto priestore viac zastúpené rómske obyvateľstvo vo veku 35 až 64 rokov. Za samostatnú zmienku stojí Banskobystrický kraj, ktorý pri hodnote priemerného veku rómskej populácie 23,1 roka dosahoval najväčší rozdiel v priemernom veku medzi rómskou a nerómskou populáciou, a to až 12,3 roka. Vekové rozdelenie rómskej populácie v Banskobystrickom kraji je veľmi podobné vekovému rozdeleniu Bratislavského, Trnavského, či Nitrianskeho kraja. Zmienovaný najväčší rozdiel v priemernom veku spôsobujú vekové charakteristiky nerómskeho obyvateľstva, ktoré sa zo všetkých krajov Slovenska vyznačuje najmenším podielom detskej zložky a zvýšeným podielom osôb v strednom a vyššom veku. Naopak, najmenším rozdielom v priemernom veku (približne 8,2 roka) medzi rómskou a nerómskou populáciou sa vyznačuje Trenčiansky kraj. Zároveň je v tomto kraji dosahovaný aj najvyšší priemerný vek rómskeho obyvateľstva, a to 24,8 roka. Zastúpenie jednotlivých vekových skupín u rómskej a nerómskej populácie sú v tomto kraji najpodobnejšie, aj keď rómska populácia sa aj v tomto priestore vyznačuje silnejším zastúpením detskej zložky a nižším zastúpením Rómov starších ako 50 rokov.

Obr. 24 znázorňuje vekovú štruktúru rómskej a nerómskej populácie v krajoch Slovenska v roku 1991. Keďže ide o metodicky inak vymedzenú rómsku populáciu je značne problematické porovnávať výsledky oboch sčítaní. Preto sa zameriame len na analýzu priestorových rozdielov. Najnižšiu hodnotu priemerného veku rómska populácia dosahovala

v Prešovskom a Košickom kraji, keď tento nedosahoval ani 21 rokov. Rozdiel v priemerných vekoch medzi rómskou a nerómskou populáciou v Prešovskom kraji predstavoval hodnotu niečo viac ako 11 rokov a v Košickom kraji dokonca až 12,6 roka. Aj keď porovnanie je problematické, predsa len je zaujímavé, že u oboch krajov sa vekové štruktúry voči predchádzajúcemu cenzu zmenili len minimálne a došlo len k miernemu zvýšeniu podielu osôb vo veku 35 až 49 rokov. Priemerný vek Rómov blížiaci sa k 23 rokom zaznamenali Nitriansky a Žilinský kraj. Skupina osôb hlásiacich sa v Žilinskom kraji k rómskej národnosti mala približne rovnakú hodnotu priemerného veku ako osoby rómskeho etnika v sčítaní 1980. V Nitrianskom kraji sa však veková štruktúra rómskeho obyvateľstva zmenila výraznejšie. Mierne sa znížil podiel osôb starších ako 35 rokov a narástol podiel osôb vo veku 15 až 34 rokov ako aj osôb v detskom veku. To spôsobilo, že došlo k poklesu priemerného veku v rómskej časti populácie a v kombinácii so zostarnutím nerómskej populácie výsledkom bolo prehlbenie rozdielu priemerného veku na necelých 13 rokov. Takto výraznú diferenciu nedosahoval žiadny iný kraj Slovenska. Priemerný vek rómskeho obyvateľstva 23,6 dosiahol Banskobystrický kraj, čo bolo o 11,3 roka menej ako u nerómskej populácie. Vo vekovej štruktúre rómskej ako aj nerómskej populácie dochádza k posunu silných demografických ročníkov zo 70. rokov do vyššieho veku, čo spôsobuje pozvoľné starnutie. Tento efekt sa prejavuje aj v ďalších troch krajoch: Bratislavský, Trnavský a Trenčiansky kraj, ktoré v roku 1991 zaznamenali najvyššie hodnoty priemerného veku u rómskej populácie blížiace sa k 25 rokom. V týchto krajoch došlo k najvýraznejšiemu zostarnutiu rómskej populácie a zároveň sa priemerný vek rómskej a nerómskej populácie najviac priblížili, a to na úroveň rozdielu približne 9 rokov.

Obr. 25 znázorňuje vekovú štruktúru rómskej ako aj nerómskej populácie v krajoch Slovenska podľa výsledkov sčítania obyvateľov z roku 2001. Dynamika starnutia sa v priebehu 90. rokov zosilnila u rómskej ako aj nerómskej populácie. Stále platí, že starnutie v rómskej populácii prebieha pozvoľnejšie ako starnutie ostatnej populácie, ale toto tvrdenie platí pre celú populáciu má svoje regionálne výnimky. Kým v Prešovskom a Košickom kraji, kde je najväčšie zastúpenie osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti, stúpol priemerný vek Rómov medzi cenzami 1991 a 2001 len o približne 1,5 roka, v ostatných krajoch, kde je nižšie zastúpenie Rómov, to bolo až o 3,2 roka. U nerómskeho obyvateľstva v Košickom a Prešovskom kraji stúpol priemerný vek približne o 2,2 roka a v ostatných krajoch to bolo približne 2,8 roka. Preto môžeme povedať, že v západnej a strednej časti Slovenska rómska populácia medzi cenzami 1991 a 2001 starla rovnako alebo ešte rýchlejšie ako ostatné nerómske obyvateľstvo a iba vo východnej časti republiky je dynamika starnutia Rómov pomalšia. Samozrejme tento predpoklad by platil len v prípade, že obe sčítania skutočne zachytávajú približne rovnaké skupiny osôb rómskeho etnika a vývojové zmeny vo vekových štruktúrach nie sú skôr podmienené selektívnym prístupom k deklarácii rómskej národnosti.

Košický a Prešovský kraj si aj v roku 2001 zachovali najnižšie hodnoty priemerného veku Rómov spomedzi všetkých krajov, keď podľa výsledkov sčítania táto hodnota mierne

prekročila hranicu 22 rokov. Vekové zloženie rómskej populácie v týchto krajoch má stále progresívny tvar, ale v porovnaní so situáciou z predchádzajúcich cenzov sa zvýšil podiel osôb starších ako 49 rokov. V oboch krajoch bol zaznamenaný tiež najväčší rozdiel v priemernom veku medzi rómskou a nerómskou populáciou. V Prešovskom kraji to bolo 11,9 roka a v Košickom kraji 13,6 roka. Rozdiely v priemernom veku medzi oboma populáciami sa v nich tak prehĺbili. Toto roztvárание nožníc z hľadiska starnutia spôsobuje už spomínané pomalšie tempo starnutia rómskej populácie oproti ostatnému obyvateľstvu v týchto krajoch. Kraj s tretím najnižším priemerným vekom Rómov (25,6 roka) bol Nitriansky kraj, ktorý zaznamenáva hodnotu priemerného veku nižšiu skoro o 12 rokov ako u ostatného nerómskeho obyvateľstva. Tento pomerne veľký rozdiel je spôsobený predovšetkým tým, že nerómske obyvateľstvo Nitrianskeho kraja starne najdynamickejšie zo všetkých krajov Slovenska. Banskobystrický a Žilinský kraj zaznamenali hodnotu priemerného veku Rómov približne 26 rokov, čo je približne o 10 rokov menej ako u ostatného nerómskeho obyvateľstva. V oboch krajoch je podielové zastúpenie v kategóriách 15 až 49 rokov u nerómskej a rómskej populácie veľmi podobné. Rozdiel v priemernom veku je spôsobený väčším zastúpením detskej zložky a menším zastúpením osôb v poreprodukčnom resp. seniorskom veku u rómskej populácie. Obdobné faktory vysvetľujú aj situáciu v Trenčianskom kraji, kde bol zaznamenaný priemerný vek rómskej populácie 27,3 roka, čo bolo o 9,4 roka menej ako u nerómskej populácie. Bratislavský a Trnavský kraj zaznamenali najvyšší priemerný vek osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti (31,1 a 29,3 roka), ktorý bol zhruba o 7 rokov nižší ako u ostatnej populácie. Oba kraje sa vyznačovali stacionárnym až regresívnym tvarom vekovej pyramídy u rómskej populácie, a preto zaznamenali pomerne vysoké hodnoty priemerného veku. Zároveň nižšie hodnoty priemerného veku Rómov voči nerómskej populácii spôsobuje predovšetkým nízke zastúpenie osôb starších ako 50 rokov.

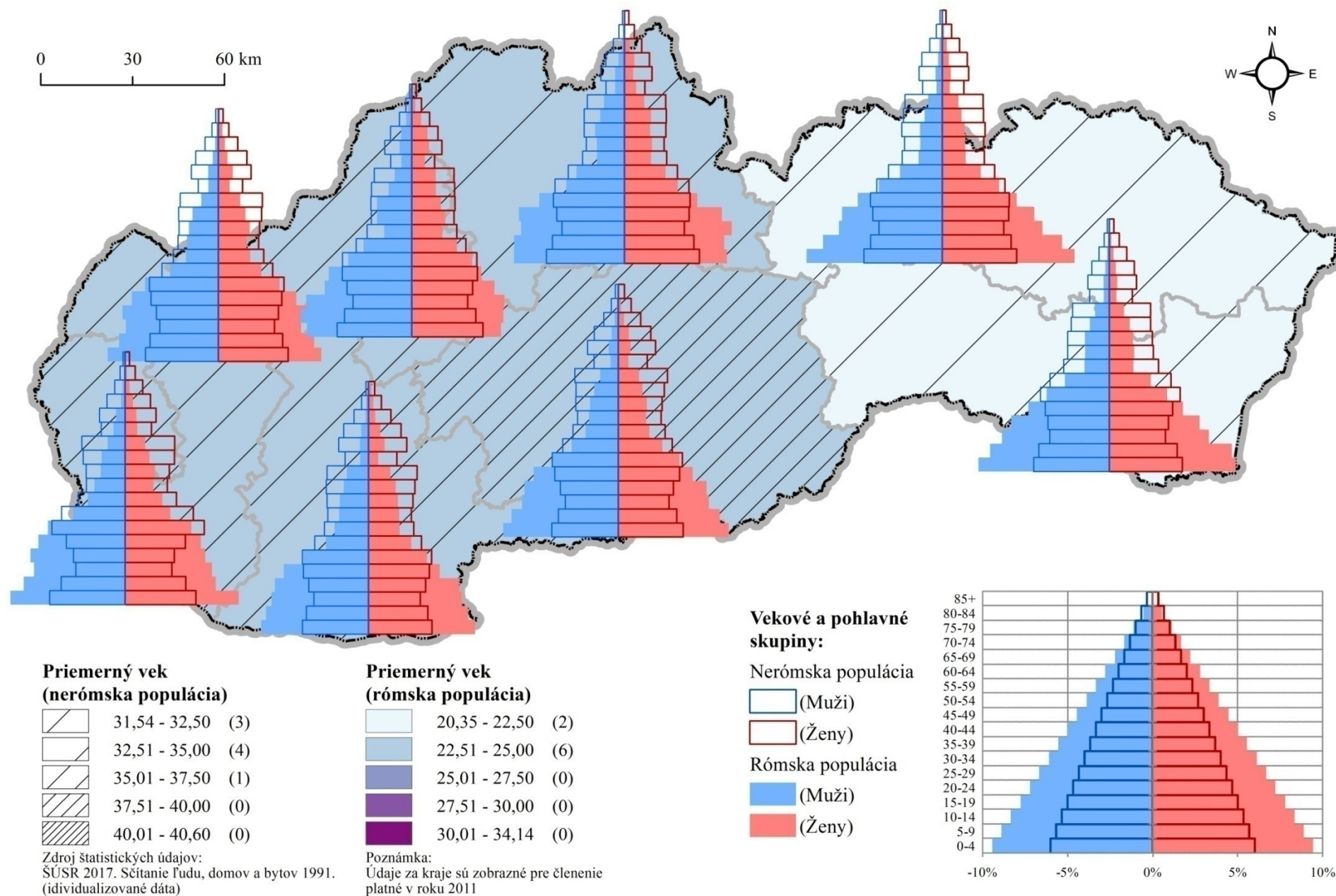
Obr. 26 znázorňuje vekovú štruktúru rómskej ako aj nerómskej populácie v krajoch Slovenska v roku 2011. Aj v poslednom intercenzálnom období sa potvrdilo, že kraje východného Slovenska starnú pomalšie ako ostatné kraje Slovenska. O to viac to platilo v prípade rómskej menšiny. Kým obyvatelia rómskej národnosti v Prešovskom a Košickom kraji zostarli medzi sčítaním 2001 a 2011 v priemere o 0,7 roka, v prípade ostatných krajov to bolo až o 1,7 roka. Ostatná nerómska populácia v krajoch Slovenska za toto obdobie zostarla o 2,5 až 3,5 roka. Ďalej tak môžeme povedať, že rozdiel v priemernom veku medzi rómskou a nerómskou populáciou sa prehĺbil. Najnižší priemerný vek rómskej populácie zaznamenal Košický kraj s hodnotou 22,8 roka a presnú hranicu 23 rokov dosiahol Prešovský kraj. Tieto hodnoty priemerného veku sú nižšie o 15,6 resp. 14,4 roka ako u ostatného nerómskeho obyvateľstva a súčasne najväčšie spomedzi všetkých krajov. Vysvetliť to možno tým, že nerómske obyvateľstvo medzi cenzami zvýšilo podiel osôb v produktívnom a poproduktívnom veku. Zároveň sa do roku 2011 výraznejšie neprejavil ani efekt reprodukčnej plodnosti, keďže veková kategória 0 až 4 ročných je skoro totožná s kategóriou

o 5 rokov staršou. Naopak rómska populácia si stále drží výrazne progresívny charakter vekovej štruktúry a mierne zvyšovanie zaznamenávajú len kategórie produktívneho a mladšieho seniorského veku (65 – 74 rokov a viac, Stuart-Hamilton 1999). Tretí najnižší priemerný vek rómskej populácie dosahoval opäť Nitriansky kraj a hodnoty prevyšujúce 27 rokov nachádzame v Žilinskom a Banskobystrickom kraji. Tieto hodnoty sú nižšie približne o 10 až 12 rokov ako u nerómskeho obyvateľstva. Je to spôsobené tým, že sa vekové zloženie rómskej populácie týchto krajov začína postupne meniť z progresívneho na stacionárny typ. Hodnotu priemerného veku rómskej populácie vyššie ako 30 rokov dosiahol Bratislavský a Trnavský kraj, čo bolo zhruba o 10 rokov menej ako v nerómskej populácii. Za zmienku stojí skutočnosť, že v Bratislavskom kraji medzi cenami 2001 a 2011 identifikujeme zníženie priemerného veku rómskej populácie. Je to výsledkom zvýšeného zastúpenia detskej zložky v populácii Bratislavského kraja oproti roku 2001. Najvyšším priemerným vekom rómskej populácie sa vyznačuje Trenčiansky kraj, kde pri najmenšom rozdieli 6 rokov dosahovala rómska populácia hodnotu 34,1 roka. Veková štruktúra obyvateľstva hlásiaceho sa k rómskej národnosti v tomto kraji začína postupne nadobúdať charakter stacionárnej až regresívnej populácie.

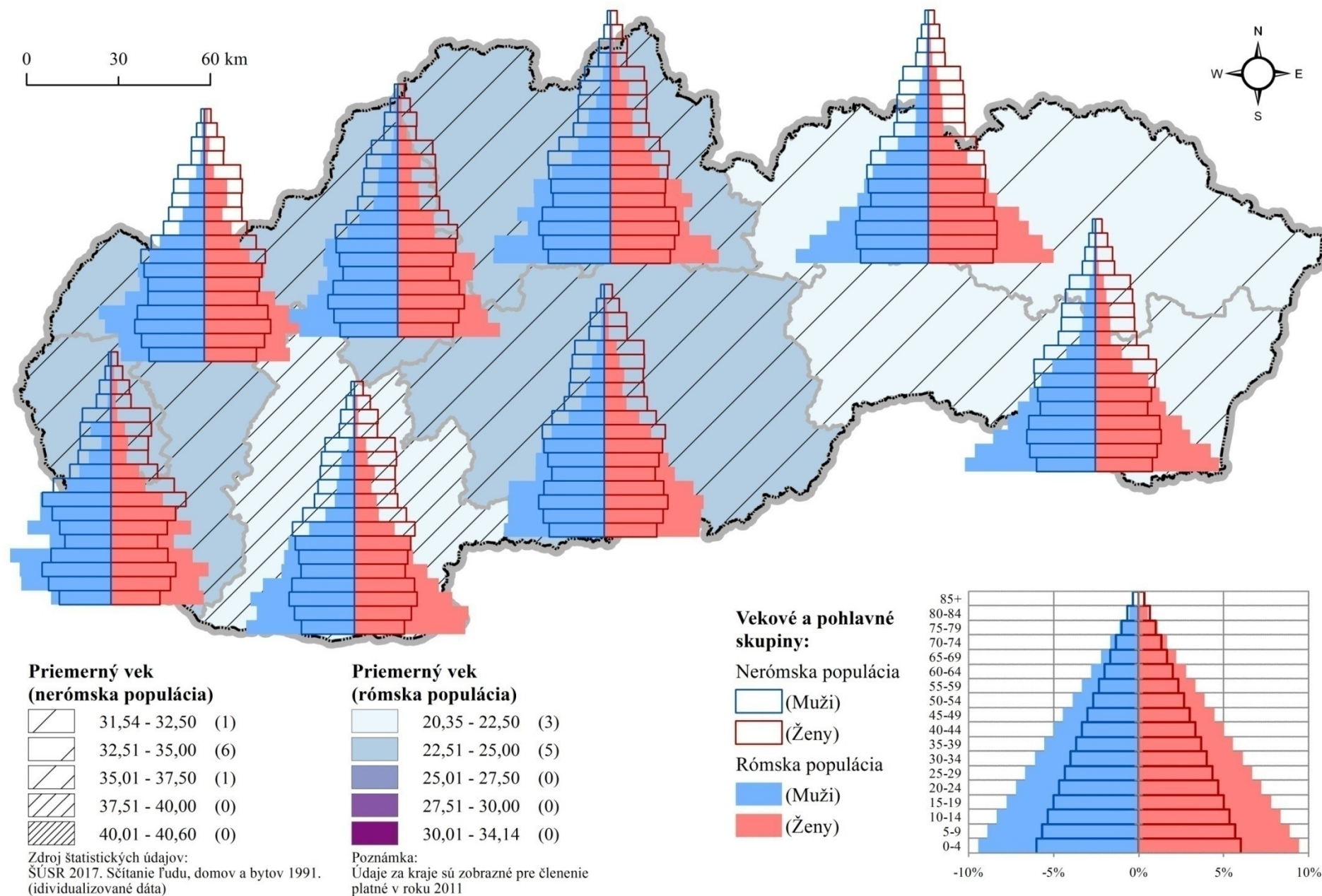
5.2 Štruktúra Rómov podľa pohlavia

V celej populácii Slovenska a ako ukazuje tab. 5 aj v nerómskej populácii majú celkovo prevahu ženy nad mužmi. Index maskulinity sa v sčítaniach 1970 – 2011 pohyboval od hodnoty 974 (v prvom cene) po 942 v sčítaní 2001. Z vývojového hľadiska sme dlho boli svedkami zvyšovania váhy žien v populácii a až v poslednom intercenzálnom období dochádza k miernemu zvráteniu tohto trendu. Príčinou bola jednak dlhá stagnácia až zhoršovanie úmrtnostných pomerov mužov, ktoré bolo prelomené až v 90. rokoch, ako aj klesajúca pôrodnosť a s tým spojené znižovanie podielu detskej zložky, v ktorej muži majú jednoznačne prevahu. V prípade rómskej populácie je však situácia odlišná. Všetky sčítania bez ohľadu na spôsob identifikácie Róma poukazujú na jasnú prevahu mužov. Index maskulinity sa pohyboval v rozmedzí hodnôt 1021 – 1037 bez zreteľného vývojového trendu. Prevahu mužov v populácii Rómov v rokoch 1970 a 1980 vysvetľuje Kalibová (1989) na základe rozdielov v diferenčnej úmrtnosti mužov a žien medzi rómskou a nerómskou populáciou. Na základe výsledkov oboch sčítaní autorka zistila, že mužská nadúmrtnosť v rómskej populácii nebola až tak výrazná ako v celej populácii Československa. Tento jav však pozorujeme aj v súčasnosti (napr. Šprocha 2014), preto prevaha žien v rómskej populácii vzniká až vo vyššom veku (pozri obr. 27 – 30). Vzhľadom na veľmi mladú vekovú štruktúru Rómov to znamená, že celkový objem týchto osôb predstavuje ďaleko menšiu váhu, ako je tomu v nerómskej populácii pri súčasne skoršom nástupe prevahy žien, a preto index maskulinity prekračuje hranicu 1000 osôb.

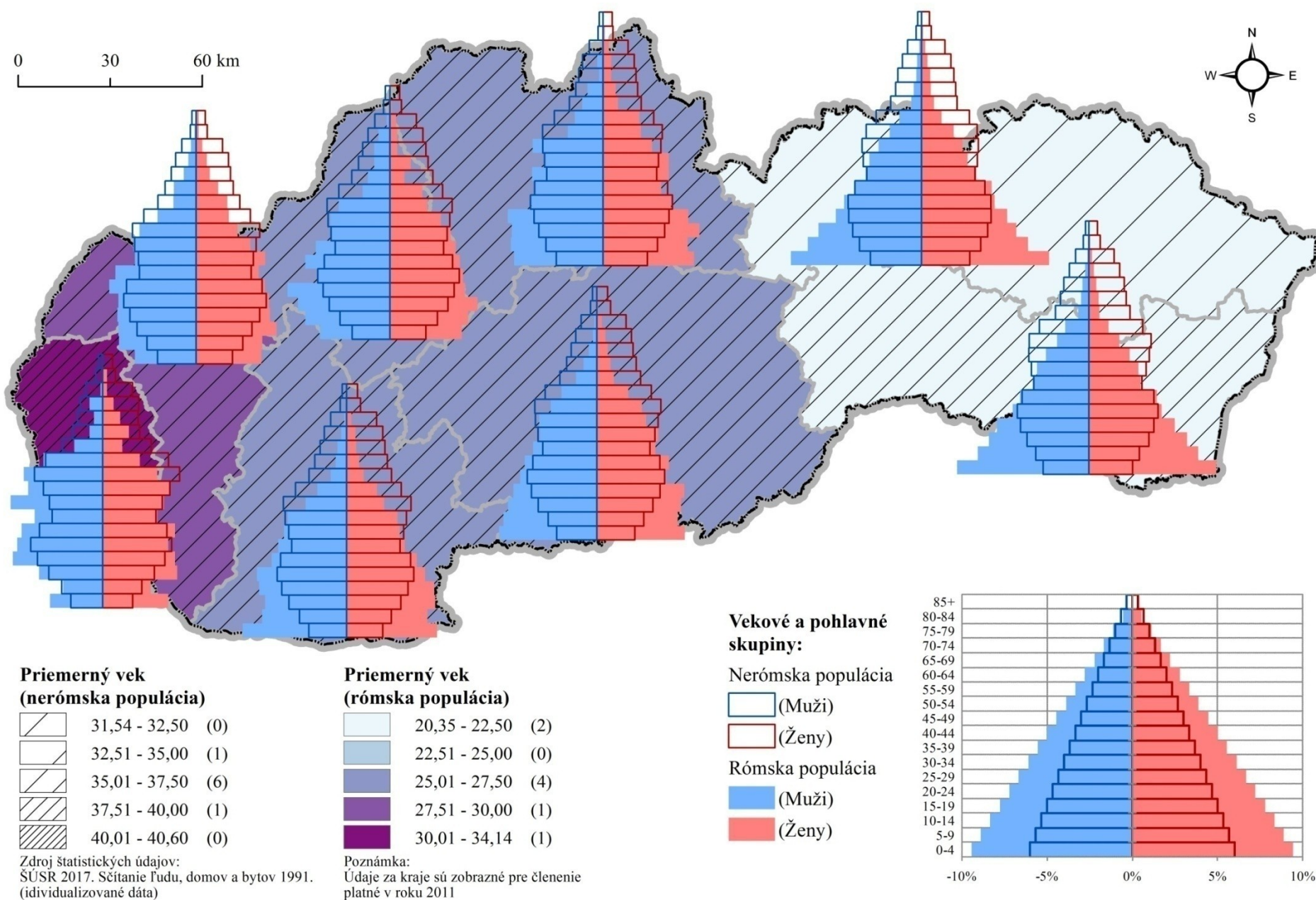
Obr. 23: Veková štruktúra rómskeho a nerómskeho obyvateľstva v krajoch Slovenska, SEDB 1980



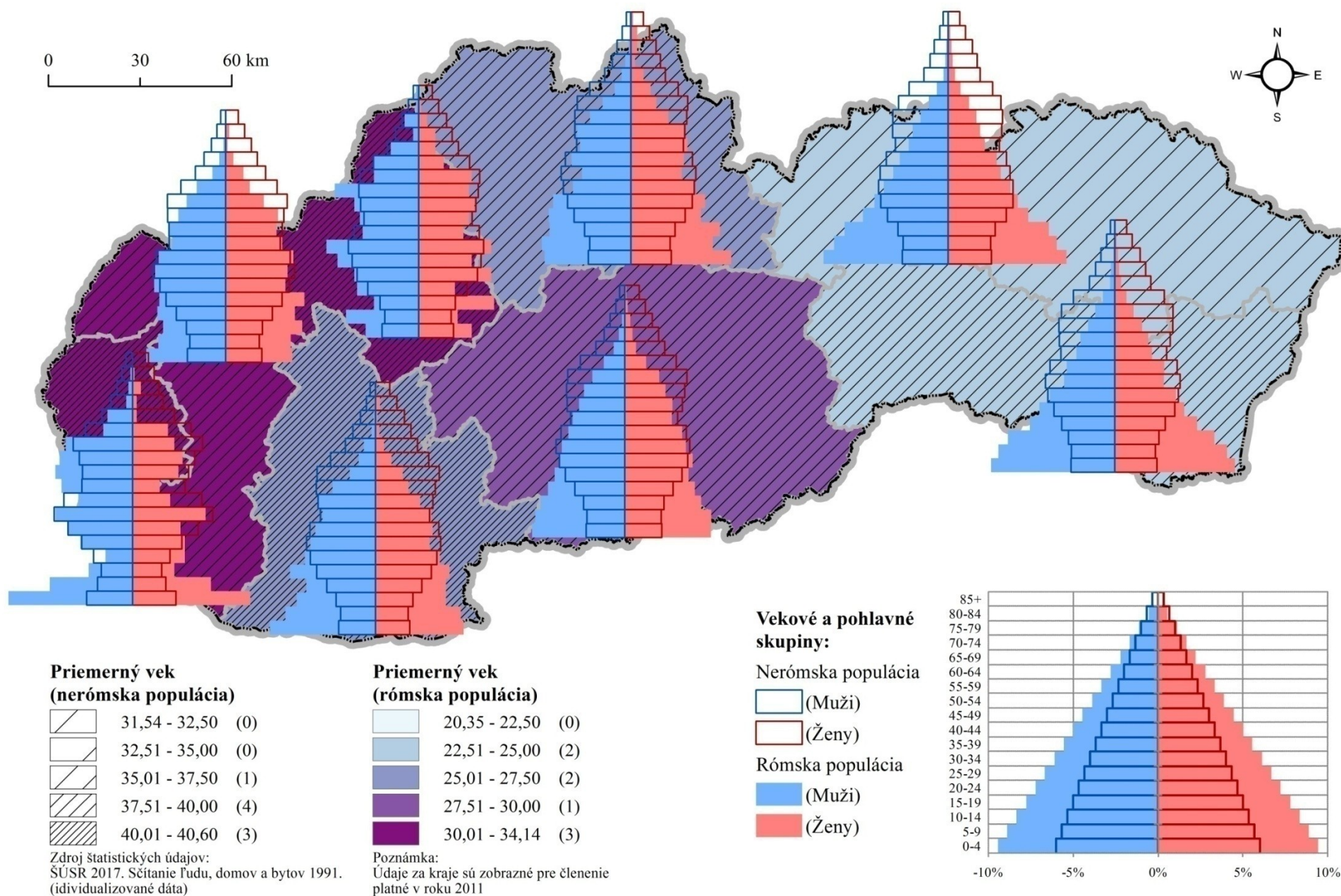
Obr. 24: Veková štruktúra rómskeho a nerómskeho obyvateľstva v krajoch Slovenska, SEDB 1991



Obr. 25: Veková štruktúra rómskeho a nerómskeho obyvateľstva v krajoch Slovenska, SODB 2001



Obr. 26: Veková štruktúra rómskeho a nerómskeho obyvateľstva v krajoch Slovenska, SODB 2011



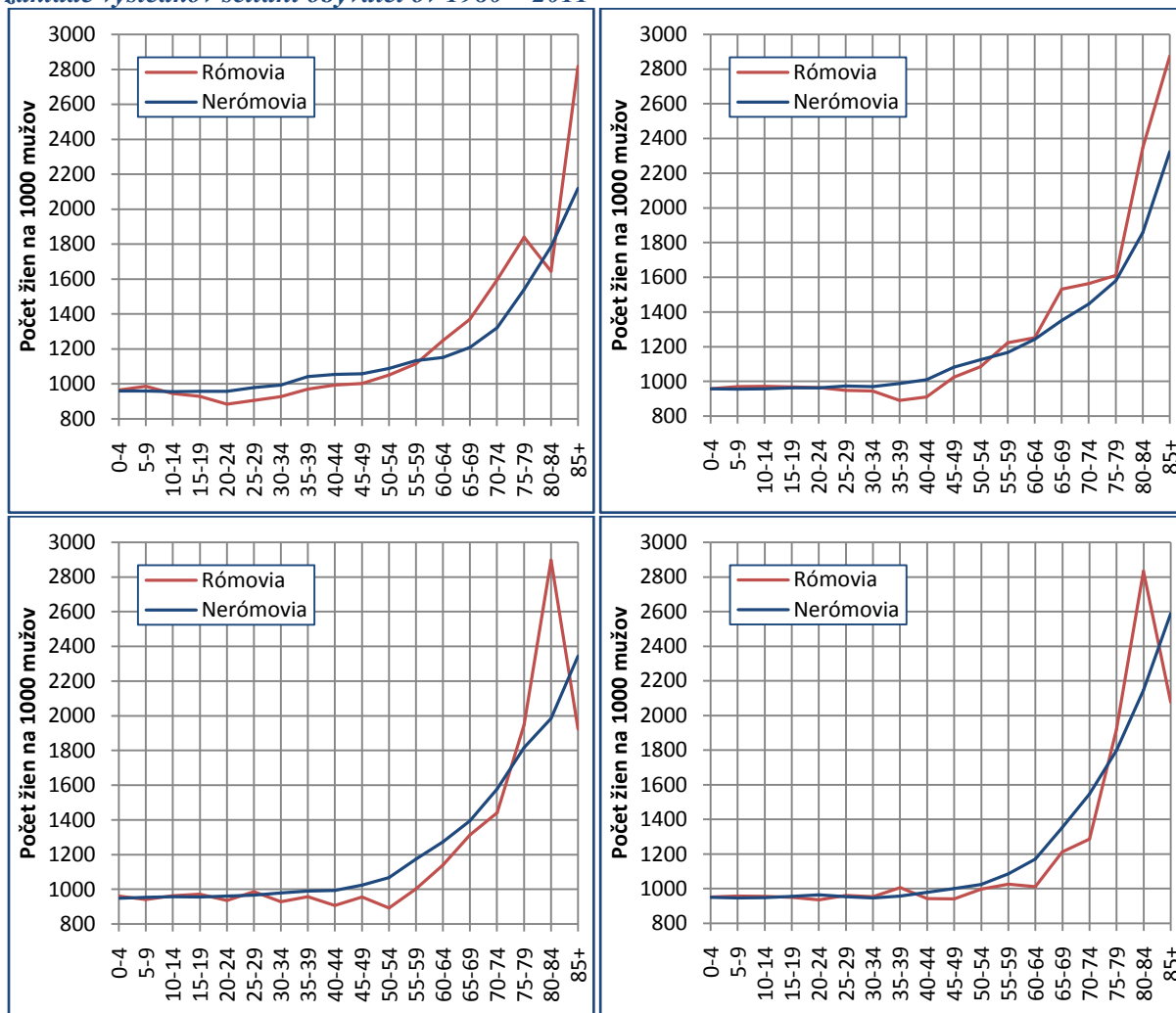
Tab. 5: Index maskulinity rómskej a nerómskej populácii na Slovensku podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1970 – 2011

Rok	Rómska populácia	Nerómska populácia
1970	1 022	974*
1980	1032	963
1991	1021	952
2001	1037	942
2011	1033	947

Pozn.: v roku 1970 údaj za nerómsku populáciu reprezentuje index maskulity Slovenska

Zdroj údajov: ŠÚ SR SEDB 1970, 1980 a 1991, SODB 2001 a 2011, výpočty autorov

Pomer medzi pohlaviami je v každej populácii výsledkom niekoľkých vzájomne sa podmienajúcich priamych faktorov. Ak budeme abstrahovať od špecifických situácií (napr. vojnové konflikty), potom ide najmä o prevahu narodených chlapcov nad dievčatami, čím sa už v najmladšom veku index femininity dosahuje hodnoty nižšie ako 1000 osôb. Platí to aj pre rómsku populáciu bez ohľadu na spôsob identifikácie Róma v sčítaní. Súčasne tiež obr. 27 – 30 ukazujú, že hodnoty indexu femininity sa v detskom veku príliš nelíši od nerómskej populácie.

Obr. 27 – 30: Vývoj indexu femininity podľa veku v rómskej a nerómskej populácii Slovenska na základe výsledkov sčítaní obyvateľov 1980 – 2011

Zdroj údajov: ŠÚ SR SEDB 1980 a 1991, SODB 2001 a 2011, výpočty autorov

V mladšom a strednom produktívnom veku sa v čoraz väčšej miere začínajú uplatňovať ďalšie dva faktory, ktorými sú mužská nadúmrtnosť a selektívnosť migračných procesov. U Rómov by sme k tomu mohli pripočítat' aj spôsob ich identifikácie, resp. ochotu deklarácie príslušnosti k rómskej národnosti. Ako je možné vidieť na obr. 27 – 30, práve v produktívnom veku existujú medzi rómskou a nerómskou populáciou najväčšie rozdiely v zastúpení mužov a žien. V prípade nerómskej populácie dochádza vo všeobecnosti skôr k vzniku prevahy žien, kým u Rómov to môžeme vidieť až v staršom produktívnom veku. Navyše táto prevaha žien nie je ani zďaleka tak výrazná ako v nerómskej populácii (pozri obr. 27 – 30). V najstarších vekových skupinách (s výnimkou 85+) je v rómskej populácii naopak možné identifikovať ďaleko vyššiu prevahu žien, ako je tomu u nerómov. Musíme si však uvedomiť, že počty osôb v tomto veku sú už veľmi malé a rozdiely nemusia byť štatisticky významné. Preto by nebolo vhodné uvedeným zisteniam pripisovať veľký význam a robiť z nich ďalekosiahle závery.

6. Rodinný stav

Rodinný stav predstavuje základný demografický, sociálny, právny a štatistický znak, ktorý označuje status osoby vo vzťahu k inštitúcii manželstva. Z pohľadu demografickej analýzy prináša znalosť zloženia obyvateľstva podľa rodinného stavu dôležitú informáciu pri hodnotení charakteru reprodukcie. Práve rodinný stav významnou mierou ovplyvňuje reprodukčné správanie. Tento vzťah je však obojstranný, keďže demografické procesy sa podieľajú na vzniku a modifikácii štruktúry podľa veku, pohlavia a rodinného stavu.

Progresívna veková štruktúra vytvára v rómskej populácii bez ohľadu na to aké kritérium bolo použité na vymedzenie Rómov značnú prevahu slobodných osôb. Kým v celej populácii Slovenska podiel mužov a žien žijúcich v manželstve a slobodných osôb je takmer vyrovnaný, u Rómov tvoria slobodní 60 – 70 % z celej populácie (Šprocha 2014). Ako ukazuje nasledujúca prehľadová tabuľka 6, vyššie zastúpenie slobodných nachádzame v rómskej populácii, aj keď sa obmedzíme len na vek (16 a viac rokov), v ktorom je možné už vstupovať do manželstva. Na druhej strane celkovo v rómskej populácii vo veku 16 a viac rokov vo všetkých sčítaniach nachádzame nižšie zastúpenie vydatých a ženatých osôb, ako aj rozvedených a ovdovených.

Tab. 6: Rodinný stav rómskej a nerómskej populácie na Slovensku vo veku 16 a viac rokov podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980 – 2011

Rok sčítania	Rómovia				Nerómovia			
	Slobodní (-é)	Ženatí / Vydaté	Rozvedení (-é)	Ovdovení (-é)	Slobodní (-é)	Ženatí / Vydaté	Rozvedení (-é)	Ovdovení (-é)
<i>Muži</i>								
1980	36,1	60,0	1,8	2,2	25,6	69,1	2,1	3,3
1991	35,4	60,3	2,3	2,1	25,6	68,0	3,3	3,2
2001	40,4	53,8	3,6	2,2	32,5	59,8	4,8	2,9
2011	45,2	47,0	5,8	2,0	36,4	52,0	8,7	2,9
<i>Ženy</i>								
1980	27,1	61,8	2,0	9,1	17,8	64,8	2,9	14,5
1991	27,8	61,6	2,3	8,4	17,2	62,8	4,4	15,7
2001	33,8	55,0	3,7	7,5	23,1	55,4	6,3	15,2
2011	39,1	47,9	6,3	6,7	27,0	48,7	10,1	14,3
<i>Spolu</i>								
1980	31,7	60,9	1,9	5,6	21,6	66,8	2,5	9,1
1991	31,6	60,9	2,3	5,2	21,2	65,3	3,8	9,7
2001	37,2	54,4	3,6	4,8	27,6	57,5	5,6	9,3
2011	42,2	47,4	6,0	4,4	31,5	50,3	9,4	8,8

Zdroj údajov: ŠÚ SR SĽDB 1980 a 1991, SODB 2001 a 2011, výpočty autorov

Zaujímavo sa medzi sčítaniami vyvíjal aj podiel jednotlivých rodinných stavov. V rómskej i nerómskej populácii sme svedkami nárastu zastúpenia slobodných osôb na úkor osôb žijúcich v manželstve. Podiel ovdovených (najmä žien) sa mierne znížil a naopak váha

rozvedených sa posilnila. Vo všeobecnosti tiež platí, že častejšie slobodnými vo veku 16 a viac rokov v rómskej i nerómskej populácii sú muži, kým ženy majú výraznejšiu prevahu medzi ovdovenými. Vzhľadom na široké vekové rozpätie intervalu 16 a viac rokov, ako aj značné rozdiely vo vekovej štruktúre, rodinnom a reprodukčnom správaní rómskej populácie (pozri napr. Šprocha 2014) sa na štruktúru osôb podľa rodinného stavu pozrieme ešte v detailnejšom pohľade.

Základný obraz rodinného a reprodukčného správania Rómov môžeme zhrnúť v nasledujúcich informáciách. Osoby rómskeho etnika a rómskej národnosti vo všeobecnosti vstupujú do manželstva (ako aj partnerských zväzkov) skôr, pričom riziko ich rozvodu je o niečo nižšie (Bačová 1990, Kumanová a Džambazovič 2002, Marušiaková 1985, Šprocha 2014). Súčasne však platí, že sa vyznačujú častejším príklonom k neformálnym zväzkom (kohabitáciám), ktoré supľujú legitímne manželské zväzky najmä v prostredí segregovaných osád (pozri napr. Bačová 1990, Dubayová 1990, Mládek a Širočková 2004). Veľmi dôležitým aspektom reprodukčného správania a tým aj štruktúry podľa rodinného stavu sú nepriaznivé úmrtnostné pomery, a to v podstate na celom vekovom spektre (Šprocha 2014). Výsledkom je tak vyššie riziko ovdovenia už v mladšom veku.

Posun manželských dráh u rómskeho obyvateľstva do mladšieho veku v porovnaní s nerómskou populáciou Slovenska potvrdilo zastúpenie slobodných osôb podľa päťročných vekových skupín prezentované v tab. 7. Súčasne však môžeme tiež vidieť určité zmeny vo váhe slobodných, ku ktorým medzi sčítaniami došlo.

Tab. 7: Podiel slobodných rómskych a nerómskych mužov a žien podľa veku, sčítanie obyvateľov 1980 – 2011

Vek	Rómovia				Nerómovia			
	1980	1991	2001	2011	1980	1991	2001	2011
<i>Muži</i>								
-19	95,0	94,8	97,4	95,6	98,8	98,4	99,5	99,3
20–24	55,1	53,2	71,3	73,9	70,7	70,6	88,3	95,8
25–29	21,4	26,7	46,4	54,1	24,2	29,4	51,0	78,2
30–34	12,3	16,7	26,0	42,1	12,1	16,7	25,7	48,3
35–39	12,1	12,1	19,1	30,1	9,3	11,5	17,2	27,4
40–44	9,9	8,1	12,3	20,4	7,8	8,6	13,3	18,3
45–49	7,5	10,1	10,3	16,4	6,4	7,3	10,1	14,0
50–54	5,7	8,0	6,5	12,3	5,3	6,3	7,7	11,0
55–59	3,0	4,8	11,2	9,9	4,6	5,2	6,3	8,1
SMAM	24,0	23,7	27,2	28,5	25,0	25,5	28,3	31,8
<i>Ženy</i>								
-19	81,8	84,3	92,7	89,7	91,8	91,3	97,8	98,5
20–24	31,7	35,3	57,5	65,1	39,4	40,8	72,0	89,7
25–29	15,9	18,5	35,5	48,1	14,7	15,0	31,8	61,1
30–34	12,5	12,5	20,2	36,6	8,8	9,5	14,3	32,3
35–39	10,2	9,1	14,1	25,4	6,0	7,8	9,4	17,0
40–44	9,4	8,5	9,4	16,4	4,6	6,5	7,7	10,7
45–49	8,1	9,1	8,6	12,0	4,4	5,2	7,2	8,3
50–54	6,6	8,1	7,4	10,3	4,9	4,1	6,3	7,0
55–59	7,2	8,1	7,0	8,6	5,6	4,0	5,0	6,6
SMAM	21,4	21,4	24,9	27,1	22,2	22,5	25,3	29,3

V sčítaniach ľudu 1980 a 1991 podiel slobodných Rómov vo veku 20 – 24 rokov mierne prekračoval hranicu 50 %, kým v nerómskej populácii slobodní muži tvorili ešte viac ako 70 % osôb. U žien až také veľké rozdiely nenachádzame, ale tu môžeme identifikovať skorší manželský debut u Rómiiek, keďže slobodné osoby vo veku 20 – 24 rokov predstavovali v sčítaniach ľudu 1980 a 1991 len približne 32 – 35 %, kým u nerómiiek to bolo približne 40 %. Podiel osôb, ktoré zostali slobodné, sa tak vďaka skoršiemu časovaniu sobášov (pozri Šprocha 2011) u rómskych mužov a žien pomerne rýchlo znižoval. O niečo skorší vstup do manželstva v rómskej populácii potvrdzujú aj hodnoty ukazovateľa SMAM (*singulate mean age at marriage*, Hajnal 1953). Ten v rómskej populácii zo začiatku 80. a 90. rokov u mužov dosahoval približne 24 rokov, kým v nerómskej to bolo 25 až 25,5 roka. V prípade žien sa priemerný počet rokov, ktoré Rómkia prežila ako slobodná pohyboval na úrovni niečo viac ako 21 rokov, kým u nerómiiek to bolo 22 až 22,5 roka. V posledných dvoch intercenzálnych obdobiach vidíme u oboch sledovaných populácií pomerne výrazné zmeny v zastúpení slobodných osôb. Ich hlavným znakom je zvyšovanie zastúpenia slobodných v reprodukčnom veku. Podiel slobodných mužov vo veku 20 – 24 vzrástol u Rómov nad hranicu 70 % a podľa posledného sčítania 2011 už tvoria takmer tri štvrtiny. Slobodní Rómovia mali prevahu ešte aj vo veku 25 – 29 rokov. U Rómiiek sa váha slobodných zvýšila vo veku 20 – 24 rokov na takmer dve tretiny a vo veku 25 – 29 rokov len tesnú prevahu majú osoby, ktoré aspoň raz vstúpili do manželstva. V nerómskej populácii je tento trend ešte výraznejší, keď v mužskej zložke ešte vo veku 25 – 29 rokov zostávajú podľa posledného sčítania 2011 slobodných viac ako tri štvrtiny osôb a vo veku 30 – 34 rokov je to stále takmer polovica (48 %). U nerómskych žien slobodné osoby vo veku 25 – 29 rokov predstavujú ešte viac ako 60 % z danej vekovej kohorty, pričom v nasledujúcej vekovej skupine zostáva bez skúseností so životom v manželstve stále takmer tretina žien. Uvedené zmeny sa premietli aj na vývoji hodnôt ukazovateľa SMAM. Počet rokov prežitých v stave slobodní / slobodná sa u Rómov zvýšil na 28,5 roka u mužov a viac ako 27 rokov u žien. V nerómskej populácii SMAM dosahuje ešte vyššie hodnoty, keď u mužov to podľa výsledkov sčítania 2011 bolo takmer 32 rokov a u žien viac ako 29 rokov. Z uvedeného tak je zrejmé, že rómski muži a ženy naďalej vstupujú do manželstva skôr. Na druhej strane však platí, že vo vyššom veku zostáva väčší podiel Rómov trvalo slobodných. Napríklad podľa posledného sčítania z roku 2011 to vo veku 40 – 49 rokov bolo 16 – 20 % mužov a 12 – 16 % žien (pozri tab. 7). Tento aspekt môže naznačovať na existenciu funkčných kohabitácií, ktoré v rómskej populácii plne supľujú manželské väzky.

Nárast podielu slobodných okrem samotných zmien v časovaní sobášnosti bude v prípade rómskych osôb skôr výsledkom posunov vo vnímaní potreby oficiálneho manželstva pre párové spolužitie. Ak sa vrátime do obdobia minulého režimu a porovnali by sme podiely slobodných Rómov medzi sčítaniami 1970 a 1980, zistili by sme, že v priebehu 70. rokov došlo k ich výraznému poklesu, a tým aj zníženiu hodnôt SMAM. Okrem toho sa tiež znížil podiel trvalo slobodných osôb. Veľmi skoré časovanie manželských štartov

vydržalo v rómskej populácii v podstate rovnako ako v nerómskej populácii až do začiatku 90. rokov. Vzhľadom na charakter reprodukcie, a to predovšetkým veľmi nízky priemerný vek pri prvom pôrode a veľmi vysoký podiel detí narodených mimo manželstva (pozri napr. Šprocha 2014) sa nedá predpokladať, že by v rómskej populácii dochádzalo rovnako k odkladaniu párového súžitia a materstva. Rómske ženy vo všeobecnosti majú len veľmi obmedzený prístup k niektorým alternatívnym zdrojom, prostredníctvom ktorých by mohli redukovať svoju životnú neistotu. Podľa teórie redukcie neistoty (Friedman, Hechter a Kanazawa 1994) snahou jednotlivca je redukovať v živote neistotu prostredníctvom takých volieb u ktorých vedia, resp. sa aspoň domnievajú, že vedia odhadnúť mieru rizika. V prípade rómskych žien s neistou pozíciou na trhu práce (a často aj zo špecifického prostredia a rodinného zázemia) môže byť redukcia životnej neistoty spojená so založením rodiny vo veľmi mladom veku, a to aj za cenu, že tomu tak bude mimo manželský zväzok. Preto vysvetlením uvedených zmien by mohol byť predovšetkým výrazný posun od manželstiev k funkčným kohabitáciám, prípadne aj slobodnému materstvu. Vzhľadom na vysokú manželskú homogamiu (napr. Edin 2000, Walter 2001, Hamplová a Řeháková 2006), a to nielen z pohľadu etnicity, ale aj vzdelania je zrejmé, že rómske ženy si najčastejšie svojich partnerov môžu vybrať len zo svojich skupín. Znamená to, že takýto partner bude v drvivej väčšine tiež Róm, bude mať veľmi nízke vzdelanie, veľmi neistú pozíciu na trhu práce a život v manželstve s takýmto partnerom preto nemusí byť pre tieto ženy dostatočným stimulom k sobášu, a to aj po ich otehotnení.

Okrem toho príčiny analyzovaných zmien je možné hľadať aj ako odozvu rómskej populácie na zmeny v populačnej a rodinnej politike štátu. Štátna populačná politika počas minulého režimu bola definovaná ako pronatalitná, pričom jej snahou bolo zvyšovať pôrodnosť, vytvárať populačné prírastky a prispievať k početnému rastu populácie (Kučera 1994). Celý systém bol orientovaný predovšetkým na mladé rodiny s deťmi. Na druhej strane ponuka alternatívnych životných cieľov (vzdelávanie, cestovanie a pod.) bola veľmi obmedzená. Výsledkom bol vznik špecifického sobášneho správania vyznačujúceho sa veľmi nízkym priemerným vekom pri prvom sobáši a vysokou intenzitou sobášnosti, ktorý sa presadil aj u Rómov (pozri vyššie zmeny v podiely slobodných Rómov v 70. rokoch). Ak k tomu pridáme ešte tradične skorý začiatok manželského (partnerského) spolužitia v rómskych osadách, bol dynamický pokles počtu slobodných osôb do 25. roku života pomerne logickým vyústením. Po roku 1990 systém rôznych stimulov pre skorý vstup do manželstva bol zrušený, čím sa mohol stratiť jeden z impulzov nielen pre skorý vstup do manželstva, ale aj samotné uzatváranie manželstiev v rómskej populácii. Okrem toho postupnými zmenami reprodukčného správania najmä v integrovaných rómskych skupinách pravdepodobne dochádza k prirodzenému posunu začiatku manželských štartov.

Manželstvá Rómov sú vo všeobecnosti vystavené o niečo nižšiemu riziku rozvodu (Šprocha 2014), čo predstavuje tiež jeden z hlavných dôvodov o niečo nižšieho zastúpenia rozvedených v rómskej populácii (tab. 8). Zaujímavo sa však vyvíja situácia

v poproduktívnom veku, kde podiel rozvedených najmä u rómskych mužov je o niečo vyššia ako v nerómskej populácii. Príčiny tohto stavu je ťažké určiť. Môže ísť o vplyv celkovo nižšej opakovanej sobášnosti rozvedených, častejší príklon k postmanželským kohabitáciám, ale to tiež môže byť výsledkom malej populačnej vzorky. Z vývojového hľadiska však môžeme povedať, že rovnako ako v nerómskej populácii, aj u Rómov dochádza k zvyšovaniu podielu rozvedených osôb. Potvrdzujú to najmä výsledky posledného sčítania obyvateľov 2011, keď na konci reprodukčného a v staršom produktívnom veku (45 – 64 rokov) už podiel rozvedených mužov výrazne prekračuje hranicu 10 %. Rovnako aj u rómskych žien môžeme vidieť, že vo veku 40 – 59 rokov podiel rozvedených osôb už dosahuje 12 – 14 % (tab. 8).

Tab. 8: Podiel rozvedených rómskych a nerómskych mužov a žien podľa veku, sčítanie obyvateľov 1980 – 2011

Vek	Rómovia				Nerómovia			
	1980	1991	2001	2011	1980	1991	2001	2011
<i>Muži</i>								
20–24	0,5	0,7	0,4	0,5	0,3	0,5	0,3	0,3
25–29	1,6	1,5	1,6	2,0	1,5	2,0	2,5	1,8
30–34	2,2	3,4	3,7	4,0	2,6	3,6	5,5	6,4
35–39	3,4	4,3	5,1	7,7	3,4	4,9	7,2	12,2
40–44	3,6	3,6	7,4	10,0	3,7	5,7	8,0	15,8
45–49	4,1	5,0	7,1	12,7	3,7	5,7	8,8	16,4
50–54	3,2	4,2	8,3	12,8	3,3	5,2	8,0	14,8
55–59	2,9	3,9	6,9	11,9	2,8	4,3	6,7	13,1
60–64	2,5	5,3	5,8	13,5	2,4	3,4	5,3	10,5
65–69	2,8	3,6	5,7	11,1	1,9	2,8	3,8	7,8
70–74	2,7	3,1	4,4	10,1	1,5	2,3	2,9	5,6
75–79	2,9	3,2	2,7	7,3	1,2	1,7	2,3	3,9
80–84	2,0	0,0	3,6	5,8	0,9	1,3	1,9	3,1
85+	1,8	0,0	0,0	2,9	0,7	1,0	1,5	2,4
<i>Ženy</i>								
20–24	1,1	0,9	0,6	0,7	0,9	1,3	0,9	0,6
25–29	2,5	2,6	2,8	2,3	2,6	3,6	4,5	3,4
30–34	2,8	3,3	4,5	5,1	3,9	5,4	8,0	9,2
35–39	3,0	4,2	6,3	9,2	4,8	6,8	9,6	15,0
40–44	3,1	3,2	6,8	12,2	4,8	7,6	10,5	17,9
45–49	3,4	5,1	6,9	14,2	4,7	7,4	10,8	17,8
50–54	3,5	3,0	5,8	12,3	4,2	6,2	9,9	16,1
55–59	2,7	2,8	6,0	11,8	3,7	5,2	8,2	14,4
60–64	2,7	2,9	4,6	9,3	2,9	4,3	6,3	11,9
65–69	2,1	2,3	4,0	8,3	2,3	3,5	5,0	9,4
70–74	1,9	1,5	2,6	12,3	1,8	2,4	3,9	6,9
75–79	1,4	0,0	0,9	5,1	1,5	1,7	3,1	5,6
80–84	1,5	2,8	1,2	2,0	1,2	1,3	2,2	4,5
85+	0,6	0,0	0,0	3,9	1,0	1,0	1,5	3,5

Zdroj údajov: ŠÚ SR SEĎB 1980 a 1991, SODB 2001 a 2011, výpočty autorov

Na podiel ovdovených osôb vplývajú predovšetkým úmrtnostné pomery, a to najmä rozdiely v úmrtnosti medzi pohlaviami a v menšej miere aj intenzita s akou do ďalšieho manželstva ovdovení muži a ženy vstupujú. Vo všeobecnosti sa ukazuje, že úmrtnostné pomery Rómov sú na Slovensku dlhodobo horšie ako je tomu v nerómskej populácii (napr. Kalibová 1988,

1989, Šprocha 2014). Na druhej strane však platí, že samotné diferencie v intenzite úmrtnosti medzi pohlaviami u Rómov sú menšie, ako je tomu v prípade nerómov. Ako ukazuje tab. 9, s výnimkou najstarších vekových skupín, ktoré sú už pravdepodobne zaťažené značnou dávkou skreslenia v dôsledku malého počtu osôb, platí, že podiel ovdovených mužov a najmä žien bol v rómskej populácii vyšší. Uvedené zistenie pritom nachádzame bez ohľadu na spôsob získania údajov o Rómoch v sčítaní. Rovnako ako v nerómskej populácii aj u Rómov platí, že častejšie ovdovenými sú ženy. Tak napríklad už vo veku 65 – 69 rokov ich podiel dosahuje takmer hranicu jednej polovice, pričom vo veku 55 – 59 rokov je približne každá piata Rómková vdovou. U mužov sú rozdiely v zastúpení ovdovených medzi rómskou a nerómskou populáciou o niečo väčšie. Príčinou je spomínaná nižšia úroveň mužskej nadúmrtnosti v rómskej populácii (Šprocha 2014). V dôsledku toho sú muži rómskej národnosti vystavení o niečo vyššiemu riziku, že ovdovejú, ako je tomu v prípade celej populácie Slovenska. Ako sa však ukazuje zo získaných údajov, ak sa muž rómskej národnosti dožije seniorského veku, má vyššiu šancu v porovnaní so ženou, že bude ešte ženatý.

Tab. 9: Podiel ovdovených rómskych a nerómskych mužov a žien podľa veku, sčítanie obyvateľov 1980 – 2011

Vek	Rómovia				Nerómovia			
	1980	1991	2001	2011	1980	1991	2001	2011
<i>Muži</i>								
40–44	1,4	1,7	1,7	0,7	0,6	0,6	0,6	0,5
45–49	3,1	2,3	2,4	2,0	1,1	1,2	1,1	0,9
50–54	4,7	4,0	4,6	3,3	2,0	2,2	1,9	1,6
55–59	6,6	10,5	9,3	6,0	3,4	3,6	3,3	3,0
60–64	9,7	14,7	15,4	11,5	5,4	6,1	5,5	4,9
65–69	18,6	17,8	18,8	19,1	9,4	9,9	8,9	7,8
70–74	25,5	31,3	34,3	31,5	16,4	15,0	14,5	11,9
75–79	37,7	43,2	47,3	37,1	27,5	24,4	22,9	19,1
80–84	38,3	39,1	39,3	50,0	43,5	37,9	33,5	30,4
85+	47,3	56,3	48,0	45,7	60,3	57,8	51,7	48,7
<i>Ženy</i>								
40–44	6,4	6,9	4,7	3,7	4,5	3,9	3,1	2,2
45–49	12,0	13,7	9,3	7,0	7,7	7,6	5,6	3,9
50–54	17,6	20,4	17,7	11,8	12,4	13,5	10,2	7,2
55–59	27,0	33,7	28,7	20,2	20,1	21,6	18,1	12,4
60–64	38,2	43,2	42,5	34,5	29,7	31,5	29,5	20,9
65–69	50,3	54,2	54,3	47,7	41,9	44,6	42,8	33,9
70–74	62,7	65,9	66,4	56,9	54,9	58,1	56,5	49,8
75–79	70,0	71,9	74,4	74,6	69,1	71,5	69,8	65,5
80–84	68,8	80,6	81,7	78,0	78,7	81,4	80,5	77,8
85+	69,7	80,0	83,0	72,4	86,9	88,0	88,2	86,1

Zdroj údajov: ŠÚ SR SEĎB 1980 a 1991, SODB 2001 a 2011, výpočty autorov

Podiel osôb žijúcich v manželstve v určitom veku, pohlaví a v určitom čase je v podstate výsledkom predchádzajúcich vplyvov všetkých procesov ovplyvňujúcich vstup alebo zánik manželstva. Ide teda o časovanie a intenzitu sobášnosti, rozvodovosti, ako aj úroveň úmrtnosti. Ak sa pozrieme na tab. 10, je zrejmé, že v 80. a na začiatku 90. rokov veľké

rozdiely v mladom veku medzi rómskou a nerómskou populáciou neexistovali. Obe sa vyznačovali skorým začiatkom manželských dráh, pričom v prípade Rómov predsa len k tomu dochádzalo o niečo skôr, preto podiel ženatých a vydatých tu bol o niečo vyšší. V druhej polovici reprodukčného veku a v strednom produktívnom veku tieto diferencie u mužov boli najmenšie, no u žien s pribúdajúcim vekom sa podiel vydatých Rómiiek začal znižovať rýchlejšie. Tento jav bol výsledkom spomínaných horších úmrtnostných pomerov a do popredia sa dostávali čoraz viac ovdovené osoby. V posledných dvoch sčítaniach sa predovšetkým znížil podiel osôb žijúcich v manželstve, a to u oboch pohlaví a oboch sledovaných populácií. Keďže naďalej však Rómovia vstupujú do manželstva skôr, podiel ženatých a vydatých v mladom veku je tu vyšší. Vzhľadom na odlišnú dynamiku tohto procesu tiež platí, že medzi rómskou a nerómskou populáciou došlo k zväčšeniu rozdielov v zastúpení osôb žijúcich v manželstve v reprodukčnom veku. Na druhej strane v staršom veku najmä u mužov platí, že nerómovia boli v čase sčítania častejšie v manželskom zväzku.

Tab. 10: Podiel rómskych a nerómskych mužov a žien žijúcich v manželstve podľa veku, sčítanie obyvateľov 1980 – 2011

Vek	Rómovia				Nerómovia			
	1980	1991	2001	2011	1980	1991	2001	2011
<i>Muži</i>								
–19	5,0	5,1	2,6	4,1	1,2	1,6	0,4	0,6
20–24	44,3	46,0	28,2	25,5	29,0	28,9	11,4	3,9
25–29	76,8	71,7	51,9	43,7	74,3	68,5	46,4	20,0
30–34	85,0	79,4	69,9	53,6	85,1	79,5	68,6	45,1
35–39	83,8	83,0	75,2	61,8	87,0	83,2	75,3	60,1
40–44	85,1	86,6	78,6	68,9	87,9	85,0	78,1	65,5
45–49	85,4	82,5	80,3	69,0	88,8	85,8	80,0	68,8
50–54	86,4	83,8	80,6	71,5	89,4	86,3	82,3	72,5
55–59	87,4	80,8	72,5	72,2	89,2	86,9	83,6	75,8
60–64	83,6	76,5	69,7	68,2	88,4	86,1	84,1	78,8
65–69	75,1	75,4	70,1	61,5	84,8	83,4	83,0	79,8
70–74	69,3	63,4	56,9	52,9	78,1	79,4	78,9	78,8
75–79	57,0	50,5	46,4	46,8	67,6	70,7	71,2	74,1
80–84	39,8	54,3	53,6	38,5	52,2	57,5	61,4	63,8
85+	49,1	43,8	36,0	31,4	35,9	38,1	42,9	45,7
<i>Ženy</i>								
–19	18,1	15,5	7,1	10,0	8,2	8,7	2,1	1,3
20–24	66,9	63,6	41,7	34,1	59,6	57,7	27,0	9,6
25–29	80,8	78,0	61,2	49,2	82,2	81,0	63,4	35,3
30–34	82,6	82,3	74,1	57,7	86,2	84,0	76,9	58,0
35–39	82,5	83,7	77,4	63,9	86,8	83,3	79,4	66,9
40–44	81,1	81,4	79,1	67,7	86,0	82,0	78,7	69,1
45–49	76,4	72,1	75,2	66,9	83,2	79,8	76,4	70,1
50–54	72,3	68,4	69,1	65,6	78,4	76,3	73,6	69,8
55–59	63,1	55,4	58,3	59,5	70,6	69,3	68,6	66,6
60–64	51,9	49,5	46,4	48,9	61,5	59,6	60,4	61,4
65–69	38,4	38,6	36,1	38,0	50,0	46,9	48,5	52,0
70–74	28,6	26,8	25,9	24,7	37,3	34,2	35,3	39,6
75–79	20,5	20,3	19,2	16,5	23,2	21,8	22,2	25,6
80–84	17,0	9,3	11,0	11,3	13,6	12,3	12,1	13,9
85+	10,3	11,1	2,1	11,8	5,6	5,4	5,3	5,8

Zdroj údajov: ŠÚ SR SEĎB 1980 a 1991, SODB 2001 a 2011, výpočty autorov

7. Vzdelanostná štruktúra

Celospoločenská transformácia po roku 1989 našla v mnohých smeroch Rómov nepripravených (napr. Radičová 2002, Džambazovič a Jurásková 2002, Loran 2002), čo sa prejavilo pod ďalšie diferencovanie rómskych komunít a dištanciu nerómskej populácie. Predovšetkým v prípade segregovaných skupín sa do popredia dostáva širší komplex problémov (Radičová 2001, Jurásková a kol. 2004). Nie je to len klasické vnímanie chudoby, ale môžeme hovoriť o problematike sociálnej exklúzie. Tá je vnímaná ako proces, ktorý obyčajne vedie k deprivácii vo viacerých oblastiach, či dimenziách života, ktoré sa navzájom ovplyvňujú (Mareš a Sirovátka, 2008). Kritická situácia vzniká v prípade, že dochádza ku kumulácii problémových dimenzií a ich vzájomnému ovplyvňovaniu. Výsledkom je jav, kedy osoby vylúčené z trhu práce, sú zároveň vylúčené z dobrých príjmov, dostávajú sa do skupiny chudobných osôb, často dlhodobo závislých od sociálnych transférov, sú sociálne vylúčené z majoritnej spoločnosti, s nízkou úrovňou vzdelania a stávajú sa voči tomuto nastaveniu bezmocné a nedokážu sa sami z tejto situácie vymaniť. Vo všeobecnosti môžeme povedať, že koncept sociálnej exklúzie predstavuje nielen vylúčenie z trhu práce, ale tiež vylúčenie z adekvátneho bývania, vzdelania, zdravotnej starostlivosti, integrácie v lokálnych komunitách. Ide o vylúčenie zo životného štandardu, príležitostí, základných práv, či odopretie participácie na dominujúcej kultúre (Mareš 2003). K základným dimenziám sociálnej exklúzie podľa Mareša (2000, 2004) patria: ekonomické, sociálne, politické, kultúrne, symbolické, priestorové vylúčenie, vylúčenie z mobility v priestore a hierarchii sociálnych pozícií a vylúčenie z bezpečia. Práve vzdelanie a postavenie Rómov na trhu práce tak predstavujú dve kľúčové dimenzie podieľajúce sa na sociálnom vylúčení celých rómskych skupín. Keďže obe sú už tradične súčasťou sčítaní obyvateľov, pokúsime sa v ďalšej časti našej práce analyzovať ich charakter a prípadne aj vývojové tendencie z pohľadu osôb hlásiacich sa v cenzech k rómskej národnosti. Aj keď je zrejmé, že nezískame tak obraz o celej skupine osôb rómskeho etnika na Slovensku, uvedené poznatky z nášho pohľadu predstavujú dôležitý príspevok ku diskusiám o uvedených populačných štruktúrach. Navyše si musíme uvedomiť, že súčasné poznatky najčastejšie pochádzajú (vzhľadom na nedostatok / neexistenciu potrebných údajov) z rôznych lokálnych štúdií, výskumov a analýz realizovaných na báze malých populačných skupín (pozri napr. UNDP 2002, 2005), pričom samotná identifikácia osôb rómskeho etnika je do určitej miery problematická. Výsledky sčítaní (s výnimkou cenzu z roku 1980) však poskytujú obraz o osobách, ktoré jasne na základe vlastného presvedčenia deklarovali príslušnosť k rómskej národnosti, pričom hovoríme o populačných vzorkách o veľkosti niekoľko desiatok tisíc až dvoch stoviek tisíc osôb.

7.1 Vzdelanie Rómov v historickej perspektíve

K hlavným snahám minulého politického režimu vo vzťahu k rómskej populácii môžeme zaradiť zapojenie čo najväčšej časti práceschopných osôb do pracovného procesu, odstránenie negramotnosti a zlepšenie životných podmienok Rómov. Jednotlivým koncepciám riešiacim rómsku otázku v bývalom Československu nie je možné uprieť fakt, že veľkej časti rómskych rodín sa vďaka nim podarilo žiť lepšie, získali prácu a postupne došlo k odstráneniu negramotnosti. Ich negatívnou stránkou však bola jednostrannosť, riešiaca len materiálne problémy a vedúca k postupnej závislosti na štátnej pomoci. Úroveň dosiahnutého vzdelania osôb rómskej národnosti patrí z nášho pohľadu medzi najdôležitejšie faktory ovplyvňujúce súčasnú situáciu prevažnej časti rómskej populácie. Je potrebné si tiež uvedomiť, že samotný proces vzdelávania a s ním súvisiaca vzdelanostná štruktúra Rómov pritom predstavujú značne komplikovanú a viacdimenziálnu problematiku podmienenú veľkým množstvom faktorov. Na jednej strane je to výsledok historického vývoja vzdelávacieho systému a jeho postupnej premeny, na druhej strane sa v nej odzrkadľuje celkové postavenie Rómov v spoločnosti, ich socioekonomické, kultúrne charakteristiky, ekonomické možnosti a v neposlednom rade aj ich pohľad na význam vzdelania pre život.

V tradičných rómskych komunitách sa skúsenosti a poznatky predávali z generácie na generáciu v podstate len ústnou formou. Výchova a vzdelanie sa opierali o preberanie základných zručností v rámci rodiny, prípadne v najbližšom spoločenstve. Rómovia si nevytvorili svoj inštitucionálny systém vzdelávania a na vzniku nerómskeho nikdy neparticipovali (Kušnieriková 2002). Školy a celý vzdelávací systém predstavovali prostredie, ktoré sa riadilo pravidlami nerómskej populácie a pre Rómov tak boli cudzie. Navyše školské vedomosti nenachádzali v podmienkach fungovania tradičných rómskych komunít svoje uplatnenie. Ak k týmto faktorom pripočítame averziu okolia voči Rómom, nemôžeme sa čudovať, že rómske deti takmer vôbec do školy pred druhou svetovou vojnou nechodili.²⁸ Aj keď nariadenia Márie Terézie a Jozefa II. v prípade školopovinných detí kládli dôraz na pravidelnú školskú dochádzku, ktorá mala byť zakončená vyučením sa nejakého remesla, výsledky sčítania Rómov v Uhorsku o približne storočie neskôr ukázali katastrofálny stav z pohľadu gramotnosti osôb rómskeho etnika.

Využiť výsledky predmetného sčítania môžeme v dvoch rovinách. Vo všeobecnom sčítacom hárku pre celú obec sa uvádzala frekvencia (pravidelne, nepravidelne, nikdy) návštevy školy rómskymi školopovinnými deťmi (vo veku 6 – 14 rokov). U detí, ktoré školu navštevovali sa mali tiež uviesť ich školské výsledky. Odlišný aspekt sledovali otázky zisťujúce schopnosti Rómov čítať a písať. V tomto prípade išlo o otázku z individuálneho

²⁸ Rodičia len neradi nechávali deti mimo dosah svojej kontroly. Platilo, že dlhodobo mimo komunitu boli posielané len tie osoby, ktoré sa niečím previnili.

osobného dotazníka a odpovedali na ňu všetci Rómovia. Publikované boli napokon len údaje za populáciu Rómov vo veku 6 a viac rokov.

Z pohľadu frekvencie návštev škôl je zrejmé, že mimo pravidelnej školskej dochádzky bolo približne 70 % rómskych školopovinných detí. S tým úzko súvisela aj veľmi vysoká negramotnosť Rómov. Čítať a písať vedelo len približne 7 % mužov a 4 % žien vo veku 6 a viac rokov. Úplne negramotných bolo pritom viac ako 90 % rómskych mužov a približne 95 % rómskych žien. Aj keď pomerne nepriaznivú situáciu nachádzame v tomto období aj v celej populácii Uhorska, resp. „slovenských“ žúp, tak vysokú úroveň negramotnosti ani zďaleka nedosahovali (tab. 11).

Tab. 11: Znalosť čítania a písania Rómov (rok 1893) a celej populácie „slovenských“ žúp a Uhorska (rok 1890)

Gramotnosť	Muži	Ženy	Muži	Ženy
	Rómovia "slovenské" župy (%)		Rómovia Uhorsko (%)	
Vedeli čítať aj písať	7,5	4,4	7,0	3,8
Vedeli len čítať	0,5	0,9	0,3	0,4
Nevedia ani čítať ani písať	91,6	94,2	92,3	95,2
	Populácia "slovenských žúp" (%)		Populácia Uhorska (%)	
Vedeli čítať aj písať	55,0	42,6	50,1	39,0
Vedeli len čítať	3,9	11,5	1,6	5,5
Nevedia ani čítať ani písať	41,1	46,0	48,3	55,5

Zdroj údajov: *Czigányössezeirás eredményei...*s. 58 – 59 a *A Magyar Korona országában az 1891...*s. 146 – 162.

Výsledky sčítania Rómov v Uhorsku 1893 tiež potvrdili, že negramotnosť bola problémom celého rómskeho spoločenstva. Môžeme to vidieť na základe nasledujúcich údajov. U usadených Rómov podiel negramotných mužov prekračoval hranicu 90 % a u žien dosahoval takmer 94 %. Jednoznačne najhoršia situácia panovala u kočujúcich, kde u oboch pohlaví miera negramotnosti u osôb starších ako 6 rokov prekračovala 98 %. Z priestorového hľadiska dokážeme identifikovať určité priestorové rozdiely. U oboch pohlaví (a najmä u žien) platilo, že smerom k východným župám sa miera gramotnosti Rómov rýchlo zhoršovala (bližšie pozri Šprocha a Tišliar 2016ab), čo nakoniec môžeme vidieť aj v prípade celej populácie Slovenska (pozri Šprocha a Tišliar 2014).

Katastrofálna situácia však zostávala aj po prvej svetovej vojne. Podľa údajov z policajnej evidencie Rómov podľa domovskej príslušnosti v roku 1924 do školy chodili pravidelne len 4 % rómskych školopovinných detí (Nečas 1998). Aj keď medzivojnovému Československu sa podarilo v podstate zbaviť Slovenska v prevažnej miere negramotnosti, údaje zo sčítania 1950 odhalili, že z celkových približne 42 tis. negramotných osôb sú tri štvrtiny rómskeho pôvodu. Najhoršia situácia pritom bola v rómskych osadách na východe Slovenska, kde rezort kultúry v 50. rokoch zistil, že až 80 % dospelých nevie čítať ani písať (Jurová 1993). Práve otázka zvyšovania vzdelanosti sa stala jednou z ústredných tém riešenia rómskej otázky počas minulého politického režimu.

Smernica *Úprava pomerov osôb cigánskeho pôvodu* z 50. rokov nariaďovala, aby rómske deti boli prednostne prijímané do materských a obecných škôl. Malo sa dbať na dochádzku rómskych detí do škôl a predškolských zariadení, aby mohli kladne pôsobiť aj na svojich rodičov. V oblastiach s vysokým zastúpením zanedbaných rómskych detí boli zriadené vyrovnávacie triedy.

Druhou stránkou boja proti negramotnosti bola snaha, aby znalosť čítania a písania si osvojili aj Rómovia, ktorí už do školy dlhšie nechodili. Ako však hodnotí reálnu situáciu Haišmann (1999, s. 171): „*státni správa v osvětové činnosti se zmožla spíše na kursy vaření a šití než na skutečné odstránění negramotnosti romského obyvatelstva.*“

Reálny obraz z prvej polovice 60. rokov však hovoril o tom, že až tretina školopovinných rómskych detí navštevovalo školu nepravidelne alebo vôbec. Najhoršia situácia pritom bola vo Východoslovenskom kraji, kde do školy chodila pravidelne len približne pätina detí (Jurová 1993).

Prijímanie rómskych žiakov na strednú školu sa riadilo smernicou z roku 1963 o výchove a vyučovaní cigánskych detí a mládeže. Podľa nej „*Pri rozmiestňovaní cigánskej mládeže do učebného pomeru sa zabezpečuje ich prijatie do všetkých učebných odborov, pre ktoré majú predpoklady, i keď nemajú ukončené základné vzdelanie. Závody, ktoré prijímajú učňov, sú povinné prijať učňa z radov cigánskej mládeže, ak bol do učebného pomeru odporúčaný rozmiestňovacou komisiou základnej deväťročnej školy a venovať mu zvýšenú starostlivosť...*“ (Jurová 1993, s. 74). V štúdiu na strednej škole však pokračovalo len približne 19 % rómskych žiakov, pričom až 70 % z nich končilo na niektorej z učňovských škôl. Zo žiakov, ktorí ukončili školskú dochádzku, sa dostalo do pracovného pomeru len približne 59 %. Ostatní Rómovia tak neboli zaradení nikde (Jurová 1992).

Aj v nasledujúcom období vynakladal štát obrovské finančné prostriedky na plnenie základných zámerov v spoločensko-kultúrnej integrácii Rómov. Tie sa používali najmä na úhradu školských potrieb, pobytu trojročných a päťročných rómskych detí v materských školách, stravy rómskym žiakom v škole, školskej družine, príspevky na ošatenie, obuv a pod. Ostatné nerómske obyvateľstvo takéto špeciálne zvýhodnenia nedostávalo (Jurová 1992). Vznikali rôzne vyrovnávacie, osobitné a špecializované triedy, rómske deti boli integrované do rôznych mimoškolských aktivít. V 70. rokoch do školy už chodilo 61 % a nepravidelne asi 30 % školopovinných rómskych detí. V 80. rokoch sa miera negramotnosti Rómov postupnou povinnou školskou dochádzkou výrazne znížila, no úroveň dosiahnutého vzdelania zostávala naďalej nízka a nedarilo sa ju zvyšovať. Potvrdili to aj výsledky sčítaní ľudu z rokov 1970 a 1980. Keďže metodicky ide o podobne získané zdroje údajov, budeme ich hodnotiť zvlášť a až potom sa pozrieme na výsledky, ktoré priniesli sčítania z rokov 1991 – 2011.

7.2 Vzdelanie Rómov v sčítaniach obyvateľov 1980 – 2011

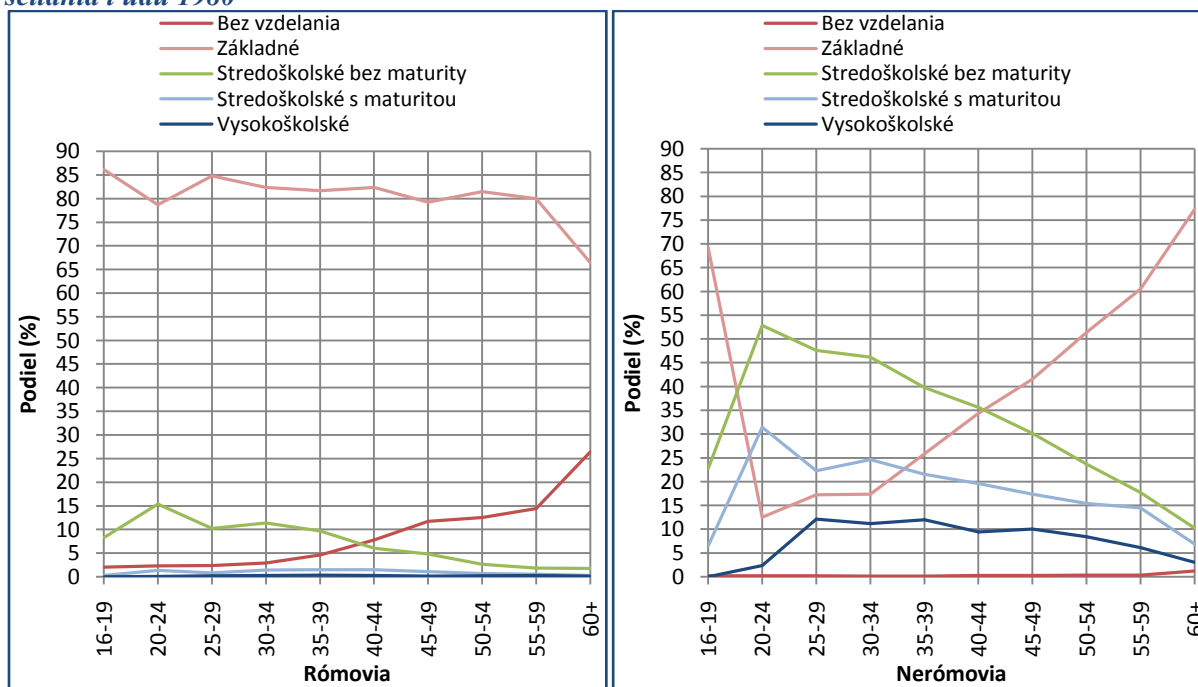
Na začiatku 70. rokov sa v mužskej populácii Rómov podiel osôb bez vzdelania vo veku do 30 rokov pohyboval na úrovni 6 % a u žien v tom istom vekovom rozpätí dosahoval v priemere 7 %. O približne desaťročie neskôr u oboch pohlaví ich podiel klesol pod hranicu 5 %. Dá sa tak povedať, že v minulom režime v najmladších generáciách predsa len prevažná väčšina Rómov prešla aspoň základným vzdelaním. Smerom k starším vekovým skupinám však podiel osôb bez vzdelania rástol. U mužov vo veku 35 – 54 rokov išlo o približne pätinu a vo veku 55 – 59 rokov dokonca o tretinu osôb. V najstaršej vekovej skupine 60 a viac rokov to už bola viac ako polovica rómskych mužov. V ženskej časti populácie osoby bez vzdelania vo veku 30 – 49 rokov predstavovali približne 30 – 35 %, pričom vo veku nad 50 rokov to bola už viac ako polovica.

Približne o desať rokov neskôr sa podiel rómskych mužov bez vzdelania v najmladších vekových skupinách pohyboval len na úrovni niečo viac ako 2 %. Pod hranicou 10 % sa pritom udržal až do konca reprodukčného veku. Vo veku 50 – 59 rokov to bolo približne 10 – 15 % osôb a až vo veku 60 a viac rokov tvorili rómski muži bez vzdelania niečo viac ako jednu štvrtinu z danej vekovej skupiny. U rómskych žien síce naďalej platilo, že častejšie boli bez vzdelania, no rozdiely medzi pohlaviami sa najmä v najmladších vekoch zmenšili. Vo veku do 30 rokov to bolo podľa sčítania 1980 len niečo viac ako 3 % a následne ich zastúpenie vzrástlo z 5 na 20 %. V poreprodukčnom veku tvorili Rómky bez vzdelania okolo jednej pätiny. V najstaršom veku 60 a viac rokov uviedlo, že bola bez vzdelania niečo viac ako tretina rómskych žien.

Ak bol minulý režim úspešný v znižovaní zastúpenia Rómov bez vzdelania, tak sa mu na druhú stranu nedarilo v ďalšom zvyšovaní kvality dosiahnutého vzdelania. Len približne pätina rómskych mužov vo veku do 30 rokov uviedla v sčítaní z roku 1970, že má stredoškolské vzdelanie. Výrazne pritom dominovalo stredoškolské vzdelanie bez maturity (17 %). Sčítanie z roku 1980 však ukázalo, že podiel osôb s vyšším ako základným vzdelaním dokonca mierne poklesol na približne 12 %. U žien bola situácia ešte horšia, keďže v ich prípade vyššie ako základné vzdelanie nadobúdalo len mizivé percento osôb. V roku 1970 to vo veku do 30 rokov boli len približne 3 osoby zo 100 a v roku 1980 asi 6 %. Dá sa tak povedať, že výsledky sčítaní ľudu z roku 1970 a 1980 potvrdili, že v rómskej populácii postupne dochádzalo k výraznému znižovaniu počtu a podielu osôb bez vzdelania, no naďalej pretrvával model veľmi nízkeho dosiahnutého vzdelania prezentovaného najmä absolvovaním základnej školy. Aj keď rozdiely v dosiahnutom vzdelaní medzi rómskymi mužmi a ženami sa medzi sčítaniami zmenšili, naďalej platilo, že u žien model vzdelanostných dráh s veľmi nízkym konečným stupňom vzdelania dominoval vo väčšej miere.

V nerómskej populácii sledujeme pomerne výrazné zmeny vzdelanostnej štruktúry, ktoré sa však netýkali len posledných dvoch intercenzálnych období. Ak sa pozrieme na situáciu na začiatku 50. rokov tak až takmer 90 % obyvateľov Slovenska vo veku 15 a viac rokov uviedlo, že dosiahlo len základné vzdelanie. Na druhej strane bez vzdelania boli len necelé 2 % osôb. Snaha medzivojnovej republiky o odstránenie negramotnosti bola v podstate úspešná (s výnimkou Rómov). Na druhej strane vzdelanostnú štruktúru povojnového Slovenska však môžeme charakterizovať ako veľmi homogénnu a z kvalitatívneho hľadiska veľmi nízku. Dosiahnutie základného vzdelania predstavovalo v podstate hlavný model vzdelanostných dráh u oboch pohlaví. Výraznú stopu na formovaní medzigeneračných rozdielov v dosiahnutom vzdelaní zanechalo predovšetkým obdobie reálneho socializmu. Hlavnou snahou škôl po roku 1948 bolo pokrývať potreby hospodárstva na kvalifikovanú pracovnú silu. Štruktúra školstva a jeho inštitúcií zodpovedala snahe poskytnúť všetkým rovnakú kvalitu a v povinnej školskej dochádzke aj kvantitu vzdelania (Simonová 2006). Centrálna plánovaná ekonomika sa neorientovala len na výrobný proces, ale určovala pomocou kvót (smerných čísel) aj počty študentov, absolventov na jednotlivých typoch škôl a ich zaradovanie do pracovného procesu.

Obr. 31 a 32: Najvyššie dosiahnuté vzdelanie rómskych a nerómskych mužov podľa výsledkov sčítania ľudu 1980

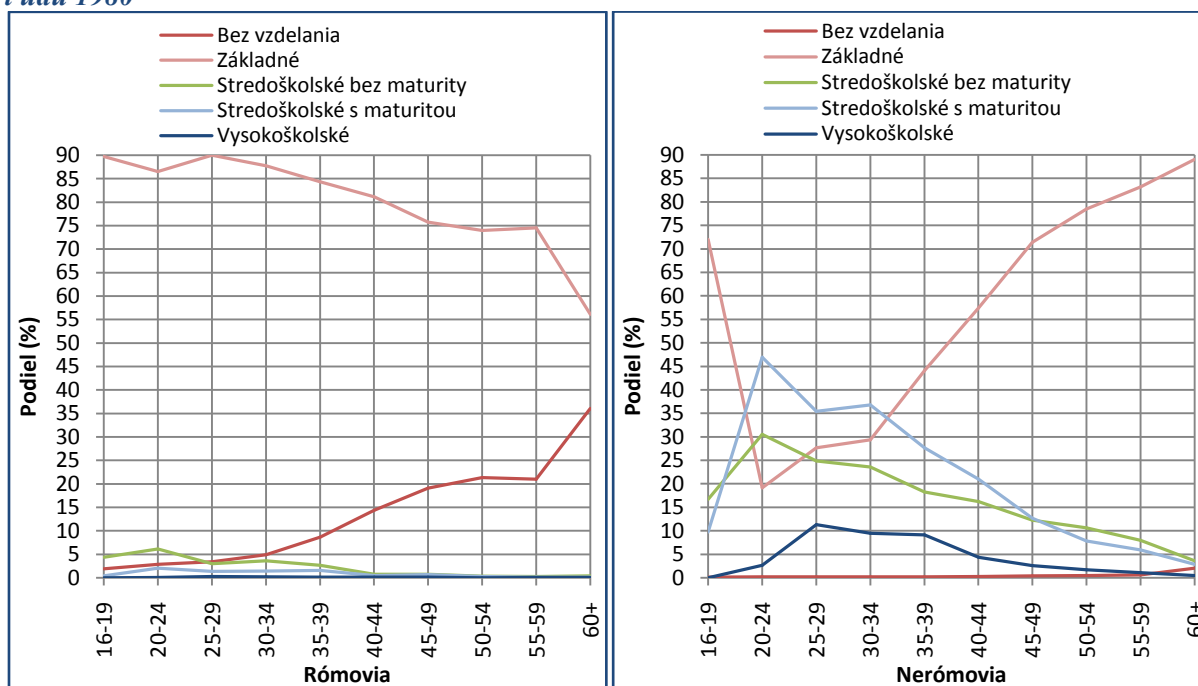


Zdroj údajov: ŠÚ SR, SĽDB 1980, výpočty autorov

Celková orientácia výroby na ťažký priemysel spolu s industrializáciou, budovaním nových závodov v prvých ponovembrových rokoch vyžadovali veľké množstvo manuálnej pracovnej sily. V oblasti školskej politiky preto boli kvóty nastavené na produkciu čo najväčšieho počtu absolventov tých odborov, ktoré pripravovali žiakov priamo pre pracovný trh. Pri plánovaní

vládol strach z veľkého počtu vysokoškolákov a ich počty sa striktné obmedzovali. Do popredia sa tak dostávali manuálne pracovné pozície. Trh práce sa vyznačoval silnou deformáciou spôsobenou centrálnymi zásahmi. Snahou bolo dospieť k úplnej zamestnanosti a na primárny pracovný trh sa dostávali aj také skupiny ľudí, ktoré by v klasických trhových podmienkach museli vykonávať podradnejšie a menej platené práce (Džambazovič 2007).

Obr. 33 a 34: Najvyššie dosiahnuté vzdelanie rómskych a nerómskych žien podľa výsledkov sčítania ľudu 1980



Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1980, výpočty autorov

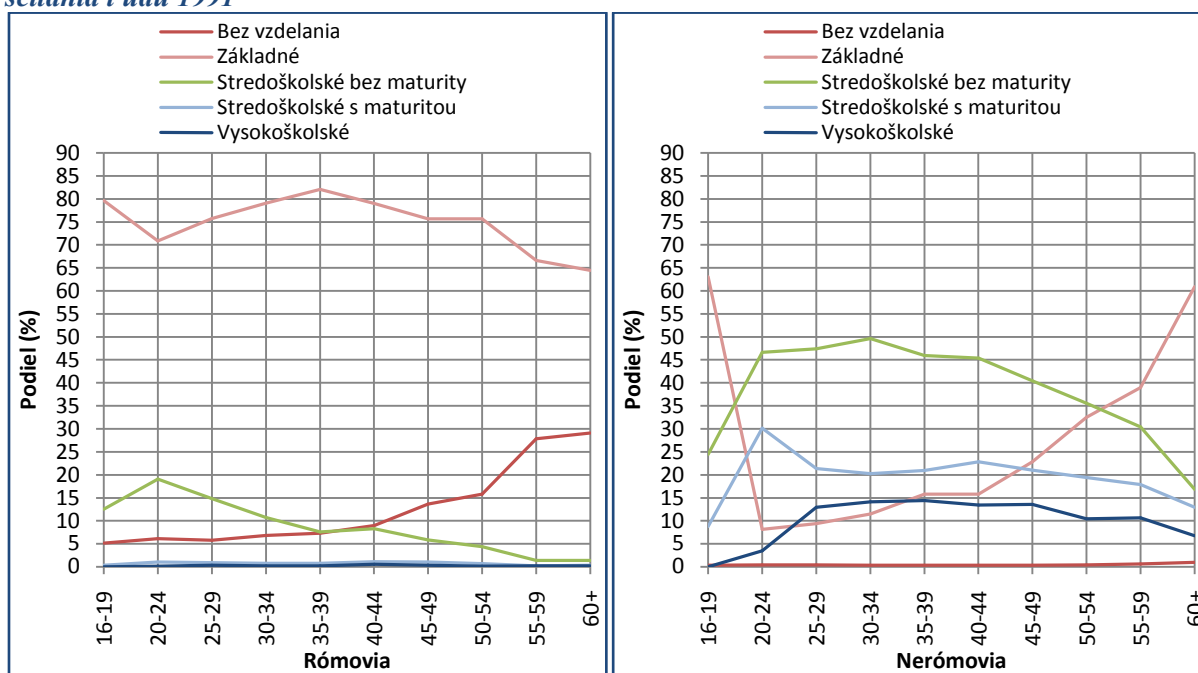
Ďalším negatívnym zásahom bolo presadzovanie všeobecnej rovnosti do mzdovej oblasti. Výrazná platová nivelizácia postupne so sebou priniesla degradáciu vyššieho školského vzdelania, pretože rozdiely v platovom ohodnotení jednotlivých profesií sa postupne vyrovnávali. Spôsoboval to predovšetkým nárast miezd v priemyselných odvetviach a stavebníctve, pričom mzdy v zdravotníctve, školstve, peňažníctve a obchode prudko klesali (Večerník 1998). Osoby s nižším vzdelaním pracujúce v určitých odvetviach národného hospodárstva mali často rovnaké, alebo i lepšie platové podmienky, ako tomu bolo v prípade vysokoškolsky vzdelaného človeka. Výška mzdy preto nebola v období reálneho socializmu dôležitým impulzom pre rast vzdelanostnej úrovne. Svojím spôsobom dokonca vyššie vzdelanie v prvých rokoch po ukončení štúdia predstavovalo pre absolventov pomerne výraznú stratu v porovnaní s rovesníkmi, ktorí po skončení základnej alebo strednej školy nastúpili priamo do práce. Vysokoškolsky vzdelaný človek sa svojou kumulovanou mzdou vyrovnal osobe so základným vzdelaním až vo veku 30–34 rokov a stredoškólakovi dokonca až po 40. roku života (Kalinová 1998; Londáková 2005). Mzdová nivelizácia a s ňou súvisiaca značná ekonomická nevýhodnosť vyššieho vzdelania spôsobili eróziu hodnoty

vzdelania a kritické oslabenie vzťahu medzi reálnou kompetenciou a formálnym vzdelaním. Došlo k významnému oslabeniu osobnej iniciatívy a pracovnej aktivity (Džambazovič 2007). Významnou črtou počiatočnej fázy industrializácie a budovania centrálne riadeného hospodárstva bol masový presun zamestnancov z odvetví ľahkého priemyslu a najmä služieb do odvetví ťažkého priemyslu, hutníctva a baníctva. Tieto uvoľnené pozície boli nahradené ženami vďaka masovej pracovnej mobilizácii. Výsledkom masového prieniku žien na pracovný trh došlo k postupnej feminizácii niektorých odvetví. Išlo predovšetkým o ľahký priemysel ako obuvníctvo, výroba odevov, potravinársky priemysel, ďalej obchod a peňažníctvo a tiež školstvo a zdravotníctvo. Mnohé z týchto odvetví však vyžadovali úplné stredoškolské vzdelanie, preto sme svedkami postupného vzniku dvoch špecifických vzdelanostných modelov. V zjednodušenej podobe môžeme povedať, že u mužov dominovalo stredoškolské vzdelanie bez maturity pri nižšom zastúpení úplného stredoškolského vzdelania a nízkej participácii absolventov vysokých škôl. U žien sa vytvoril vzdelanostný model, ktorého hlavným znakom bol posun k vyššiemu zastúpeniu osôb so stredoškolským vzdelaním ukončeným maturitou pri vyššej účasti žien len so základným vzdelaním a nízkym podielom absolventiek vysokých škôl. Potvrdzujú to aj výsledky sčítaní ľudu z rokov 1980 a 1991. V prvom cenzu sa podiel mužov so stredoškolským vzdelaním bez maturity (pozri obr. 32) pohyboval vo veku 20 – 24 rokov nad hranicou 50 %, pričom až do veku 45 rokov dosahovalo zastúpenie tejto vzdelanostnej skupiny dominantné postavenie. Na začiatku 90. rokov sa medzigeneračné prechovávanie tohto vzdelanostného modelu ešte viac prehĺbilo, keď v takmer celom produktívnom veku mali prevahu muži so stredoškolským vzdelaním bez maturity. U žien bola situácia zložitejšia, keďže okrem úplného stredoškolského vzdelania stále pomerne značná časť najmä starších osôb mala nanajvýš základné vzdelanie. Okrem toho nezanedbateľné zastúpenie mali aj ženy s neúplným stredoškolským vzdelaním, preto vzdelanostné dráhy nerómskych žien boli o niečo variabilnejšie, ako tomu bolo v prípade mužov (obr. 38).

Nepriaznivú vzdelanostnú štruktúru Rómov potvrdzujú aj výsledky posledného československého sčítania. Aj keď nie sú svojou povahou a metodikou porovnateľné s údajmi z roku 1980, jednoznačne môžeme vidieť, že ani v prípade skupiny osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti k výraznejšiemu kvalitatívnemu zlepšeniu nedošlo. Podiel mužov len so základným vzdelaním až do konca produktívneho veku predstavoval približne 75 – 80 %. Len v najmladších vekových skupinách sa váha osôb s vyšším ako základným vzdelaním dostávala nad hranicu 10 %. Vo všeobecnosti pritom išlo v drvivej väčšine o osoby s učňovským vzdelaním bez maturity. V poproduktívnom veku ešte stále ako rezíduum z minulosti zostával nezanedbateľný podiel mužov bez vzdelania (obr. 31). V zmysle spomínaných interpohlavných kvalitatívnych diferencií, rómske ženy so základným vzdelaním tvorili na začiatku 90. rokov 80 – 85 %. V poreprodukčnom veku ich podiel pomerne prudko klesal a nahrádzané boli osobami bez vzdelania. V poproduktívnom veku sa zastúpenie oboch skupín v podstate vyrovnalo. Váha osôb s vyšším ako základným vzdelaním

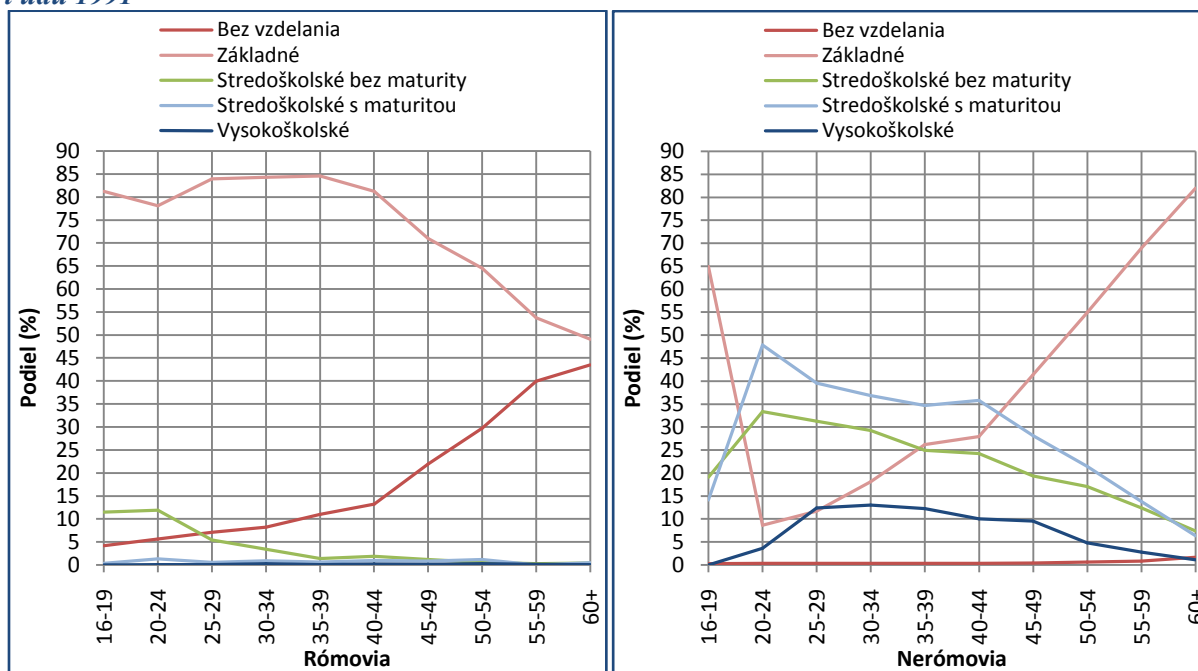
bola podľa výsledkov sčítania ľudu 1991 zanedbateľná. Len vo veku do 25 rokov išlo o niečo viac ako 10 %, no v starších vekových skupinách to bol minimálny počet i podiel osôb. Aj z tohto je zrejmé, že vzdelanostné dráhy rómskych žien v podstate končili takmer výlučne na základnej škole a len veľmi malej skupine z nich sa podarilo dosiahnuť aspoň (najčastejšie) učňovské vzdelanie bez maturity (obr. 35).

Obr. 35 a 36: Najvyššie dosiahnuté vzdelanie rómskych a nerómskych mužov podľa výsledkov sčítania ľudu 1991



Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991, výpočty autorov

Obr. 37 a 38: Najvyššie dosiahnuté vzdelanie rómskych a nerómskych žien podľa výsledkov sčítania ľudu 1991



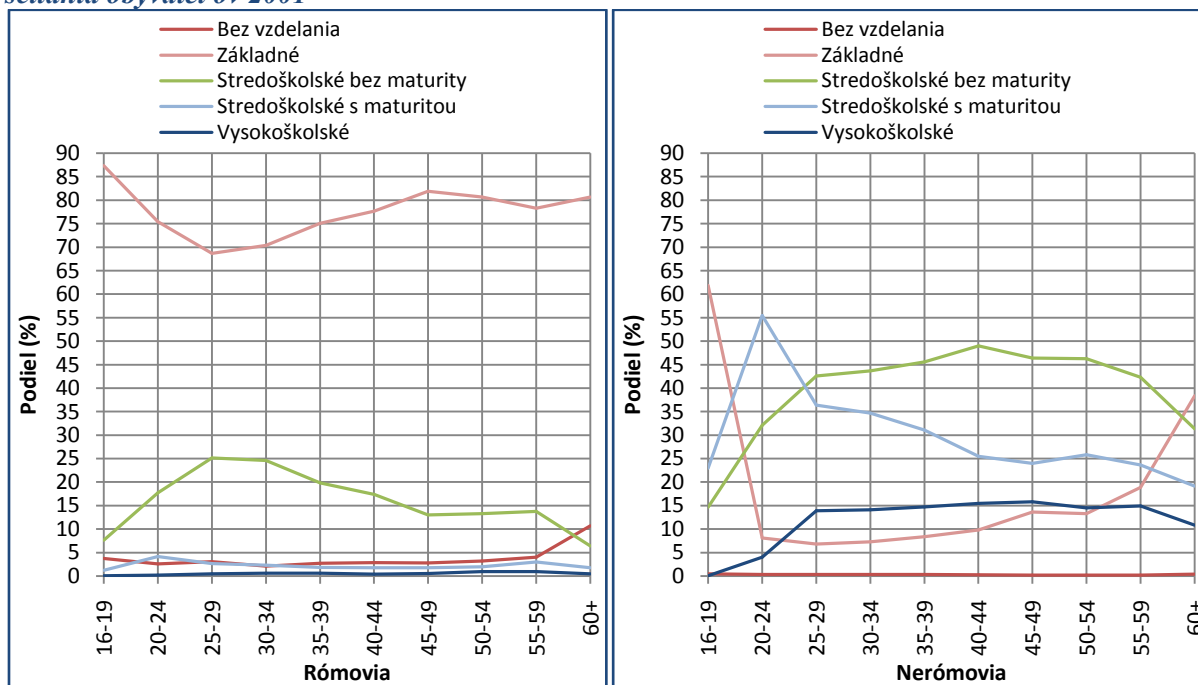
Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991, výpočty autorov

Transformácia hospodárstva a celej spoločnosti po roku 1989, presadzovanie znalostnej ekonomiky a potreba kvalifikovanej pracovnej sily spolu s diferenciáciou odmeňovania úzko súvisiacou s postavením a tým aj dosiahnutým vzdelaním mali za následok zmenu pohľadu na hodnotu vzdelania, ktoré sa stalo jedným z najdôležitejších ekonomických faktorov v spoločnosti. Táto premena so sebou priniesla okrem iného tiež zvyšujúci sa záujem o vyššie stupne vzdelania a historicky nebývalý rozmach úplného stredoškolského a najmä vysokoškolského vzdelávania. Jedným z výsledkov postupne prebiehajúcej vzdelanostnej transformácie je aj dynamický nárast počtu študentov a absolventov vysokoškolského štúdia. Tento vývoj podmienil okrem samotného pôsobenia normatívnych a štrukturálnych faktorov pomerne prudký rozvoj siete vysokých škôl a fakúlt. Samotná dynamika, s akou nové vysoké školy vznikali, bola na jednej strane daná dopytom po vysokoškolskom vzdelaní a na druhej strane celkovou legislatívnou premenou vysokoškolského vzdelávania a súčasne právnym ukotvením súkromných vysokých škôl. V nerómskej populácii sme tak svedkami historicky bezprecedentného príklonu k vyšším a najmä terciárnemu stupňu vzdelania. Tento proces však má svoje určité časové a gendrové špecifiká. Predovšetkým môžeme hovoriť o dvoch fázach, keď v 90. rokoch sa prejavil najmä zvýšený dopyt po úplnom stredoškolskom vzdelaní pri len menej dynamickom zvyšovaní počtu a podielu absolventov vysokých škôl. Až približne od začiatku nového milénia sledujeme skutočne dramatický nárast záujmu o terciárny stupeň vzdelania. Súčasne tiež platí, že kým prvá fáza ovplyvnila najmä charakter vzdelanostných dráh mužskej časti populácie (porovnaj obr. 36 a 40 vo veku 20 – 24 rokov), fáza zvýšeného dopytu po vysokoškolskom vzdelaní je saturovaná predovšetkým ženami. Dochádza tak k historicky jedinečnej skutočnosti, keď mladšie generácie žien majú na Slovensku vyššie vzdelanie ako muži. Ako ukazuje obr. 48, vo veku 25 – 29 rokov už takmer 40 % žien absolvovala úspešne vysokoškolské štúdium, kým u mužov to na Slovensku podľa posledného sčítania bolo len niečo viac ako štvrtina. Podiel osôb s úplným stredoškolským vzdelaním je pritom u oboch pohlaví v tomto veku už vyrovnaný, čo ešte na začiatku 90. rokov nebolo vzhľadom na preferenciu najmä učňovských nematuritných odborov u mužov možné.

V prípade Rómov podiel osôb bez vzdelania v sčítaní obyvateľov 2001 u oboch pohlaví klesol vo všetkých vekových skupinách v podstate pod hranicu 5 %. Okrem kontinuálneho medzigeneračného zvyšovania zaškolenia k tomu prispelo aj postupné vymieranie starších generácií, pre ktoré bola táto skupina typická. Aj keď v 90. rokoch pravdepodobne dobíjali určité pozitívne vývojové tendencie vo zvyšovaní vzdelanostnej úrovne aspoň smerom k neúplnému stredoškolskému vzdelaniu, naďalej platilo, že rómski muži a ženy najčastejšie dosahovali nanajvýš základné vzdelanie. Len vo veku 25 – 39 rokov u rómskych mužov môžeme vidieť približne päťtinové až štvrtinové zastúpenie osôb so stredoškolským vzdelaním bez maturity. Smerom k starším a prekvapivo aj k mladším vekovým skupinám ich váha však klesala. U žien stredoškolské vzdelanie bez maturity dosahovalo vo veku 20 – 34 rokov len približne 10 – 15 % osôb (obr. 41). Podiel rómskych

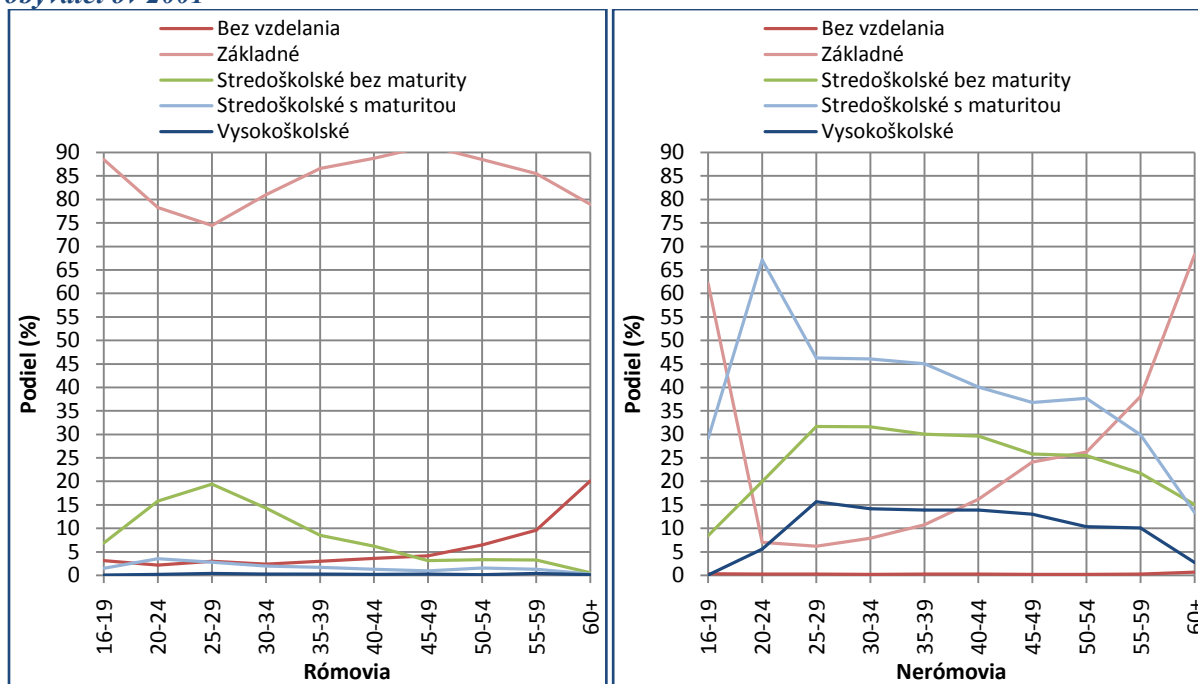
mužov i žien s úplným stredoškolským vzdelaním ani v jednej vekovej skupine neprekračoval hranicu 5 %, čo znamená, že ak Rómovia dosiahli vyššie ako základné vzdelanie naďalej to bol predovšetkým vzorec s neúplným stredoškolským a najmä učňovským vzdelaním.

Obr. 39 a 40: Najvyššie dosiahnuté vzdelanie rómskych a nerómskych mužov podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2001



Zdroj údajov: ŠÚ SR, SODB 2001, výpočty autorov

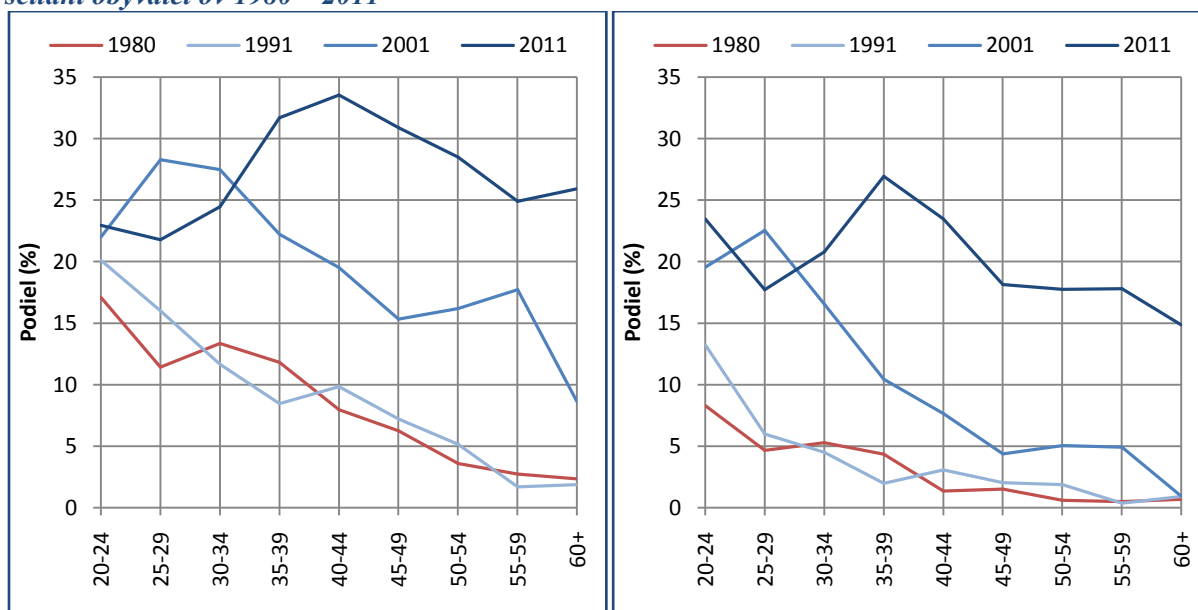
Obr. 41 a 42: Najvyššie dosiahnuté vzdelanie rómskych a nerómskych žien podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2001



Zdroj údajov: ŠÚ SR, SODB 2001, výpočty autorov

Vo výsledkoch sčítania obyvateľov 2001 sa však v mladších vekových skupinách začala prejavovať aj určitá stagnácia až regresia v kvalite dosahovaného vzdelania. Ak porovnáme zastúpenie osôb s vyšším ako základným vzdelaním vo veku 20 – 24 a 25 – 29 rokov, tak druhá menovaná skupina dosahovala už vyššie hodnoty, kým v starších cenzoach (pozri obr. 43 a 44) to bolo opačne a smerom k mladším vekom rástlo zastúpenie vzdelanejších osôb.

Obr. 43 a 44: Podiel rómskych mužov a žien s vyšším ako základným vzdelaním podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980 – 2011



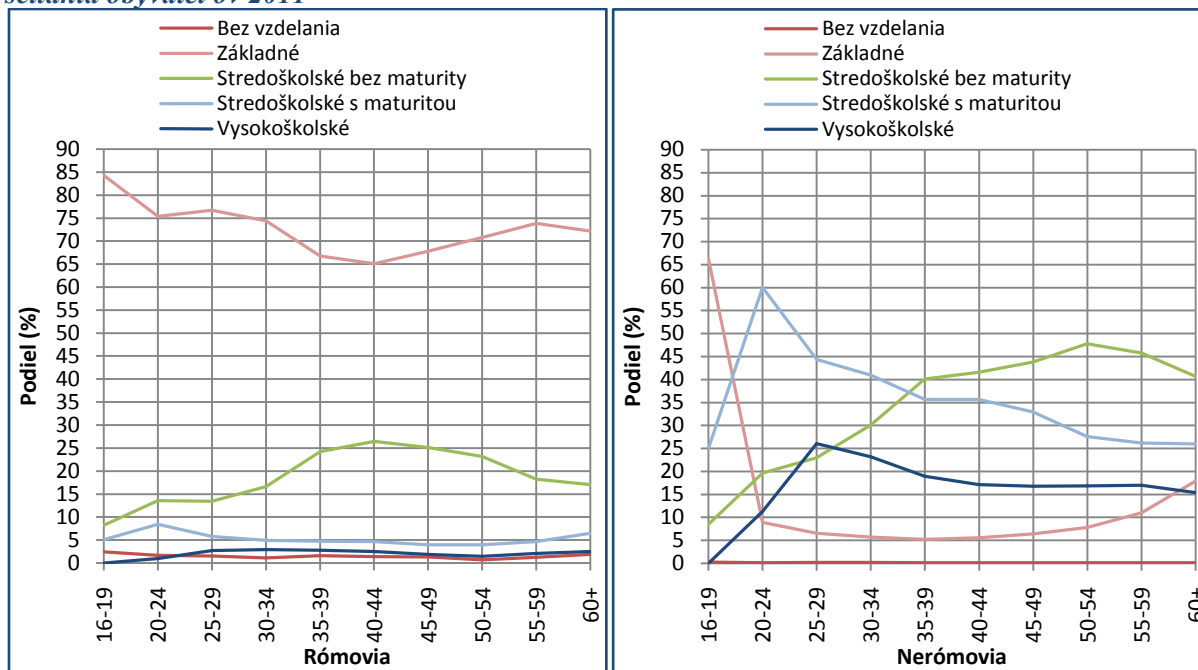
Zdroj údajov: ŠÚ SR, SĽDB 1980 a 1991, SODB 2001 a 2011, výpočty autorov

Ako ukázali výsledky z posledného sčítania obyvateľov 2011, nešlo o náhodný jav, ale o pomerne jasne identifikovateľný trend. Platí to pre obe pohlavia, ale vo väčšej miere ho môžeme vidieť u rómskych mužov (ktorí aj častejšie vyššie ako základné vzdelanie dosahujú). Zjednodušene povedané, znamená to nielen potvrdzovanie medzigeneračne stabilného príklonu k veľmi nízkemu vzdelaniu, ale v mladších generáciách dokonca aj kvalitatívne zhoršovanie úrovne dosiahnutého vzdelania. Na druhej strane vo vyššom veku vidíme medzi sčítaniami 1991 – 2001 – 2011 nárast podielu osôb s vyšším ako základným vzdelaním (obr. 43 a 44). Ten však nemôže byť len výsledkom posunu kohort naprieč vekovými skupinami a taktiež je len málo pravdepodobné, že by dochádzalo v tak nezanedbateľnom meradle vo veku nad 25 rokov k otváraní vzdelanostných dráh a dodatočnému nadobúdaniu stredoškolského vzdelania. Vysvetlenie pravdepodobne bude spočívať v selekčnom charaktere osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti.

Celkovo výsledky sčítania obyvateľov z roku 2011 potvrdili pretrvávajúce veľmi výrazné zaostávanie rómskych mužov a žien v úrovni dosiahnutého vzdelania za nerómskymi osobami. Vzhľadom na dynamickú transformáciu vzdelanostnej štruktúry, ktorá sa podľa našich výsledkov týka výlučne len nerómskych osôb, dochádza navyše ešte ku značnému prehlbovaniu týchto diferencií. K tomu najmä v mladšom veku prispieva ešte spomínaná

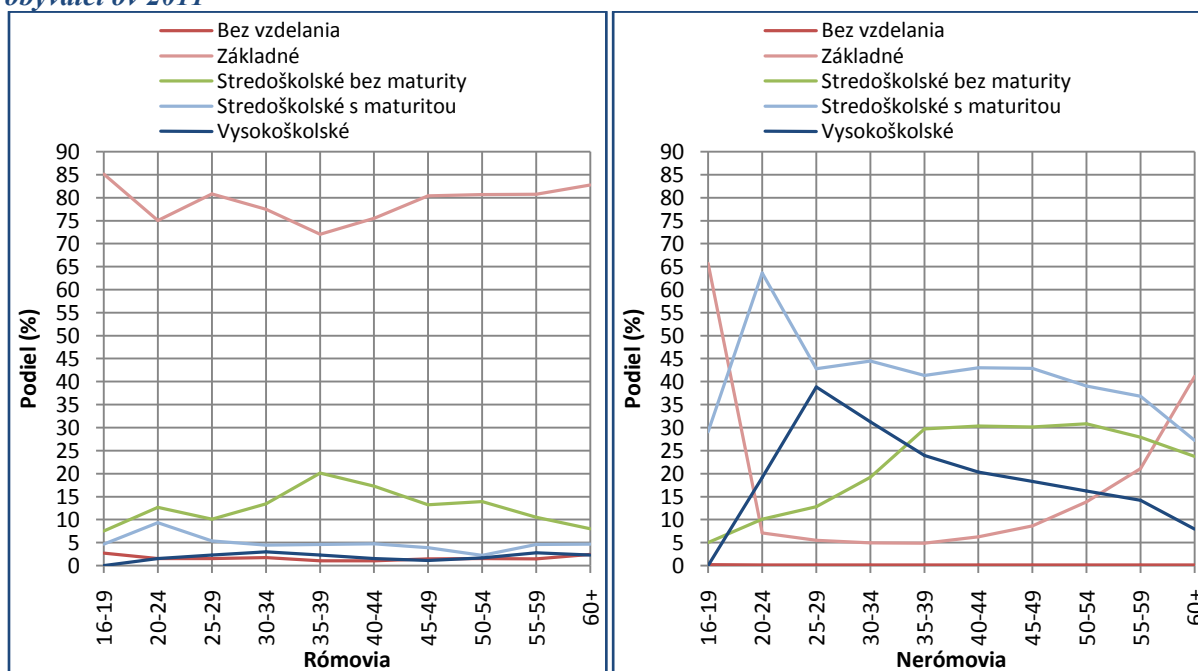
stagnácia až zhoršovanie vzdelanostnej úrovne Rómov v dôsledku poklesu zastúpenia mužov i žien s vyšším ako základným vzdelaním. Len v minimálnej miere tento trend brzdí určité navýšenie podielu Rómov s úplným stredoškolským vzdelaním (pozri obr. 45 a 47 vo veku 20 – 24 rokov).

Obr. 45 a 46: Najvyššie dosiahnuté vzdelanie rómskych a nerómskych mužov podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011



Zdroj údajov: ŠÚ SR, SODB 2011, výpočty autorov

Obr. 47 a 48: Najvyššie dosiahnuté vzdelanie rómskych a nerómskych žien podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011



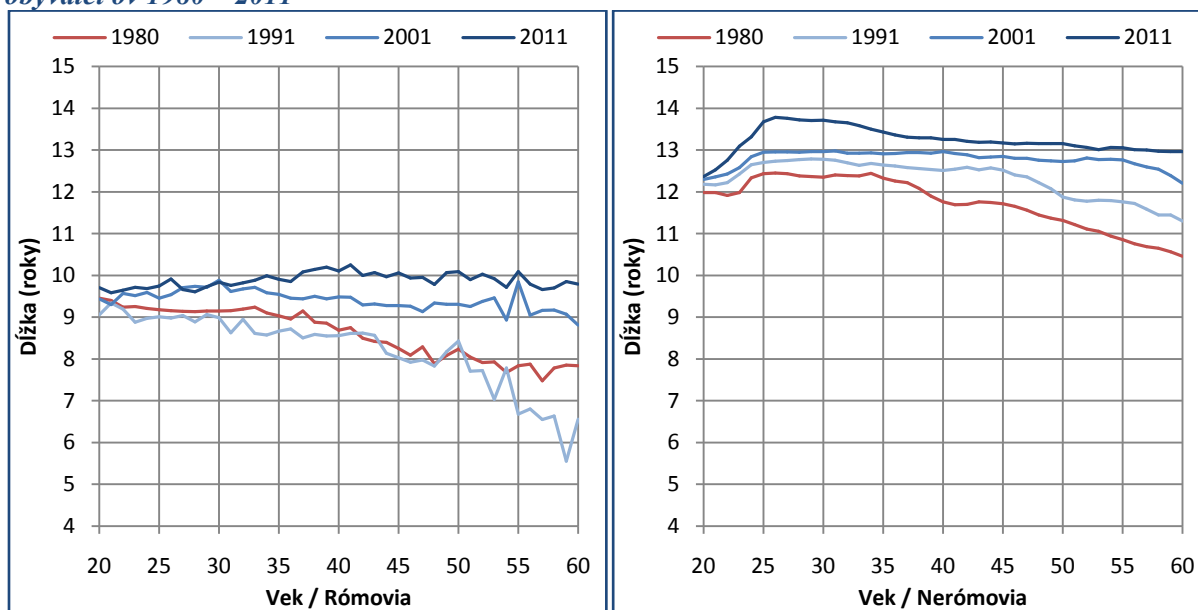
Zdroj údajov: ŠÚ SR, SODB 2011, výpočty autorov

Rovnako výsledky posledného sčítania potvrdili v rómskej populácii pretrvávajúce vzdelanostné disproporcie medzi pohlaviami, keď ženy naďalej dosahujú vyššie ako základné vzdelanie menej často ako rómsky muži. Dominancia vzdelanostných dráh ukončovaných tromi štvrtinami mladých Rómov nanajvyš základným vzdelaním je v súčasnej slovenskej spoločnosti a hospodárstve v podstate produkciou neuplatniteľných osôb na formálnom trhu práce s výnimkou nekvalifikovaných, pomocných, robotníckych a manuálnych prác. Aj tie však začínajú byť obsadzované vzdelanejšími a statusovo lepšie vnímanými pracovníkmi z východnej a juhovýchodnej Európy.

Najvyššie dosiahnuté vzdelanie predstavuje síce veľmi dôležitú a tradične používanú premennú pri hodnotení vzdelanostnej úrovne sledovanej populácie a jej vývoja v čase. Pre syntetickú analýzu úrovne ľudského kapitálu je však od kvantitatívneho ohodnotenia stále dosť vzdialená, pričom samotný stupeň najvyššieho dosiahnutého vzdelania je zo štatistického hľadiska „len“ ordinálnou premennou (Mazouch a Fischer 2011). Preto existuje niekoľko alternatívnych prístupov a z nich konštruovaných indikátorov, ktoré sa napríklad snažia ohodnotiť jednotlivé stupne nadobudnutého vzdelania ich náročnosťou vyjadrenou časom stráveným vzdelávaním. Ako uvádzajú Mazouch s Fischerom (2011), za čas je možné použiť počet rokov strávených pri štúdiu daného stupňa, čím aproximujeme štandardnú dobu štúdia príslušného vzdelanostného stupňa. Následne je možné tak odvodiť ukazovateľ merajúci kvalitu ľudského kapitálu v podobe priemernej dĺžky vzdelávania. Pri jeho výpočte sme každý stupeň štúdia ohraničili príslušnou dĺžkou štúdia potrebnou na jeho dosiahnutie. Pracovali sme pritom s podrobnými stupňami vzdelanostnej štruktúry, ktoré poskytujú výsledky sčítaní obyvateľov 1980 – 2011. Získané výsledky prezentujú nasledujúce obr. 49 a 50 pre mužov a 51 a 52 pre ženy. Ak sa najprv zameriame výlučne na rómsku populáciu, medzi sčítaniami sa najmä vo vyššom veku potvrdilo predlžovanie štúdia. Aj napriek tomu však u mužov a u žien len v poslednom sčítaní dosahuje priemerná dĺžka vzdelávania hodnotu len o málo vyššiu ako je deväť rokov. S ohľadom na výraznejšie zaostávanie rómskych žien nie je prekvapivé, že práve v ich prípade bol tento trend o niečo dynamickejší.

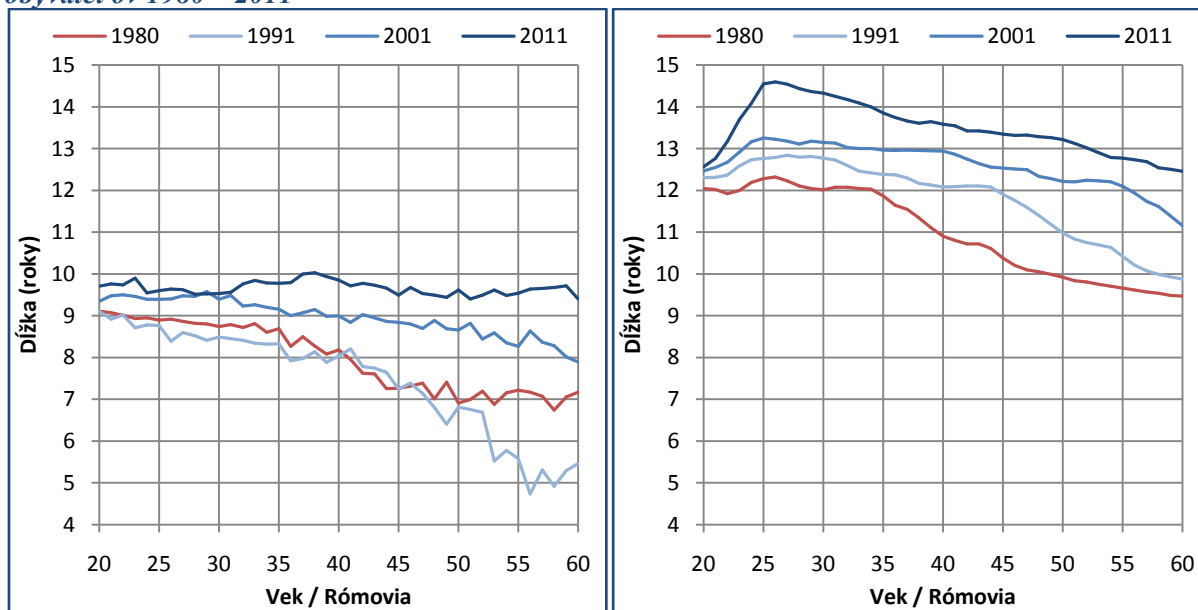
Na druhej strane sa však v mladšom veku u posledných sčítaní (a najmä z roku 2011) už prejavuje znižovanie zastúpenia osôb s vyšším ako základným vzdelaním v podobe poklesu hodnôt priemernej dĺžky vzdelávania. Porovnanie s nerómskou populáciou v podstate neprinesie žiadne prekvapivé zistenia. Potvrdzuje sa ďaleko vyšší priemerný počet rokov štúdia, ako aj pomerne výrazné predlžovanie obdobia štúdia najmä u žien a v poslednom intercenzálnom období. Tým sa rozdiely medzi Rómami a nerómskou populáciou ešte viac prehlbujú. Táto diferencia v najmladších vekových skupinách (do 30 rokov) u mužov dosahuje už približne 4 roky a u žien dokonca približne 5 rokov. Pre porovnanie na začiatku 80. rokov to bolo u oboch pohlaví približne 3,0 – 3,5 roka.

Obr. 49 a 50: Priemerná dĺžka vzdelávania rómskych a nerómskych mužov podľa výsledkov sčítania obyvateľov 1980 – 2011



Zdroj údajov: ŠÚ SR, SĽDB 1980 a 1991, SODB 2001 a 2011, výpočty autorov

Obr. 51 a 52: Priemerná dĺžka vzdelávania rómskych a nerómskych žien podľa výsledkov sčítania obyvateľov 1980 – 2011



Zdroj údajov: ŠÚ SR, SĽDB 1980 a 1991, SODB 2001 a 2011, výpočty autorov

7.3 Niektoré ďalšie aspekty vzdelávania a vzdelanostnej štruktúry Rómov na Slovensku

Dôležité informácie o vzdelávaní a vzdelanostnej štruktúre rómskej populácie síce len na lokálnej úrovni priniesli niektoré špeciálne zisťovania. Napríklad UNDP (2005) upozornilo, že až tretina respondentov nedokázala ukončiť ani základnú školu a len asi štvrtina opýtaných

po skončení základnej školy pokračovala vo svojom štúdiu. Okrem toho z výskumu tiež vyplynul rastúci dôraz Rómov na získavanie vzdelania v špeciálnych základných školách (UNDP 2001, 2005). Najhoršia situácia pritom bola v segregovaných komunitách. Ako ukazujú niektoré analýzy (napr. Tomatová 2004, Sekyt 2000), psychodiagnostické testy používané pri prijímaní žiakov do základnej školy nezodpovedajú požiadavke kultúrnej nepredpojatosti a nízky výkon rómskych detí zo sociálne znevýhodneného prostredia v nich nemusí byť vôbec zapríčinený mentálnym zaostávaním. Horváthová (1993), Vojáčková (2001) a Tomatová (2004) upozorňujú, že viacerí žiaci špeciálnych základných škôl neboli pred ich zaradením odborne vyšetrení. Na druhej strane o preradenie, alebo zapísanie dieťaťa do špeciálnej základnej školy často žiadajú priamo rodičia. Bolo zistené, že Rómovia v mnohých prípadoch nerozlišujú medzi špeciálnou a normálnou základnou školou. Navyše viacerí z rodičov sami absolvovali povinnú školskú dochádzku v špeciálnom zariadení a svoje dieťa tak automaticky posielajú do školy, ktorú navštevovali aj oni. Okrem toho sa ukázalo, že ak starší súrodenec je preradený do špeciálnej školy, často dochádza v dôsledku zníženia nárokov k zlepšeniu jeho prospechu. Rodičia si vzťah medzi zlepšeným prospechom a zníženými nárokmi v špeciálnej škole neuvedomujú, a preto mladšie deti zapisujú priamo do prvej triedy, alebo dokonca žiadajú, aby aj ich ďalšie deti, ktoré navštevujú normálne základné školy, boli sem preradené. Pre úplnosť je potrebné povedať, že ak dieťa zahájí školskú dochádzku v špeciálnej škole, možnosť jeho preradenia do normálnej školy je len veľmi malá. Podľa Tomatovej (2004) tomu bráni nízka priepustnosť vzdelávacieho systému, chýbajúca pravidelná rediagnostika žiakov a tiež zaostávanie v školskej výučbe u detí dlhšie navštevujúcich špeciálne školy.

Ani úspešné absolvovanie povinnej školskej dochádzky nemusí automaticky znamenať, že osoby dokážu získané zručnosti aplikovať v praxi. V prostredí, kde sa čítanie a písanie, využívajú len zriedka, môžu tieto úkony predstavovať problém, alebo dokonca môže dochádzať k vzniku tzv. sekundárnej negramotnosti. Za týmto účelom boli do zisťovania UNDP (2005) zaradené aj otázky testujúce schopnosti respondentov napísať list a prečítať noviny. Ukázalo sa, že miera funkčnej gramotnosti klesala s vekom a stupňom segregácie. V segregovaných osadách len približne dve tretiny dospelých osôb vedelo prečítať noviny bez problémov a len niečo viac ako polovica opýtaných dokázala napísať jednostránkový list. U integrovaných Rómov tieto úlohy bez problémov zvládlo viac ako 80 % opýtaných (Filadelfiová a kol. 2006).

Podobne negatívne informácie o funkčnej gramotnosti Rómov priniesol dotazníkový prieskum Program podpory zdravia znevýhodnenej rómskej komunity za roky 2007 – 2008 (2008).²⁹ U respondentov sa zisťovala schopnosť a úroveň písania, počítania a čítania. Veľmi dobre vedelo písať len približne 13 % Rómov. V prípade jednoduchých matematických úloh

²⁹ Objektom dotazníkového prieskumu boli Rómovia žijúci v segregovaných a čiastočne integrovaných osadách v Banskobystrickom, Prešovskom a Košickom kraji. Celkovo sa podarilo získať odpovede od 2014 osôb vo veku nad 18 rokov.

zvládalo tieto úkony veľmi dobre len asi 14 % opýtaných a dobre čítalo približne šesť z desiatich respondentov.

Dlhodobu sa ukazuje, že pozitívny vplyv na vývin rómskych detí a ich školskú úspešnosť má predškolská výchova. Práve v tejto oblasti bol po roku 1989 zaznamenaný rapidný pokles počtu rómskych detí navštevujúcich predškolské zariadenia (Rigová a Maczejková 2002). Pre veľkú časť rómskych rodín, ktorých živitelia prišli o zamestnanie a v mnohých prípadoch jediným zdrojom príjmov sú sociálne transféry od štátu, nie je prekvapujúce, že nevynakladajú ďalšie financie na opatrovanie detí v predškolských zariadeniach. Okrem toho ich k tomu nenúti ani návrat do práce, keďže väčšina rómskych žien je dlhodobo nezamestnaná. Navyše tento spôsob starostlivosti o deti je do určitej miery v rozpore s tradičnými predstavami Rómov o výchove malých detí, pričom veľkú prekážku tiež predstavuje dostupnosť predškolských zariadení.

V spojitosti so vzdelanostnou štruktúrou a postojom Rómov ku vzdelaniu, školskému systému je potrebné si uvedomiť, že každý človek už od svojho narodenia je významnou mierou ovplyvňovaný prostredím, v ktorom vyrastal, a osobami, s ktorými prichádzal do kontaktu. Ako uvádza Katrňák (2004), z pohľadu vzdelania a prostredia pôvodu môžeme hovoriť o dvoch základných typoch vzťahu. Voľný vzťah je charakteristický tým, že rodičia nechávajú záležitosti týkajúce sa školy na dieťať a samotnej škole, ktorá podľa nich má zodpovednosť za vzdelávanie. Tento typ vzťahu je výsledkom orientácie na materiálne hodnoty rodín z nižších vrstiev spoločnosti vyznačujúcich sa malým objemom kultúrneho a ekonomického kapitálu (Katrňák 2004). Na druhej strane stojí súdržný vzťah, ktorý je charakteristický tým, že rodičia sa všemožne starajú o vzdelanie svojho dieťaťa, vedú ho k učeniu, zaujímajú sa o jeho výsledky a problémy. Súdržný vzťah úzko súvisí s rozsiahlym kultúrnym a ekonomickým kapitálom, ktorým väčšinou disponujú rodiny nachádzajúce sa na vyšších priečkach spoločenského rebríčka. Tieto si plne uvedomujú dôležitosť dosiahnutého vzdelania (Katrňák 2004). Jednu z hlavných úloh v procese reprodukcie sociálnych nerovností zohráva škola. Táto skutočnosť je výsledkom úzkeho prepojenia dosiahnutého vzdelania so zamestnaním, charakterom vykonávanej práce, jej platovým ohodnotením a s tým aj so životnou úrovňou, zdravotným stavom a sociálnym postavením jednotlivca v spoločnosti. Selekcia v školskom prostredí nie je náhodná. Dokonca ani zdanlivo logický predpoklad, že usilovní, nadaní a talentovaní žiaci sú odmenení prestížnym vzdelaním a následne vysoko ceneným povoláním, kým žiaci s opačnými vlastnosťami končia s nízkym vzdelaním, väčšinou v nízkostatusových pracovných pozíciách, je pravdivý len čiastočne (Katrňák 2004). Viaceré výskumy potvrdili, že škola zvyhodňuje deti z lepšie situovaných spoločenských vrstiev. Defavorizácia detí z nižších vrstiev nie je podmienená tým, že by boli menej nadané, ale spočíva v tom, že existujúce školské štandardy ich postupne posúvajú do roviny menej talentovaných, snaživých a schopných dosiahnuť vyššie vzdelanie (Katrňák 2004). Jedno z možných vysvetlení sa opiera o kultúrne a socioekonomické rozdiely, ktoré sa následne prejavujú u detí v škole. Školská selekcija je tak výsledkom nerovností, ktoré existovali ešte

pred tým, ako dieťa vôbec začalo s pravidelnou školskou dochádzkou. Deti rodičov z vyšších spoločenských tried vyrastajú v prostredí vyznačujúcom sa vyššou úrovňou kultúrneho kapitálu. Ten prostredníctvom socializácie postupne dedia, čo sa odráža v ich lingvistických schopnostiach a kultúrnych znalostiach (Katrňák 2004). Bourdieu (1986) konštatuje, že deti z vyšších spoločenských vrstiev práve vďaka vyššiemu kultúrnemu kapitálu ich orientačných rodín lepšie poznajú dominantnú kultúru, vedia sa v nej orientovať a dokážu rýchlo reagovať na jej požiadavky. Navyše v školskom prostredí sú rozdiely medzi deťmi z nižších a vyšších spoločenských vrstiev ďalej umocňované a priepasť sa postupne zväčšuje.

Pôvod týchto rozdielov je treba hľadať už vo výchove v predškolskom veku. V stredných a vyšších spoločenských vrstvách rodičia s dieťaťom často komunikujú, kontrolujú ho, obmedzujú, snažia sa ho formovať do podoby všeobecne akceptovanej v hlavnom prúde spoločnosti. Rodičia z nižších vrstiev nechávajú dieťaťu voľnosť, neobmedzujú ho, čo kde získa a sa naučí (Katrňák 2004).

Socializácia v rámci rómskej komunity sa uskutočňuje predovšetkým prostredníctvom rozsiahlych rodinných väzieb, ktoré poskytujú deťom emocionálne zázemie. Tradičná výchova má u Rómov komunitný charakter. Deti participujú na každodenných aktivitách. Akceptovaným hodnotám a normám sa učia počúvaním a pozorovaním ostatných členov komunity. Sú vychovávané a majú práva ako malí dospelí, nemusia si pýtať dovoľenie v prípade, že niečo chcú (Jakoubek 2004). Hodnotový systém, v ktorom sú rómske deti vychovávané, je nekompatibilný s hodnotovým systémom, na ktorom je postavený vzdelávací systém na školách (Kriglerová 2002). Po vstupe do školy nie sú rómske deti v mnohých prípadoch schopné rýchlej adaptácie na nový systém. Vytvára sa u nich negatívny vzťah ku škole, ktorý je často potvrdený aj negatívnymi zážitkami, či už v podobe neúspechu alebo v podobe ich odmietania zo strany okolia. Len veľmi ťažko chápu, že musia odísť od rodiny, od starších súrodencov, že nemôžu naplno vyjadrovať svoje pocity a musia sa ovládať (Cangár 2002). Proces vzdelávania predstavuje preto pre rómske deti a obzvlášť zo segregovaného prostredia niečo, čo im je cudzie a do určitej miery ich obmedzuje. Vzdelávacie inštitúcie zatiaľ nenachádzajú v kultúrnych normách Rómov ekvivalentné postavenie a dochádza tak k stretu dvoch odlišných typov sociálnych systémov (Radičová 2002). Táto skutočnosť je predovšetkým výsledkom nezohľadňovania cudzorodosti školského systému, rozdielu sociálneho veku rómskych a nerómskych detí a tiež nevhodne nastaveného procesu výučby, ktorý predpokladá najmä na základnej škole každodennú prípravu na ďalší deň za výraznej pomoci rodičov. To v mnohých prípadoch naráža na objektívne i subjektívne prekážky.

Na základe vyššie uvedených skutočností môžeme povedať, že rómske deti a najmä deti zo segregovaných osád sú pri vzdelávaní viacnásobne znevýhodnené. Prvým hendikepom je v podstate už prostredie, v ktorom vyrastajú. Odlišná socializácia, objem kultúrneho kapitálu a s ním súvisiace jazykové zručnosti výrazne ovplyvňujú štartovaciu pozíciu rómskeho dieťaťa pri nástupe do školy. Tieto faktory ho následne defavorizujú aj v nasledujúcich

rokoch školskej dochádzky. Neúspech, ktorý je s tým spojený, utvrdzuje rodičov a následne i dieťa v tom, že školské prostredie a samotné vzdelanie nie sú vhodným a potrebným prvkom pre život. Druhýkrát je rómske dieťa hendikepované pri výbere strednej školy. Väčšinou kopíruje už vyskúšaný vzor vzdelania od rodičov, no tí v prevažnej miere (ak pokračovali v štúdiu) ukončili niektorú učňovskú školu. Po jej absolvovaní sa vráti žiť do prostredia osady a naďalej reprodukuje vzory správania svojich rodičov, ktoré berie ako normálnu skutočnosť. Nevýhodou pre rómske deti je aj fakt, že pri výbere strednej školy zohráva veľkú úlohu aj vzdialenosť, čím je rómska mládež znevýhodnená tretíkrát (Radičová 2002).

Okrem prostredia, v ktorom deti vyrastajú, objemu ich kultúrneho kapitálu a s ním spojenej jazykovej socializácie je dôležitá tiež osobná vzdelanostná aspirácia. Podľa toho ako jedinci vnímajú možnosť spoločenského úspechu, prijímajú alebo odmietajú ideológiu úspechu, formulujú veľkosť svojich profesijných aspirácií, tým do určitej miery ovplyvňujú aj výšku dosiahnutého vzdelania a následne možnosť svojho uplatnenia na trhu práce (Katrňák 2004). Jednu z dôležitých oblastí pri analýze vzdelávania a vzdelanostnej štruktúry Rómov preto predstavujú postoje, názory a hodnoty, ktoré vzdelaniu a vzdelávaniu pripisujú. Odpoveď na tieto otázky sa snažili nájsť napríklad výskumy UNDP (2001, 2005). Zo získaných výsledkov vyplýva, že necelá polovica rómskych respondentov kládla vzdelanie medzi tri najdôležitejšie podmienky úspechu v živote. S rastúcim vekom a segregáciou sa však pozitívna korelácia strácala. Ako uvádza Kriglerová (2002), u starších osôb pravdepodobne zavážili osobné skúsenosti z obdobia reálneho socializmu, kedy vyššie vzdelanie nemalo výrazný vplyv na uplatnenie sa na trhu práce. Negatívne pravdepodobne pôsobí aj nedostatok pozitívnych vzorov v segregovaných rómskych osadách, kde ani osoby s vyšším ako základným vzdelaním nedokážu nájsť zamestnanie. Aj napriek tomu, že vzdelanie bolo pomerne často vnímané ako veľmi dôležitý predpoklad úspechu v živote, za optimálny stupeň na dosiahnutie tohto cieľa bolo považované nanajvýš učňovské vzdelanie. S vyššou mierou vzdelania rodičov síce rástol aj samotný optimálny stupeň vzdelanostnej úrovne, no ak vzdelanie nefigurovalo na popredných miestach, nároky rodičov na výšku očakávaného vzdelania detí sa najčastejšie pohybovali na úrovni základnej školy (Kriglerová 2002).

Porovnanie dosiahnutého vzdelania medzi rodičovskou generáciou a kohortou potomkov nepriamo umožňujú analyzovať výsledky sčítaní obyvateľov. Predpokladaná vysoká miera zhody medzi dosiahnutým vzdelaním rodičov a vzdelaním u detí môže naznačovať na medzigeneračný prenos určitých vzorcov vzdelanostných dráh. Pravdivosť tohto tvrdenia môžeme do určitej miery overiť na reálnych údajoch. Ako rodičovskú kohortu budeme považovať osoby vo veku 40 – 44 rokov, pričom ich kohorta potomkov by vzhľadom na časovanie pôrodov (a najmä prvých pôrodov) mohla byť skupina osôb vo veku 20 – 24

rokov.³⁰ Výhodou takto vyselektovaných kohort je tiež to, že v ich prípade môžeme očakávať už ukončenie vzdelanostných dráh vzhľadom na dĺžku vzdelávania prevažnej väčšiny Rómov. Ako už bolo naznačené v predchádzajúcej podkapitole, v posledných dvoch intercenzálnych obdobiach dochádza u rómskeho obyvateľstva pravdepodobne k zhoršovaniu vzdelanostnej štruktúry a k ešte väčšiemu príklonu k nanajvýš základnému vzdelaniu. To je v ostrom protiklade s vývojom, ktorý poznáme v nerómskej populácii na Slovensku.

Vo výsledkoch sčítania 1980 môžeme vidieť ako v detskej kohorte u oboch pohlaví klesá v porovnaní s kohortou ich rodičov podiel osôb bez vzdelania. U mužov klesal tiež podiel osôb so základným vzdelaním a naopak sa zvyšovala váha detí učňovským bez maturity (tab. 12). V ženskej časti populácie došlo k medzigeneračnému posilneniu váhy osôb so základným i stredoškolským vzdelaním bez maturity (pozri tab. 13). Zmeny vo vyšších vzdelanostných stupňoch síce tiež prevažne svedčili o raste vzdelanostnej úrovne generácie potomkov, no v realite tieto posuny boli len minimálne a mali zanedbateľný efekt na výsledné zloženie mladých Rómov podľa dosiahnutého vzdelania.

Tab. 12: Porovnanie najvyššieho dosiahnutého vzdelania kohort rodičov a ich detí v rómskej populácii mužov podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980 – 2011

Vek	Bez vzdelania	Základné	Učňovské bez maturity	Odborné bez maturity	Učňovské s maturitou	Odborné s maturitou	Stredné všeobecné	Vyššie
<i>Sčítanie 1980</i>								
Deti	2,3	78,7	15,1	0,3	0,1	0,8	0,4	0,0
Rodičia	7,8	82,4	5,9	0,2	0,0	1,2	0,3	0,3
<i>Sčítanie 1991</i>								
Deti	6,1	70,9	18,0	1,1	0,4	0,8	0,2	0,1
Rodičia	9,0	79,0	7,7	0,6	0,1	0,8	0,3	0,5
<i>Sčítanie 2001</i>								
Deti	2,6	75,4	14,7	3,0	2,2	1,2	0,7	0,2
Rodičia	2,8	77,6	14,8	2,5	0,5	1,0	0,2	0,5
<i>Sčítanie 2011</i>								
Deti	1,7	75,4	7,8	5,8	1,3	5,6	1,4	1,1
Rodičia	1,3	65,1	16,2	10,3	0,9	3,0	0,5	2,7

Zdroj údajov: ŠÚ SR SLDB 1980 a 1991, SODB 2001 a 2011, výpočty autorov

Vo výsledkoch sčítania 1991 nastavený trend pokračoval a u mužov dochádzalo k poklesu podielu osôb bez vzdelania, ako aj len so základným vzdelaním v prospech absolventov stredných škôl a najmä učňoviek s nematuritnými odbormi. Rovnaký trend môžeme identifikovať aj u generácie rómskych dievčat. Podľa výsledkov posledných dvoch sčítaní sa však tento pozitívny trend spomalil a najmä v sčítaní 2011 môžeme jednoznačne identifikovať stagnáciu až zhoršenie kvality dosiahnutého vzdelania medzi generáciou rodičov a detí. Potvrdil sa tak vyššie naznačený predpoklad nielen o medzigeneračnej stagnácii veľmi nízkeho dosahovaného vzdelania, ale v prípade najmladších osôb dokonca aj o zhoršovaní kvality dosahovaného vzdelania.

³⁰ Keďže nepracujeme priamo s dvojicami rodič - dieťa, môžu byť získané výsledky mierne skreslené.

Tab. 13: Porovnanie najvyššieho dosiahnutého vzdelania kohort rodičov a ich detí v rómskej populácii žien podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980 – 2011

Vek	Bez vzdelania	Základné	Učňovské bez maturity	Odborné bez maturity	Učňovské s maturitou	Odborné s maturitou	Stredné všeobecné	Vyššie
<i>Sčítanie 1980</i>								
Deti	2,8	86,5	6,0	0,2	0,1	1,3	0,6	0,1
Rodičia	14,4	81,1	0,6	0,2	0,0	0,3	0,1	0,1
<i>Sčítanie 1991</i>								
Deti	5,6	78,1	11,1	0,8	0,2	0,9	0,5	0,0
Rodičia	13,2	81,2	1,6	0,3	0,1	0,6	0,4	0,2
<i>Sčítanie 2001</i>								
Deti	2,2	78,3	13,4	2,4	1,5	1,2	0,8	0,2
Rodičia	3,6	88,8	5,4	0,7	0,2	0,7	0,3	0,3
<i>Sčítanie 2011</i>								
Deti	1,5	75,0	6,6	6,0	1,5	5,8	1,9	1,6
Rodičia	1,0	75,5	10,9	6,3	0,4	3,4	0,7	1,7

Zdroj údajov: ŠÚ SR SĽDB 1980 a 1991, SODB 2001 a 2011, výpočty autorov

8. Ekonomická aktivita

Sčítanie Rómov v Uhorsku z roku 1893 vyvrátilo mýtus o príživníctve Rómov a poukázalo na širokú škálu rôznych zdrojov obživy. Najčastejšie išlo o drobné remeselnícke činnosti, muzikanstvo, nádenníctvo a pod. (pozri Šprocha a Tišliar 2016a). Len veľmi malá časť Rómov nemala žiadny legitímny zdroj obživy. Tieto súkromné a na vzájomných väzbách s nerómskou populáciou založené zdroje príjmov však po druhej svetovej vojne zanikli. Minulý režim nemal záujem o rozvoj súkromného podnikania a snažil sa o priame zapojenie nízko-kvalifikovanej rómskej pracovnej sily do centrálne riadeného pracovného procesu. Výsledky dotazníkového šetrenia zo začiatku 50. rokov *Zaradovanie osôb cigánskeho pôvodu do trvalého pracovného procesu* však poukázali na obmedzené možnosti a úzku škálu zamestnaní, v ktorých Rómovia nachádzali uplatnenie (Jurová 1995). Okrem toho zisťovanie potvrdilo, že celková úroveň a možnosti ekonomického zapojenia rómskych rodín boli priestorovo diferencované. Priaznivejšie podmienky sa vytvárali v hospodársky vyspelejších okresoch na západe Slovenska, kde zároveň s väčšou disperziou tejto minority sa jednotlivci lepšie začleňovali do zamestnania, mládež do školského programu. Ako uvádza Jurová (1995), práve pravidelnejšia školská dochádzka rómskych detí v týchto regiónoch prinášala lepšie možnosti sebauplatnenia.

Výsledkom cielených snáh minulého režimu bolo napokon umiestnenie väčšiny Rómov (najmä mužov) do pracovného procesu. Prispela k tomu aj skutočnosť, že nemať zamestnanie bolo posudzované ako trestný čin, ako aj politika pracovného miesta pre každého. Navyše neexistoval žiadny veľký tlak na zvyšovanie kvalifikácie a vo výrobnom procese bol stály dopyt aj po nízkokvalifikovanej, manuálnej pracovnej sile. Aj keď tieto nižšie postavenia boli horšie finančne ohodnotené, prinášali pravidelný príjem, ktorý popritom pomerne štedro dopĺňali príjmy zo systému sociálneho zabezpečenia. Na druhej strane sa dá tiež povedať, že socialistický systém síce dal Rómom prácu, ale prakticky nevytváral žiadne tlaky na zvyšovanie ich kvalifikácie a rozširovanie vzdelania. Práve tieto atribúty zapríčinili, že po rozpade centrálne riadeného hospodárstva a s procesom prechodu na trhovú ekonomiku Rómovia predstavovali prvých prepúšťaných. Vznikla tak situácia, keď v priebehu niekoľkých pár rokov väčšina Rómov stratila zamestnanie bez väčších šancí na opätovné uplatnenie sa na oficiálnom trhu práce. Práve dlhodobá a opakovaná nezamestnanosť je v súčasnosti najväčším problémom osôb rómskeho etnika. V dôsledku dlhodobej nezamestnanosti staršia generácia Rómov stratila pracovné návyky a sociálne zručnosti, čím sa znevýhodnená pozícia z pohľadu dopytu po ich pracovnej sile na oficiálnom

trhu práce ďalej prehľbuje. V prípade mladých generácií však nezamestnanosť je problémom už od ukončenia ich vzdelávania, takže kontinuálne sa formujú skupiny mladých ľudí bez akýchkoľvek pracovných zručností a návykov. Problém je navyše prehľbovaný kontinuálnym získavaním veľmi nízkeho vzdelania u týchto osôb, ako aj často nepriaznivou hospodárskou situáciou v mieste ich bydliska. Platí, že veľká časť rómskej populácie na Slovensku žije v regiónoch, ktoré sa vo všeobecnosti vyznačujú viacerými nepriaznivými ekonomickými charakteristikami, ako je vysoká a dlhodobá nezamestnanosť, nízke priemerné platy, obmedzený počet voľných pracovných miest, minimálne zahraničné investície a pod. Postupne tak vzniká závislosť na sociálnych transferoch od štátu. Navyše ako dôsledok kumulácie problémov sa vzniká stav celkovej rezignácie na bezvýchodiskovú situáciu, ktorá sa často medzigeneračne prenáša a formuje ďalšie skupiny závislých mladých ľudí.

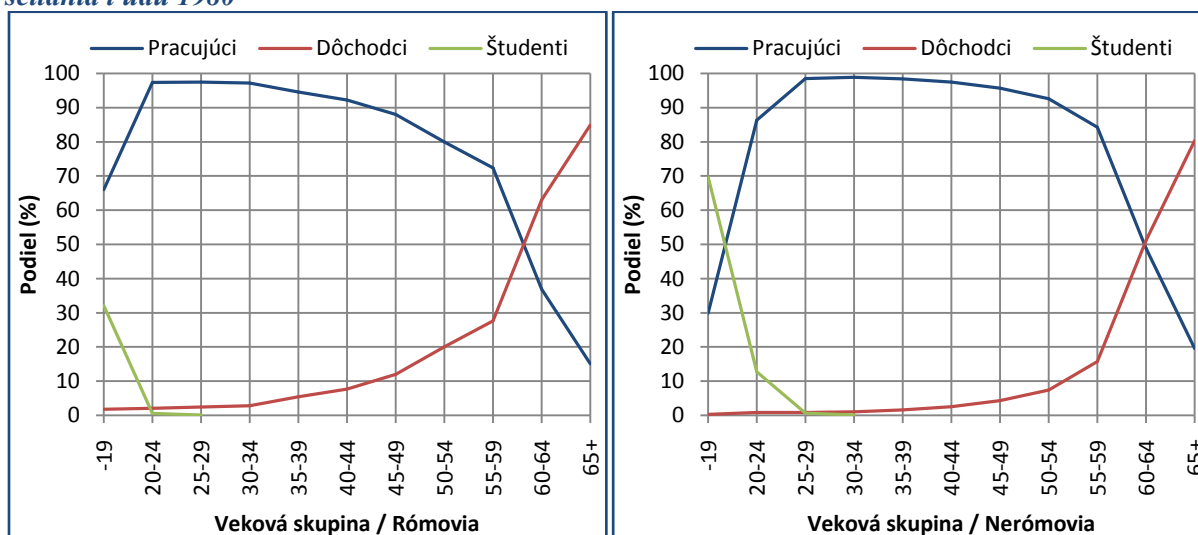
Marginalizáciu Rómov na trhu práce tak vo všeobecnosti podmieňuje niekoľko faktorov. Môžeme sem zaradiť klesajúcu vzdelanostnú a kvalifikačnú úroveň, a to najmä v porovnaní s nerómskou populáciou. Ďalej je to skrytá diskriminácia voči Rómom zo strany majority, resp. zamestnávateľov. Rómovia si vo všeobecnosti vyslúžili povesť nespoľahlivých pracovníkov bez pracovnej morálky, disciplíny a motivácie a v súčasnosti sú aj nízkokvalifikované pozície čoraz častejšie zamestnávateľmi obsadzované zahraničnými pracovníkmi z východnej a juhovýchodnej Európy. Nepriaznivo tiež pôsobí nízky status bývania, životných podmienok a s tým spojený nevyhovujúci zdravotný stav uchádzačov o zamestnanie. Trvalo vysoká miera dlhodobej nezamestnanosti devastuje ľudský kapitál a pôsobí stratu pracovných návykov, resp. neumožňuje ich vznik v mladej generácii osôb, ktorí nikdy nepracovali na formálnu trhu práce. V neposlednej rade je to tiež fakt, že väčšina Rómov žije v prostredí, ktoré sa v slovenských pomeroch vyznačuje vysokou mierou dlhodobej nezamestnanosti, nedostatkom pracovných príležitostí a malým počtom novovznikajúcich pracovných príležitostí.

Dá sa súhlasiť s viacerými autormi (napr. Radičová 2002; Džambazovič, Jurásková 2002; Loran 2002), že celospoločenská transformácia po roku 1989 našla Rómov nepripravených po všetkých stránkach na nové podmienky na trhu práce. Ako sa uvedené zmeny premietli do ekonomickej aktivity Rómov dokumentujú výsledky sčítaní ľudu 1991 a najmä posledných dvoch cenzov z rokov 2001 a 2011. Pre porovnanie so situáciou Rómov pred začiatkom transformačného obdobia dopĺňame tiež údaje zo sčítania ľudu 1980.

Podľa sčítania 1980 sa podiel pracujúcich rómskych mužov pohyboval nad hranicou 90 % a až ku koncu reprodukčného veku začal pod túto úroveň klesať. Zastúpenie pracujúcich tak bolo len o niečo nižšie ako v nerómskej populácii. Neplatilo to však v mladšom veku (do 25 rokov), kde zastúpenie pracujúcich Rómov bolo dokonca o niečo vyššie ako v nerómskej populácii. Súviselo to s výrazne nižším podielom študentov, a to už vo veku do 20 rokov. Skoré ukončenie vzdelanostných dráh tak pripravilo pôdu pre súčasne skoré zapojenie do pracovného procesu. V poreprodukčnom veku podiel pracujúcich Rómov začal postupne klesať, a to predovšetkým v prospech dôchodcov. Môžeme sa len domnievať, že hlavným

faktorom bol horší zdravotný stav Rómov, ktorý ich vypájal z pracovného procesu a presúval do kategórie invalidných dôchodcov. Vo veku 50 – 54 rokov tak napríklad už v rómskej populácii približne pätina mužov bola klasifikovaná ako dôchodcovia, kým v nerómskej to nebola ani desatina (obr. 53 a 54).

Obr. 53 a 54: Ekonomická aktivita rómskych a nerómskych mužov na Slovensku podľa výsledkov sčítania ľudu 1980

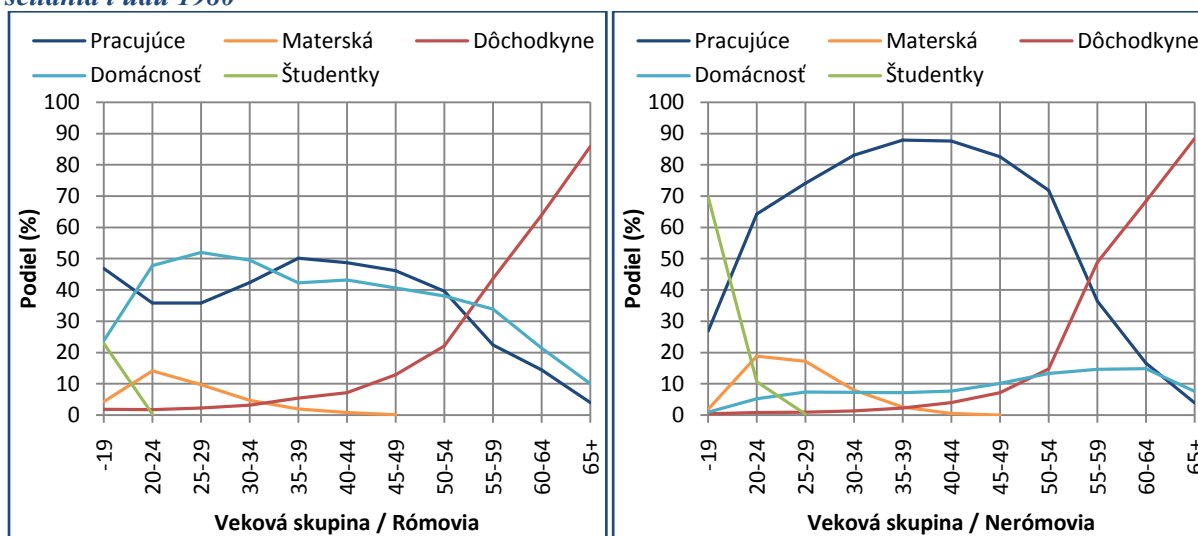


Zdroj údajov: ŠÚ SR, SLEDB 1980, výpočty autorov

V populácii rómskych žien zastúpenie pracujúcich osôb dosahovalo vrchol v druhej polovici reprodukčného veku (35 – 44 rokov), no tie tvorili len približne polovicu z celého vekového intervalu. U nerómskych žien sa ich váha dostávala nad hranicu 80 % a vo veku 35 – 44 rokov sa dokonca priblížila k úrovni 90 %. Veľmi dôležitou ekonomickou skupinou v rómskej populácii boli ženy v domácnosti. V prvej polovici reprodukčného veku ich zastúpenie bolo vyššie ako pracujúcich a aj vo veku 35 – 54 rokov sa udržiavalo na úrovni približne 40 %. Uvedený jav súvisí predovšetkým so starostlivosťou o deti, domácnosť, ktorá bola v prípade rómskej populácie dominantným priestorom uplatnenia žien. Z uvedeného je tak zrejmé, že veľká časť rómskych domácností bola jednopříjmových, keďže rómske ženy len v obmedzenej miere participovali na pracovnom procese. V nerómskej populácii sa vytvorila postupne dvojpríjmová domácnosť, keď zastúpenie žien mimo skupiny pracujúcich bolo neporovnateľne nižšie (porovnaj obr. 55 a 56). Podobne ako u mužov, jediným vekom s vyššou participáciou rómskych žien v pracovnom procese bol vek do 20 rokov. Súviselo to s veľmi nízkym podielom študujúcich osôb, ktoré aj v tomto najmladšom veku tvorili len približne štvrtinu, kým v nerómskej populácii to bolo 70 % (obr. 55 a 56). V rómskej populácii tiež môžeme vidieť, že ženy nielenže častejšie zostávali v domácnosti, ale skôr aj prechádzali do kategórie dôchodkýň. Po skončení reprodukčného veku už pätina z nich deklarovala v sčítaní ľudu túto ekonomickú kategóriu. Na druhej strane aj v staršom veku môžeme vidieť významné zastúpenie Rómiiek v domácnosti, čo najmä v staršom produktívnom a mladšom seniorskom veku znižovalo zastúpenie dôchodkýň vďaka čomu ich

zastúpenie bolo o niečo nižšie ako v nerómskej populácii (porovnaj obr. 55 a 56). Na záver ešte upozorníme na nižšie podiely Rómiiek na materskej dovolenke. Aj napriek vyššej pôrodnosti, častejšiemu rodeniu detí vyšších pôrodov a skoršiemu začiatku reprodukcie, tento status nebol v takej miere deklarovaný ako v nerómskej populácii. Musíme si však uvedomiť, že nárok na materskú dovolenku vznikal len zdravotne poisteným ženám, a teda pracujúcim osobám, preto mnohé z Rómiiek automaticky prechádzali pri starostlivosti o dieťa do kategórie žena v domácnosti.

Obr. 55 a 56: Ekonomická aktivita rómskych a nerómskych žien na Slovensku podľa výsledkov sčítania ľudu 1980

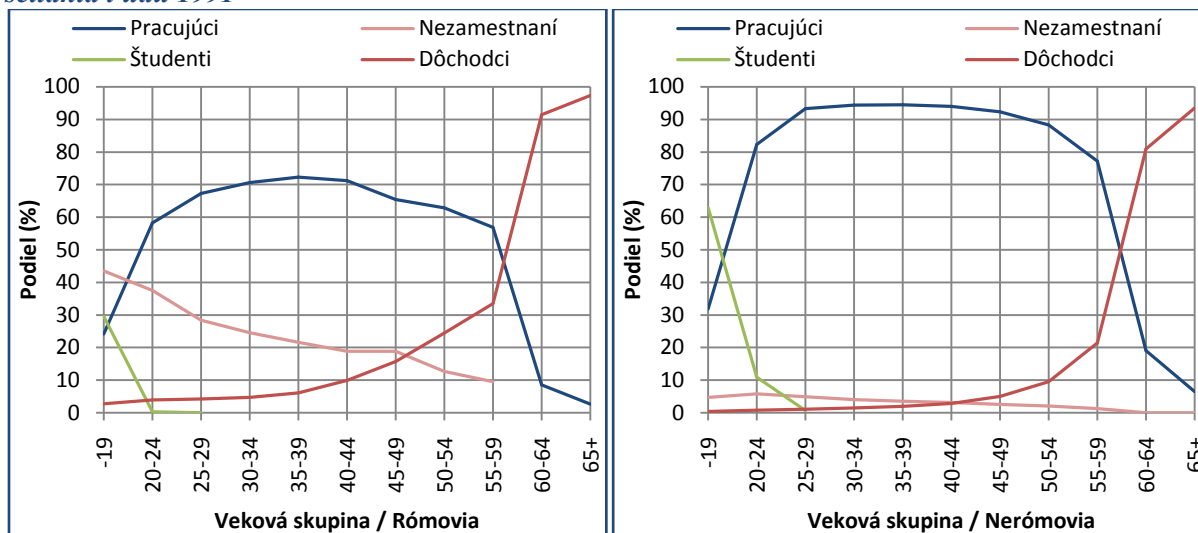


Zdroj údajov: ŠÚ SR, SĽDB 1980, výpočty autorov

Sčítanie ľudu v roku 1991 prinieslo obraz o slovenskej spoločnosti tesne po skončení predchádzajúceho režimu a na začiatku transformačného obdobia. Potvrdzujú to aj výsledky o ekonomickej štruktúre osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti. V porovnaní s predchádzajúcim sčítaním sa okrem iného už súčasťou zisťovaných kategórií stala skupiny osôb hľadajúcich zamestnanie (označená v obr. 57 – 60 ako nezamestnaní). Ako je zrejmé z obr. 57 ich váha v mužskej populácii ešte na začiatku 90. rokov nebola vysoká ani v prípade Rómov s výnimkou najmladších vekových skupín (vo veku do 25 rokov). Zdá sa, že práve mladí rómski muži, ktorí dosahovali nízke a veľmi nízke vzdelanie nenašli uplatnenie na rýchlo sa meniacom pracovnom trhu, a preto ako prví rozširovali rady nezamestnaných. Napríklad vo veku do 20 rokov práve Rómovia hľadajúci si zamestnanie tvorili najčastejšiu ekonomickú skupinu. Podiel študujúcich zostával aj na začiatku 90. rokov tradične veľmi nízky. Práve „vznik“ nezamestnaných znamenal v rómskej populácii pokles podielu pracujúcich mužov, ktorých váha sa podľa sčítania ľudu 1991 pohybovala vo veku 25 – 44 rokov približne na úrovni 70 %. V porovnaní s nasledujúcimi sčítaniami tak naďalej ešte pracujúci rómski muži mali v produktívnom veku výraznú prevahu nad ostatnými kategóriami. V nerómskej populácii posledné československé sčítanie prinieslo len mierne

zníženie podielu pracujúcich, keďže skupina nezamestnaných ešte nepredstavovala vážnejší problém (obr. 58).

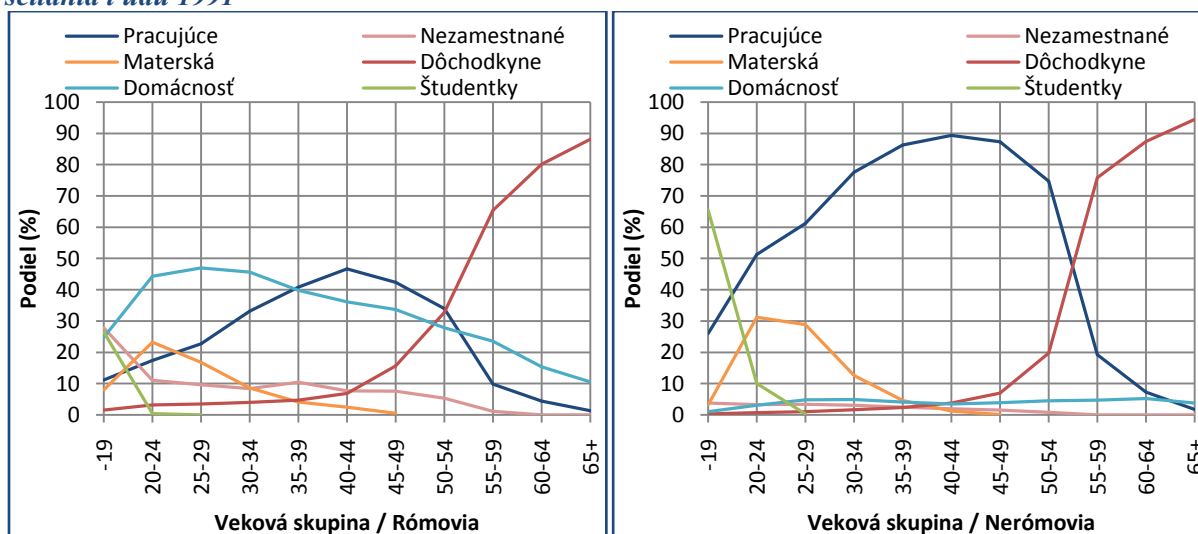
Obr. 57 a 58: Ekonomická aktivita rómskych a nerómskych mužov na Slovensku podľa výsledkov sčítania ľudu 1991



Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991, výpočty autorov

U Rómiiek nezamestnané osoby vyššiu úroveň (viac ako štvrtina) dosiahli len vo veku do 20 rokov. V ďalších vekoch reprodukčného obdobia sa ich zastúpenie pomerne stabilne pohybovalo na hranici 10 % (obr. 59). Podiel pracujúcich žien rómskej národnosti bol v prvej polovici reprodukčného veku tradične veľmi nízky a prevahu mali osoby zostávajúce v domácnosti. Až na sklonku reprodukčného obdobia podiel pracujúcich Rómiiek dosahoval maximum. Vo veku 35 – 49 rokov tvorili niečo viac ako 40 % z príslušnej vekovej kohorty (obr. 59).

Obr. 59 a 60: Ekonomická aktivita rómskych a nerómskych žien na Slovensku podľa výsledkov sčítania ľudu 1991

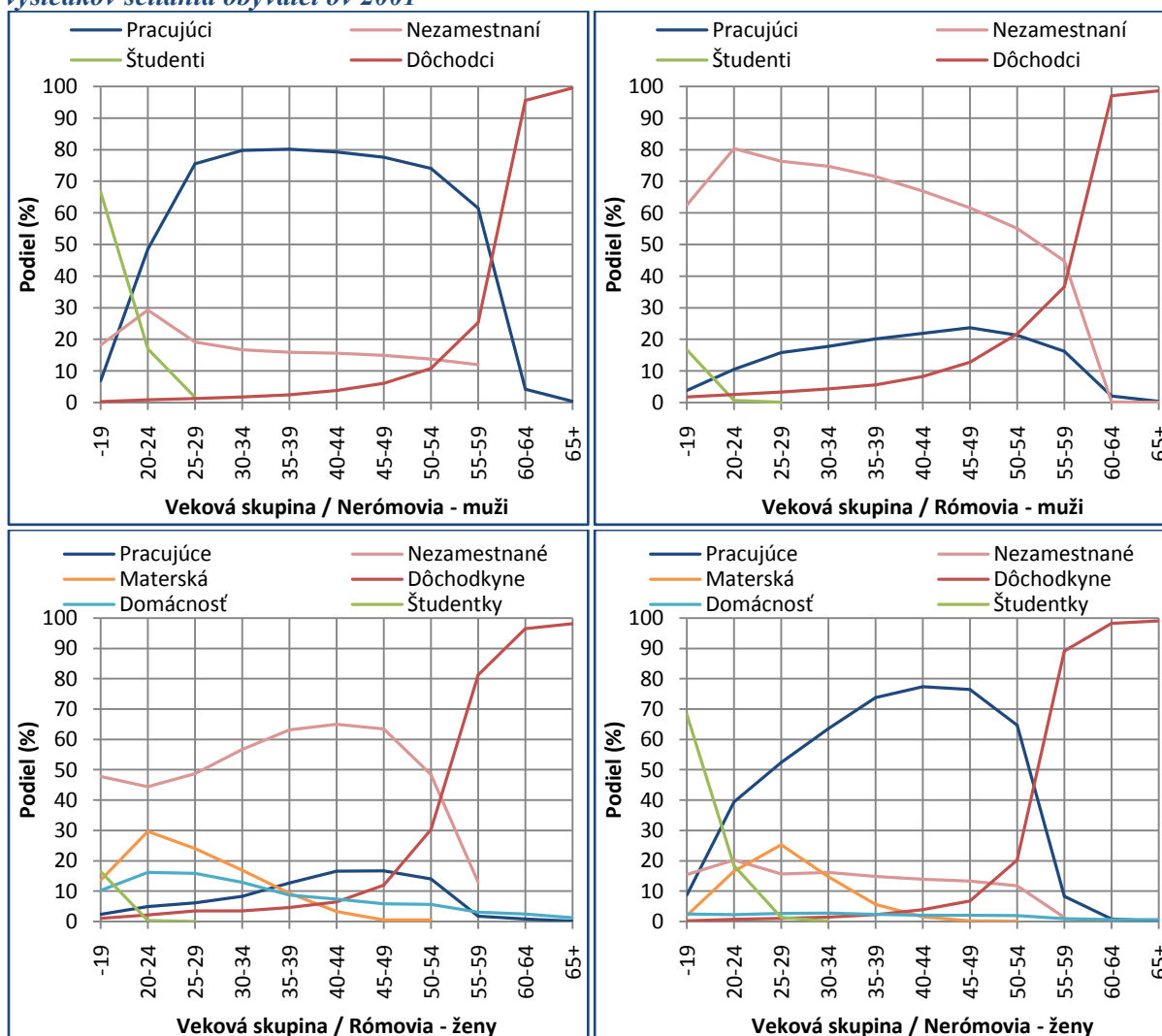


Zdroj údajov: ŠÚ SR, SEDB 1991, výpočty autorov

Rovnako ako v predchádzajúcom sčítaní značná časť rómskych žien zostávala v domácnosti až do seniorského veku. Len veľmi nízky podiel ich študoval a rovnako nižšiu váhu ako nerómske ženy dosahovali aj Rómky na materskej dovolenke (porovnaj obr. 59 a 60).

Celospoločenská transformácia a predovšetkým dopady prechodu z centrálne riadenej na kompetitívnu trhovú ekonomiku sa v prípade rómskej populácie v plnej miere odrazili až v sčítaniach obyvateľov 2001 a 2011. V roku 2001 podiel pracujúcich mužov rómskej národnosti vo veku 16 – 64 rokov dosahoval len 15 % a v prípade rómskych žien to bolo dokonca len 8,5 %. V podstate rovnaké výsledky prinieslo aj posledné sčítanie z roku 2011. Úplne odlišná situácia je v celej populácii Slovenska. Podľa sčítania obyvateľov z roku 2001 na 100 mužov vo veku 16 – 64 rokov pripadalo 61 pracujúcich. U žien v rovnakom veku to bola približne polovica. Ešte o niečo vyššie hodnoty prinieslo sčítanie z roku 2011. Podiel pracujúcich mužov prekročil 65 % a pracujúce ženy už tvorili takmer 54 %.

Obr. 61 – 64: Ekonomická aktivita rómskych a nerómskych mužov a žien na Slovensku podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2001

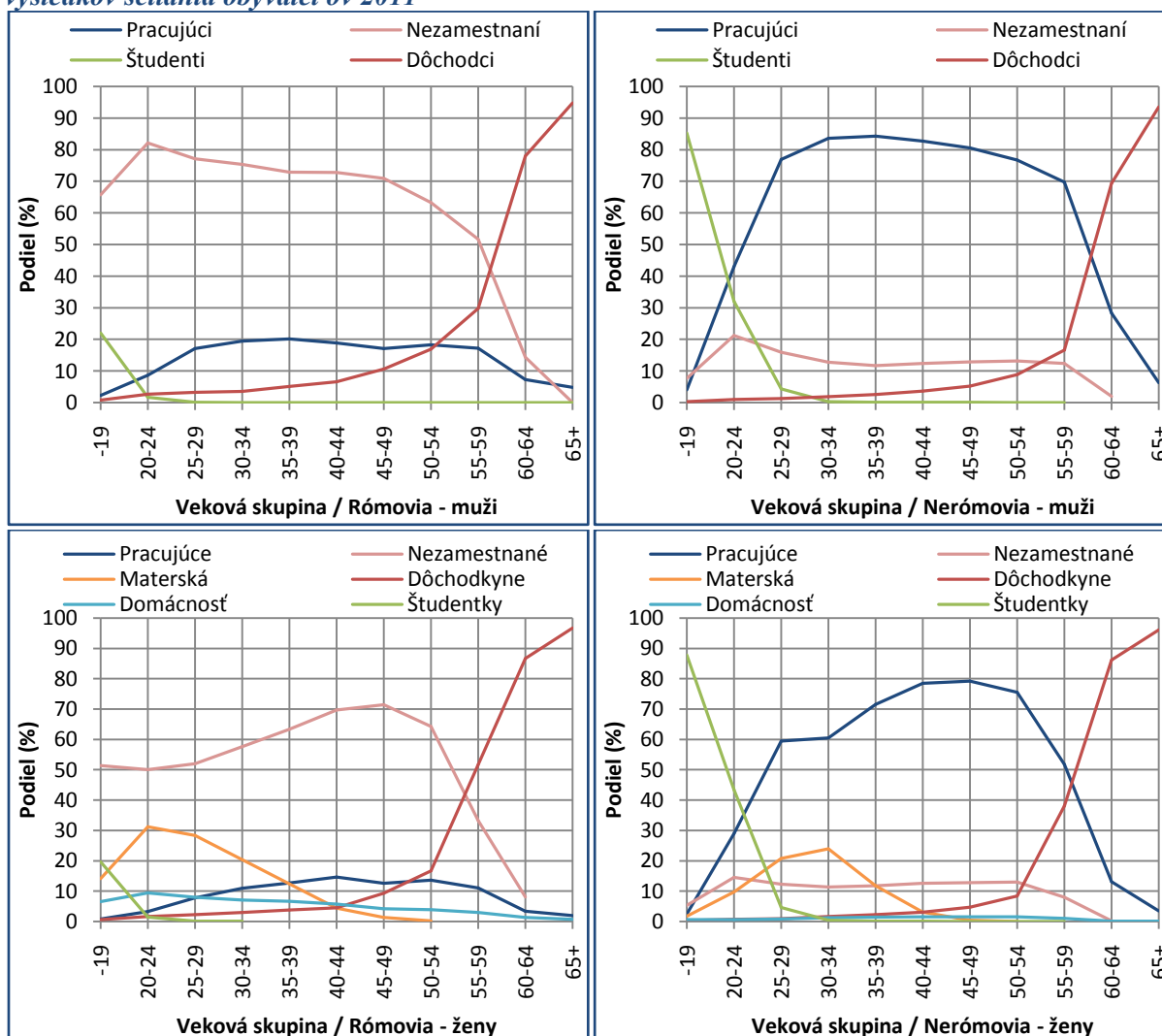


Zdroj údajov: ŠÚ SR, SODB 2001, výpočty autorov

Z pohľadu postavenia osôb v zamestnaní majú v rómskej populácii u oboch pohlaví prevahu nezamestnaní. U mužov tvorili v roku 2011 vo veku nad 15 rokov približne 68 % a u žien 53 %. Približne každý desiaty muž rómskej národnosti v tomto veku bol dôchodca, 3 % tvorili študenti a 14 % pracujúci. U žien dôchodkyne predstavovali 14 %, rovnako ako ženy na materskej a rodičovskej dovolenke. Najmä v mladších vekových skupinách bola početnejšia aj skupina žien v domácnosti. Pracujúce ženy tvorili 8 % a študentky 3 % zo žien vo veku nad 15 rokov.

V populácii Slovenska mali prevahu pracujúce osoby (58 % muži, 44 % ženy) nasledované osobami na dôchodku (20 % muži, 30 % ženy). Nezamestnaní tak tvorili u mužov len približne 12 % a u žien 9 %. Necelú desatinu u oboch pohlaví predstavovali študenti stredných a vysokých škôl. Detailnejšie je možné porovnať ekonomickú štruktúru osôb rómskej a nerómskej populácie na obr. 61 – 64 pre rok 2001 a 65 – 68 pre rok 2011.

Obr. 65 – 68: Ekonomická aktivita rómskych a nerómskych mužov a žien na Slovensku podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011



Zdroj údajov: ŠÚ SR, SODB 2011, výpočty autorov

Veľmi nepriaznivá situácia rómskej populácie na trhu práce predstavuje len jednu z dimenzií sociálnej exklúzie, ktorej je vystavená podstatná časť Rómov na Slovensku. Osoby vylúčené z trhu práce sú zároveň vylúčené z dobrých príjmov, dostávajú sa do skupiny chudobných osôb, často dlhodobo závislých od sociálnych transferov. Sú sociálne vylúčené z majoritnej spoločnosti, vyznačujú sa nízkou úrovňou vzdelania a stávajú sa voči tomuto nastaveniu bezmocné, pričom sa sami nedokážu z tejto situácie vymaniť. Najhoršie na tom sú osoby žijúce v segregovaných rómskych osadách, často ležiacich v marginalizovaných regiónoch s vysokou koncentráciou Rómov. V ich prípadoch sa nepriaznivé faktory kumulujú vzájomne podmieňujú a vytvárajú situáciu, z ktorej nie je možné sa dostať vlastnými silami (Radičová 2001, Jurásková a kol. 2004).

9. Plodnosť rómskych žien v sčítaniach obyvateľov

Pôrodnosť a plodnosť rómskych žien na Slovensku predstavuje jednu z najčastejšie reflektovaných demografických tém týkajúcich sa rómskej populácie. Veľmi často je poukazované predovšetkým na odlišné reprodukčné správanie, a to najmä veľmi skorý začiatok reprodukcie a tiež vysokú intenzitu rodenia detí, ktorá sa následne premieňa do veľkého počtu narodených detí. V mnohých prípadoch sa autori týchto diskusií opierajú o staré údaje pochádzajúce ešte zo sčítaní ľudu 1970 a 1980 alebo nekriticky preberajú zistenia lokálnych výskumov realizovaných najčastejšie v špecifickom prostredí segregovaných rómskych osád. Výsledkom posledných sčítaní obyvateľov sa z pohľadu osôb rómskej národnosti a ich realizovanej plodnosti nevenuje prakticky žiadna pozornosť (výnimkou je napríklad Šprocha 2017). Práve sčítanie obyvateľov, domov a bytov obsahuje už od roku 1930 otázku na počet narodených detí žene. Ide tak o zisťovanie realizovanej reprodukcie, ktorá v kombinácii s etnicitou (v sčítaní 1980) alebo národnosťou (1991, 2001, 2011) prináša na tak početnej vzorke viaceré analytické možnosti opierajúce sa predovšetkým o kohortný prístup. V spojitosti navyše s ďalšími znakmi (napr. vzdelanie, rodinný stav, miesto bydliska, ekonomická aktivita a pod.) sa naše možnosti výrazne rozširujú.

Samotné generačné ukazovatele, konštruované z dostupných údajov merajú skutočnú realizovanú plodnosť. Dočasná zmena vonkajších podmienok reprodukcie sa na ich úrovni prejaví len v obmedzenej miere, prípadne vôbec. Naopak posuny v intenzite a charaktere generačných ukazovateľov s istotou signalizujú transformáciu procesu plodnosti. Určitou nevýhodou použitia longitudinálneho konceptu je dostupnosť konečných hodnôt jednotlivých indikátorov, ktoré je možné získať až po skončení reprodukčného obdobia. Pri analýze tak odlišných modelov plodnosti, aké nachádzame u rómskych a nerómskych žien sú však veľmi dôležité aj informácie získané pre mladšie osoby s ešte neukončenou reprodukciou. V nasledujúcej časti budeme najprv analyzovať vývoj konečnej plodnosti. Následne sa zameriame na samotnú štruktúru žien podľa počtu detí, pričom budeme tiež hodnotiť medzigeneračné posuny v pravdepodobnostiach zväčšenia rodiny. Na záver sa ešte pokúsime poukázať na niektoré diferenčné rozdiely v úrovni realizovanej plodnosti rómskych žien.

9.1 Vývoj konečnej plodnosti

Konečná plodnosť ako základný ukazovateľ generačného pohľadu na proces plodnosti vyjadruje skutočný priemerný počet detí narodených jednej žene, resp. generácii žien počas ich reprodukčného obdobia. Jeho hodnota je očistená od efektu časovania a je ovplyvnená len

skutočnou realizovanou intenzitou plodnosti. V porovnaní s priereznými ukazovateľmi sú generačné indikátory oveľa stabilnejšie a k ich zmenám dochádza len v prípade výraznej a dlhodobej premeny reprodukčného správania (Potančoková, 2008).

Prvá analýza výsledkov sčítaní ľudu z rokov 1970 a 1980 v prípade osôb rómskeho etnika priniesla poznatky o pomerne významnom poklese priemerného počtu detí vo vyššom veku (Srb 1984, 1988). Počet detí narodených jednej vydatej rómskej žene na konci reprodukčného obdobia v súčasnom (poslednom) manželstve bol v roku 1980 nižší približne o 9 % oproti roku 1970. Zníženie intenzity plodnosti zaznamenali s výnimkou najmladších žien všetky vekové skupiny. Najvýraznejšie sa tieto zmeny prejavili vo veku 30 – 39 rokov. Srb (1984) tiež zistil, že medzi populáciou českých a slovenských Rómiek existovali pomerne významné rozdiely v rozsahu tohto poklesu. Kým v roku 1970 pripadalo priemerne na jednu vydatú rómsku ženu v Česku vo veku 45 – 49 rokov takmer 6,3 dieťaťa, na Slovensku to bolo až 6,8 detí. Do roku 1980 sa priemerný počet detí na jednu vydatú ženu na konci reprodukčného veku znížil na 5,5 dieťaťa, kým na Slovensku stále presahoval hranicu 6 detí.

Dôkaz o zmene charakteru plodnosti medzi rokmi 1970 a 1980 podáva aj zníženie podielu vydatých žien s vyšším počtom detí (5 a viac). Kým na konci reprodukčného obdobia ešte veľké rozdiely neboli, v mladších vekových skupinách sa podiel žien s 5 a viac deťmi pomerne výrazne znížil. Vo veku 25 – 40 rokov tento pokles predstavoval 15 – 20 %.

Tab. 14: Priemerný počet detí na jednu ženu podľa výsledkov sčítania ľudu 1970 a 1980

Vek	Priemerný počet detí					
	na 1 ženu z terajšieho manželstva			na 1 ženu		
	Cigánske ženy		Populácia Slovenska	Cigánske ženy		Populácia Slovenska
	1970	1980	1970	1980	1980	1980
15–19	0,88	0,91	0,49	0,56	0,28	0,06
20–24	1,95	1,89	1,05	1,18	1,61	0,77
25–29	3,47	3,06	1,84	1,84	2,96	1,62
30–34	4,77	4,06	2,39	2,25	4,08	2,12
35–39	5,96	5,02	2,72	2,49	5,00	2,40
40–44	6,47	5,70	2,88	2,65	5,73	2,60
45–49	6,45	6,20	2,93	2,77	6,12	2,72
50–54	6,20	6,45*	2,95	2,88	6,35	2,80

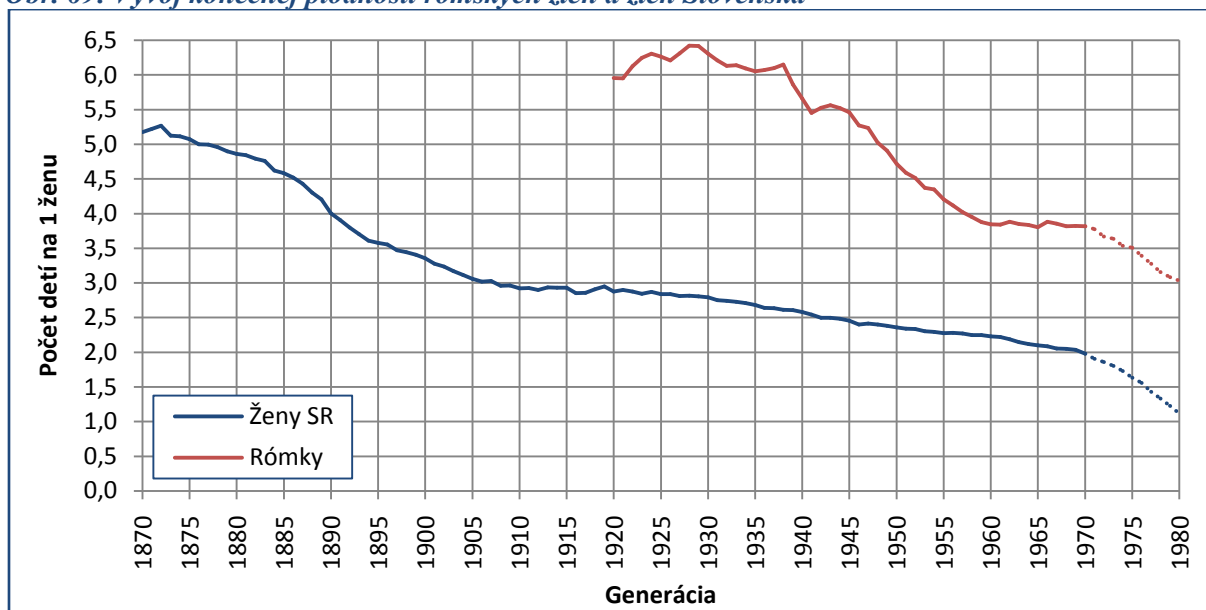
Poznámka: * priemer za roky 50 – 59

Zdroj údajov: Cigánske obyvateľstvo SSR 1970, s. 15; Sčítanie ľudu, domov a bytov 1. 11. 1980 Cigánski občania (Obyvateľstvo, byty a domácnosti) SSR, s. 21, 89

Výsledky realizovanej plodnosti rómskych žien zo sčítaní ľudu 1980, 1991 a sčítaní obyvateľov, domov a bytov z rokov 2001 a 2011 vcelku jednoznačne vyššie uvedené zistenia potvrdzujú. Ako je možné vidieť na obr. 69, úroveň konečnej plodnosti rómskych žien má na Slovensku dlhodobo klesajúcu tendenciu. Najvyšší priemerný počet detí pripadajúcich na jednu ženu mali Rómky narodené v 20. a 30. rokoch minulého storočia (generácie z rokov 1920 – 1938). Hodnota ich konečnej plodnosti mierne prekračovala hranicu 6 detí. Smerom k mladším generáciám sa však začala pomerne rýchlo znižovať. Rómky narodené na konci 40. rokov už mali v priemere menej ako 5 detí a u žien z druhej polovice 50. rokov to boli

necelé 4 deti. Vzhľadom na nízku intenzitu plodnosti vo veku nad 40 rokov môžeme predpokladať, že úroveň konečnej plodnosti sa výraznejšie už nebude meniť ani v generáciách žien narodených v 60. rokoch. Preto ich realizovaná plodnosť by v rómskej populácii mala byť na úrovni 3,7 – 3,8 dieťaťa na ženu. Zaujímavosťou tiež je, že kým u starších kohort plodnosť klesala približne o jedno dieťa za desať generácií, u žien narodených na konci 50. a 60. rokov došlo k stabilizácii úrovne realizovanej plodnosti. Priemerný počet detí pripadajúcich na jednu ženu z generácií zo 70. rokov v čase sčítania 2011 ešte nebol vzhľadom na ich vek definitívny. Aj napriek tomu je však z obr. 69 zrejmé, že aj v týchto populačných ročníkoch vznikajú pomerne veľké rozdiely v realizovanej plodnosti medzi Rómkami a ženami Slovenska.

Obr. 69: Vývoj konečnej plodnosti rómskych žien a žien Slovenska



Pozn.: prerušovanou čiarou sú naznačené generácie v čase sčítania 2011 vo veku do 40 rokov

Zdroj údajov: Sčítanie ľudu, domov a bytov 1. 11. 1980 Cigánski občania (Obyvateľstvo, byty a domácnosti) SSR, s. 89; primárne údaje ŠÚ SR SĽDB 1991, SODB 2001, 2011; triedenie a výpočty autor

Dlhodobý pokles konečnej plodnosti je možné identifikovať aj v celej populácii Slovenska. Keďže proces demografickej revolúcie v jej prípade začal už na konci 19. storočia³¹, rozdiel v realizovanej plodnosti Rómiok a žien Slovenska je pomerne výrazný. Ak sa však pozrieme na najstaršie dostupné údaje, zistíme, že konečná plodnosť žien zo 70. rokov 19. storočia sa výraznejšie neodlišovala od Rómiok narodených po druhej svetovej vojne. Najväčšie diferencie v realizovanej plodnosti (približne 3,5 dieťaťa) môžeme nájsť naopak u žien narodených v 20. rokoch, keď v slovenskej populácii už demografická revolúcia skončila, no v prípade rómskych žien ešte nezačala. V mladších generáciách je však z obr. 70 zrejmé, že pokles konečnej plodnosti rómskych žien bol rýchlejší, a preto sa rozdiely postupne znižovali. Podľa údajov získaných z analyzovaných sčítaní sa na Slovensku žene z kohorty z prvej

³¹ Bližšie pozri napr. Vereš (1983 a 1986), Fialová a kol. (1990), Šprocha a Tišliar (2016).

polovice 50. rokov narodilo v priemere 2,3 – 2,4 dieťaťa, kým u Rómiiek to bolo 4,2 – 4,5 dieťaťa. Definitívne pod hranicu dvoch detí sa rozdiel konečných plodností dostal od generácií z polovice 50. rokov. Ako sme uviedli vyššie, v mladších generáciách sa však dynamika poklesu konečnej plodnosti rómskych žien výrazne spomalila, čím sa spomalilo aj približovanie úrovni konečnej plodnosti. V skupinách žien narodených v druhej polovici 60. rokov na Slovensku tak v priemere na jednu pripadali dve deti, kým u Rómiiek to bolo približne 3,8 – 3,9 dieťaťa.

Pre vývoj realizovanej plodnosti a samotných rozdielov medzi rómskou a nerómskou populáciou sú dôležité aj údaje týkajúce sa mladších žien v čase sčítania ešte neukončenou reprodukciou. Získané výsledky prezentované na obr. 70 potvrdzujú nielen špecifické časovanie, ale aj vyššiu intenzitu realizovanej plodnosti rómskych žien. Kým na Slovensku podľa výsledkov sčítania 2011 pripadalo na jednu ženu vo veku 30 – 34 rokov v priemere 1,3 dieťaťa, Rómkyn v tomto veku už mali viac ako 3 deti.

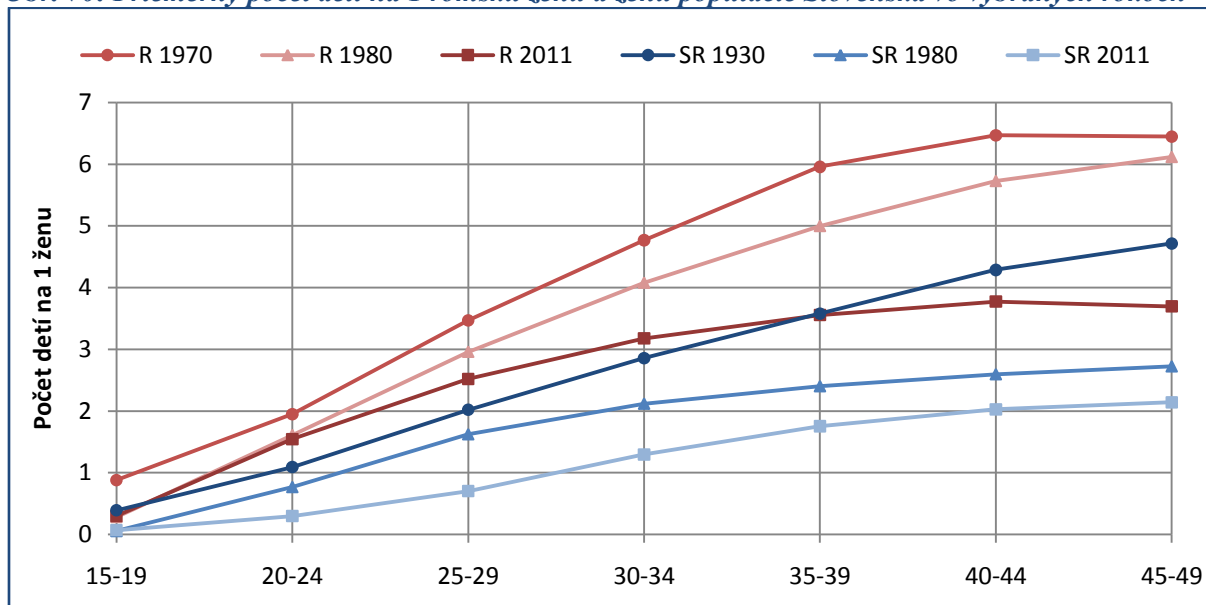
Podobne aj na začiatku reprodukčného intervalu sa vďaka skoršiemu rodičovskému debutu Rómkyn pomerne výrazne odlišovali od žien Slovenska. Vo veku 20 – 24 rokov pripadalo priemerne na jednu Rómkyn 1,3 dieťaťa, kým u žien Slovenska to bolo len 0,3 dieťaťa. Len necelá tretina rómskych žien sa do tohto veku ešte nestala matkou, kým v populácii Slovenska to podľa výsledkov sčítania 2011 bolo takmer 83 % žien. Okrem toho štruktúra žien podľa parity ukazuje, že už takmer polovica Rómiiek vo veku 20 – 24 sa stala matkou opakovane.

Porovnanie údajov zo sčítaní 1980, 2001 a 2011 tiež potvrdzuje postupnú premenu reprodukčného správania. Vzhľadom na odlišný charakter zmien v porovnaní s celou populáciou Slovenska posledných dvoch desaťročí je zrejmé, že transformácia sa u Rómiiek dotýka predovšetkým starších vekových skupín a detí vyšších poradií.

V mladších vekových skupinách dlhodobo zostáva charakter realizovanej plodnosti pomerne stabilný. Najväčšie rozdiely medzi cenami 1980 a 2011 preto môžeme vidieť vo veku nad 35 rokov. Kým v roku 1980 vo veku 35 – 39 rokov pripadalo na jednu Rómkyn priemerne 5 detí, v roku 2011 to už bolo len približne 3,6 dieťaťa. Vo veku 40 – 49 rokov sú rozdiely ešte väčšie, keďže medzi sčítaniami priemerný počet detí na jednu Rómkyn klesol o viac ako dve deti.

Vzhľadom na úroveň realizovanej plodnosti a na jej zmeny v 70. rokoch môžeme predpokladať, že práve v tomto období celková transformácia procesu plodnosti v rómskej populácii na Slovensku začala a jej iniciátorkami boli Rómkyn narodené v 40. a na začiatku 50. rokov.

Obr. 70: Priemerný počet detí na 1 rómsku ženu a ženu populácie Slovenska vo vybraných rokoch



Zdroj údajov: Cigánske obyvateľstvo SSR 1970, s. 15; Sčítanie ľudu, domov a bytov 1. 11. 1980 Cigánski občania (Obyvateľstvo, byty a domácnosti) SSR, s. 21, 89; primárne údaje ŠÚ SR SLDB 1991, SODB 2001 a 2011; triedenie a výpočty autor

9.2 Štruktúra žien podľa počtu narodených detí

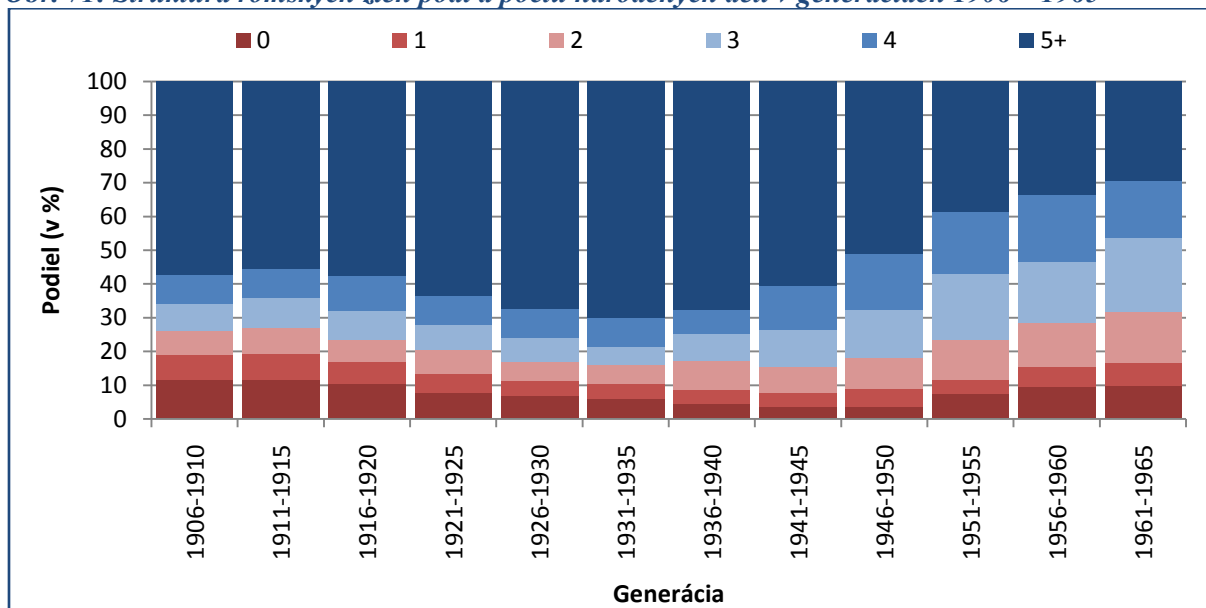
Základnú informáciu, ktorú nám výsledky sčítaní obyvateľov 1980 – 2011 poskytujú o realizovanej plodnosti rómskych žien je počet ich narodených detí, ktoré uviedli do sčítacieho hárku.³² Z nej následne môžeme hodnotiť vývoj štruktúry žien podľa počtu detí a roku ich narodenia.

Kľúčový rozdiel medzi rómskou populáciou a populáciou Slovenska v realizovanej plodnosti sa nachádza predovšetkým v zastúpení žien s väčším počtom detí. Práve intenzita rodenia detí vyšších poradií sa dominantným spôsobom podpisuje pod rozdiely v celkovej intenzite plodnosti. Ako je zrejme z obr. 71, dlhodobo sa zastúpenie rómskych žien s tromi a viac deťmi pohybovalo na úrovni 75 – 85 %. Až v generáciách z druhej polovice 50. rokov klesla ich váha pod hranicu 75 %. Podiel žien s tromi a viac deťmi v generáciách 1961 – 1965 predstavoval približne 68 %. Uvedený posun bol najmä v prospech žien s menším počtom detí. Predovšetkým sa zvýšil podiel Rómiiek s dvomi deťmi, ktoré v generáciách 1961 – 1965 predstavovali už viac ako 15 %. Váha žien len s jedným dieťaťom sa zmenila len minimálne. Podobne sa len mierne zvýšilo zastúpenie bezdetných žien. Pomerne rozsiahlymi posunmi však prešla štruktúra žien s tromi a viac deťmi. V podstate až do generácií 1946 – 1950 dominovali rómske ženy s päť a viac deťmi. Podiel žien s tromi deťmi predstavoval približne 14 % a necelých 17 % tvorili ženy so štyrmi deťmi.

³² V našej analýze budeme pracovať len so ženami, ktoré v sčítaniach tento údaj vyplnili.

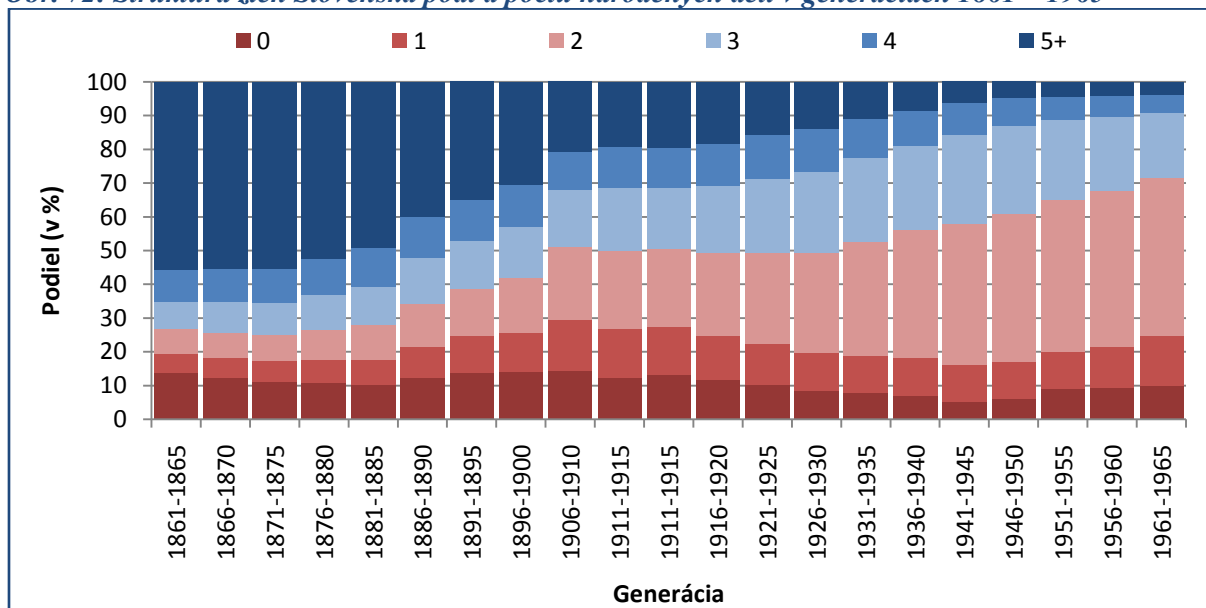
V posledných sledovaných kohortách z rokov 1961 – 1965 už Rómky s päť a viac deťmi predstavovali menej ako 30 %, kým váha žien s tromi deťmi vzrástla na takmer 22 %.

Obr. 71: Štruktúra rómskych žien podľa počtu narodených detí v generáciách 1906 – 1965



Zdroj údajov: ŠÚ SR SEDB 1980 a 1991, SODB 2001 a 2011; výpočty autorov

Obr. 72: Štruktúra žien Slovenska podľa počtu narodených detí v generáciách 1861 – 1965



Zdroj údajov: ŠÚ SR SEDB 1930, SEDB 1950, 1961, 1970, primárne údaje ŠÚ SR SEDB 1991, SODB 2001 a 2011; triedenie a výpočty autor

Výsledky všetkých analyzovaných sčítaní (1980, 1991, 2001 a 2011) potvrdzujú, že model jednotnej a bezdetnej rodiny má u Rómov dlhodobo len marginálnu pozíciu. Na druhej strane vidíme, že mladšie generácie už viac inklinujú k dvom a najmä trom deťom, pričom zastúpenie viacpočetných rodín sa znižuje a pravdepodobne naďalej bude znižovať.

Veľmi nízke zastúpenie žien, ktoré sa ani raz nestali biologickými matkami, nepriamo poukazuje na vysokú normativitu inštitúcie materstva. Tá sa podľa Potančokovej (2008, 2009)

ešte posilnila v období minulého režimu. Podobne viaceré etnografické a sociologické výskumy (napr. Filadelfiová, Mesochoritsová 2005) poukazujú na skutočnosť, že stať sa matkou je jednou z najvýznamnejších hodnôt v živote rómskych žien.³³ Tradičné vnímanie bezdetnosti a bezdetnej ženy bolo pritom v rómskych spoločenstvách vždy negatívne. Napríklad neschopnosť ženy porodiť dieťa sa považovala ako jeden z možných dôvodov ukončenia partnerského (manželského) zväzku. Navyše za vinnú bola vždy označovaná žena. Do značnej miery to úzko súvisí s hodnotením úspešného manželstva, ktoré sa vždy v tradičných rómskych spoločenstvách posudzovalo podľa počtu narodených detí (pozri napr. Davidová 2004, Hájková 2001, Hübschmannová 1999).

Transformácia reprodukcie, ktorou prechádzajú rómske ženy, je obdobou revolučných zmien plodnosti žien celej populácie Slovenska. Jedným z hlavných znakov demografickej revolúcie z pohľadu procesu plodnosti je práve obmedzovanie veľkosti rodiny, čo sa následne prejavuje v poklese zastúpenia žien s väčším počtom detí. V generáciách narodených v 60. – pol. 80. rokov 19. storočia podiel žien s päť a viac deťmi prekračoval aj v populácii Slovenska hranicu 50 %. V každej z mladších kohort však ich zastúpenie pomerne rýchlo klesalo. Ženy narodené v druhej polovici 30. rokov s päť a viac deťmi už netvorili ani jednu desatinu z príslušného populačného ročníka. Podiel žien s tromi a viac deťmi tiež klesol z približne 70 – 75 % na približne 50 % (generácie 1906 – 1930), aby následný príklon k dvojdetnej rodine spôsobil ďalší pokles až pod hranicu 30 % (generácie 1961 – 1965). Ženy s dvomi deťmi už od generácií zo 40. rokov prekročili hranicu 40 % a v generáciách z prvej polovice 60. rokov už dosahovali takmer polovicu z ročníka. Model pomerne nízkej bezdetnosti a vysokej koncentrácie na dve deti sa stal počas minulého politického režimu typickým reprodukčným správaním populácie Slovenska. Vývoj v posledných dvoch desaťročiach však naznačuje, že dochádza k ďalšej výraznej modifikácii a diferenciacii tohto modelu. Výsledkom týchto zmien bude na jednej strane zvyšovanie podielu celoživotne bezdetných žien a najmä častejší model rodiny vychovávajúcej len jedno dieťa (Potančoková 2008, Šprocha 2013). Znamená to, že aj napriek prebiehajúcej transformácii reprodukčného správania u rómskych žien, charakter ich reprodukcie bude naďalej v ostrom kontraste s intenzitou a časovaním plodnosti nerómskych žien na Slovensku.

9. 3 Pravdepodobnosť zväčšenia rodiny

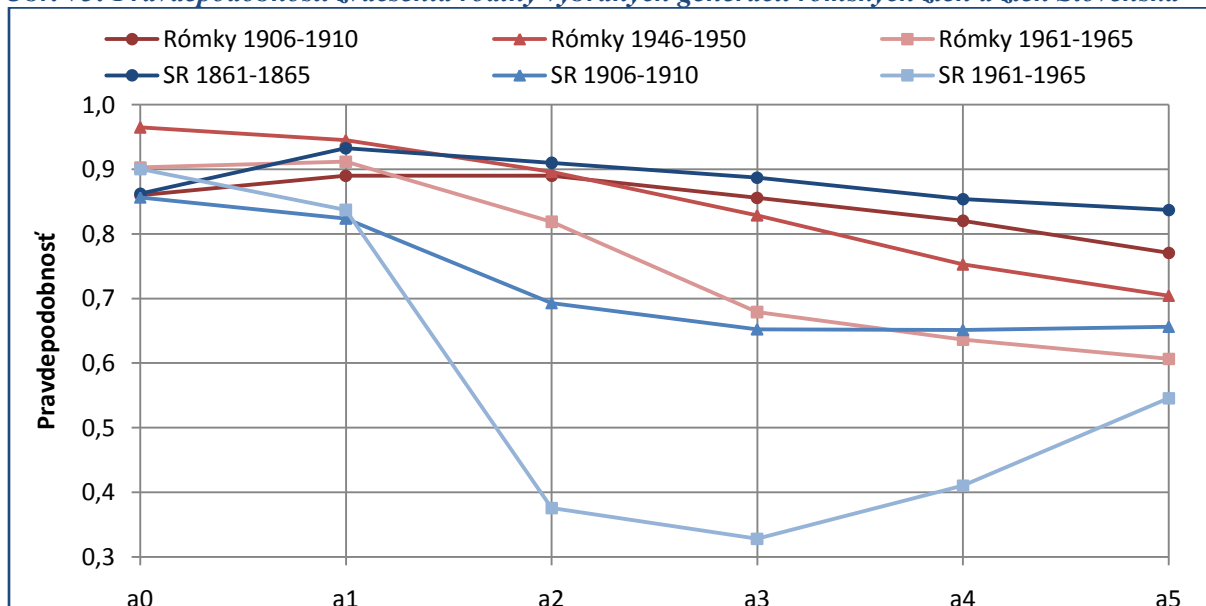
Populácie s prirodzenou plodnosťou (pozri Henry 1953, 1961 a 1964), teda populácie, ktoré vedome neobmedzovali svoju plodnosť, mali vysokú pravdepodobnosť, že sa im narodia aj deti vyšších poradí. Manželská dvojica praktikujúca tento spôsob reprodukcie sa nebránila počatiu a narodeniu ďalšieho dieťaťa, ich reprodukčné správanie nebolo limitované už

³³ Napríklad Výskum sexuálneho a reprodukčného správania v rómskych komunitách na Slovensku zistil, že prevažná väčšina chlapcov aj dievčat sa chceli aspoň raz v živote stať rodičmi (Filadelfiová Mesochoritsová 2005).

predchádzajúcou reprodukčnou históriou. Pravdepodobnosť, že sa žena opätovne stane matkou, bola limitovaná len biologicky.

Ako môžeme vidieť na obr. 73, príkladom len málo sa znižujúcej pravdepodobnosti narodenia ďalšieho dieťaťa môžu byť generácie žien narodené v rokoch 1861 – 1865 alebo Rómky z generácií 1906 – 1910. V ich prípade sa v podstate až do piateho dieťaťa pravdepodobnosť udržiavala nad hranicou 80 %. Na druhej strane u žien Slovenska narodených v rokoch 1906 – 1910 zreteľne vidieť výrazný pokles pravdepodobnosti medzi druhým (a1) a tretím dieťaťom (a2). To sa ešte viac prehĺbilo v generácii z prvej polovice 60. rokov. Kým u žien Slovenska z generácií zo začiatku 20. storočia môžeme hovoriť len o postupne sa šíriacej transformácii plodnosti v rámci demografickej revolúcie, u žien narodených v 60. rokoch už proces vedomého obmedzovania plodnosti bol naplno rozvinutý.

Obr. 73: Pravdepodobnosti zväčšenia rodiny vybraných generácií rómskych žien a žien Slovenska



Pozn.: a0 = pravdepodobnosť narodenia prvého dieťaťa bezdetnej žene, a1 = pravdepodobnosť narodenia druhého dieťaťa žene s jedným dieťaťom a pod.

Zdroj údajov: SE 1930, SEDB 1961, ŠÚ SR SEDB 1980 a 1991, SODB 2001 a 2011; výpočty autorov

Prvé náznaky zmien v reprodukčnom správaní môžeme identifikovať aj u Rómiok narodených v druhej polovici 40. rokov. Predovšetkým u piatich (a4) a šiestich detí (a5) sa pravdepodobnosť viditeľne medzigeneračne znížila. Ešte výraznejší pokles nastal v generácii z polovice 60. rokov, kde sa znížili aj šance na štvrté a čiastočne aj tretie dieťa. Môžeme preto predpokladať, že nezvratné zmeny v procese plodnosti sa výraznejšie prejavili a postupne medzigeneračne čoraz viac presadili až u rómskych žien narodených po druhej svetovej vojne.

Populácie, ktoré vedome obmedzujú svoju plodnosť, majú v generačnom pohľade najvyššie hodnoty pravdepodobnosti zvýšenia parity pri dieťati prvého poradia. Naopak v populáciách, v ktorých nedochádza k vedomému obmedzovaniu plodnosti, nadobúda pravdepodobnosť pôrodu druhého dieťaťa vyššie hodnoty, ako šanca, že sa žene narodí prvé dieťa. Zdanlivý paradox má svoje logické vysvetlenie. Určitá časť žien nemôže mať

z biologických dôvodov deti. V prípade, že v populácii nedochádza k obmedzovaniu plodnosti ženy, ktoré sa už raz stali matkami, majú väčšiu šancu porodiť druhé dieťa, ako bezdetné ženy, pretože v tejto skupine už neplodné bezdetné osoby nefigurujú.

Úroveň pravdepodobností vyšších poradií v populácii s vedomým obmedzovaním plodnosti je okrem biologických faktorov výrazne podmienená snahou vedome sa brániť ďalšiemu počatiu. Predovšetkým po narodení želaného počtu detí sa zvyšuje snaha páru zamedziť ďalšiemu tehotenstvu, resp. pôrodu. Táto skutočnosť sa prejavuje prudkým poklesom hodnôt pravdepodobnosti zvýšenia parity. Zreteľne to môžeme vidieť na príklade spomínaných generácií žien Slovenska z prvej polovice 60. rokov (obr. 73). Orientácia na dvojdetný model rodiny zapríčinila, že pravdepodobnosť narodenia prvého a druhého dieťaťa sa pohybovala nad hranicou 80 %. Snaha veľkej časti žien ukončiť svoje reprodukčné dráhy narodením druhého dieťaťa sa podpísala pod výrazný prepád pravdepodobnosti narodenia tretieho (a2) dieťaťa. Zaujímavou z tohto pohľadu je skutočnosť, že v prípade detí vyšších poradií (piate, šieste) sa šanca opätovne mierne zvyšovala. Vzhľadom na podmienený³⁴ charakter pravdepodobností zvýšenia parity môžeme predpokladať, že v populácii Slovenska existuje subpopulácia, ktorá sa vyznačuje výrazne odlišným reprodukčným správaním. K jeho hlavným znakom pritom patrí práve príklon k viacpočetnej rodine. Môžeme tiež predpokladať, že značnú časť z tejto podskupiny tvoria práve rómske ženy.

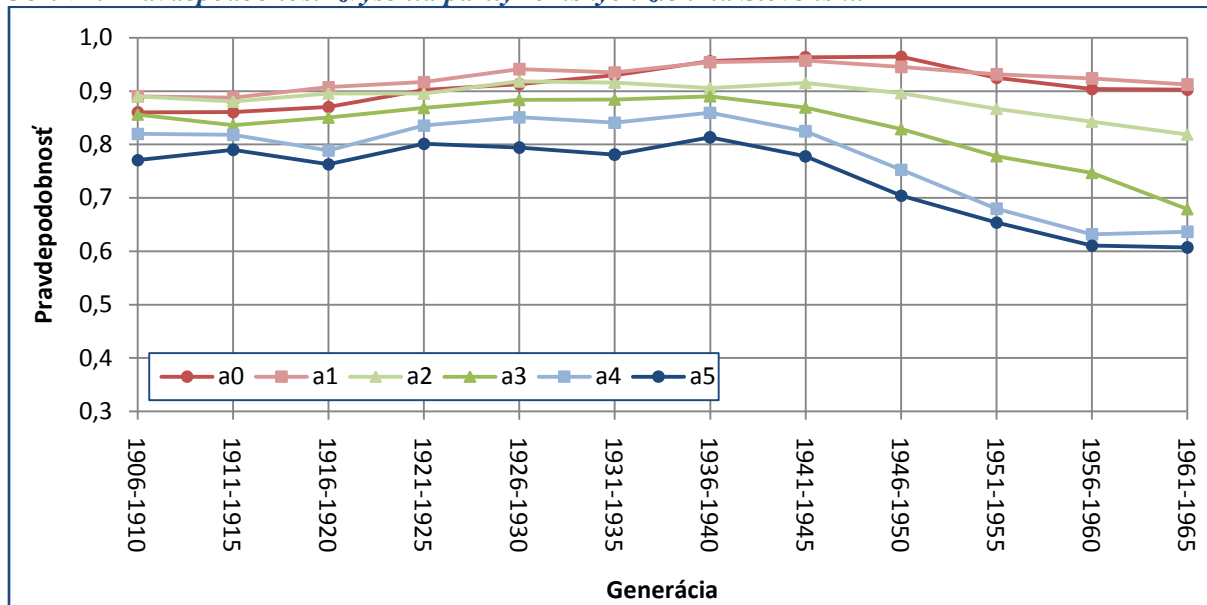
Vyššie nastolený predpoklad o nástupe nezvratných zmien v procese plodnosti a ich postupnom prehĺbovaní v rómskej populácii na Slovensku v generáciách narodených po druhej svetovej vojne potvrdzuje obr. 74. Dynamický pokles hodnôt pravdepodobností zväčšenia rodiny zasiahol predovšetkým pôrody 4. – 6. poradia. Kým rómske ženy narodené v 30. rokoch mali šancu pôrodu štvrtého dieťaťa okolo 90 %, ženy z druhej polovice 40. rokov 83 % a zo 60. rokov len 70 %. V generáciách rómskych žien narodených v druhej polovici 50. a na začiatku 60. rokov šanca pôrodu piateho dieťaťa klesla na približne 63 – 64 %, kým u Rómiok z druhej polovice 30. rokov dosahovala 86 %. Na druhej strane je však v prípade pravdepodobností vyššieho poradia (piate a šieste dieťa) možné vidieť, že v generáciách 1956 – 1965 došlo k zastaveniu poklesu, kým šanca Rómiok porodiť štvrté dieťa naďalej klesala. Zdá sa, že aj vo vnútri rómskej populácie existujú podskupiny rôzne sa reprodukčne správajúcich žien, pričom akýmsi medzníkom medzi nimi je narodenie štvrtého dieťaťa. Súčasne sa tiež domnievame, že celospoločenský vývoj na Slovensku po roku 1989 mohol ovplyvniť transformáciu reprodukčného správania rómskych žien a čiastočne zastaviť medzigeneračný pokles pravdepodobností narodenia detí piateho a vyššieho poradia. Na druhej strane však pokles váhy tejto skupiny potvrdzuje, že rómske ženy s príklonom k veľkej rodine (päť a viac detí) tvoria čoraz menšiu skupinu.

Porovnanie charakteru pravdepodobností zvýšenia parity medzi populáciou rómskych žien a žien Slovenska z generácií narodených po druhej svetovej vojne potvrdzuje existenciu

³⁴ Pravdepodobnosti sa týkajú len tých žien, ktoré sú reálne vystavené riziku, že sa im dieťa príslušnej parity narodí. Znamená to, že šanca narodenia tretieho dieťaťa sa týka len žien, ktoré majú práve dve deti.

stále veľkých rozdielov, a to predovšetkým v pravdepodobnosti narodenia dieťaťa tretieho a vyššieho poradia.

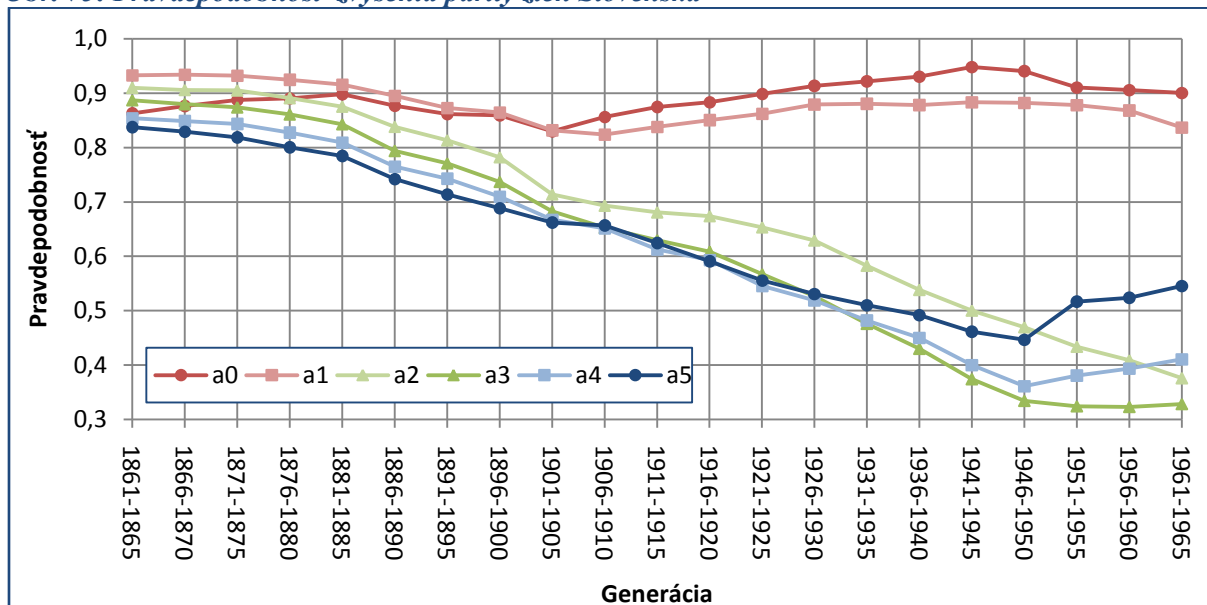
Obr. 74: Pravdepodobnosť zvýšenia parity rómskych žien na Slovensku



Pozn.: a0 = pravdepodobnosť narodenia prvého dieťaťa bezdetnej žene, a1 = pravdepodobnosť narodenia druhého dieťaťa žene s jedným dieťaťom a pod.

Zdroj údajov: ŠÚ SR SEDB 1991 a 1980, SODB 2001 a 2011; výpočty autorov

Obr. 75: Pravdepodobnosť zvýšenia parity žien Slovenska



Pozn.: a0 = pravdepodobnosť narodenia prvého dieťaťa bezdetnej žene, a1 = pravdepodobnosť narodenia druhého dieťaťa žene s jedným dieťaťom a pod.

Zdroj údajov: SE 1930, SEDB 1950, 1961, 1970, ŠÚ SR SEDB 1991 a 1980, SODB 2001 a 2011; výpočty autorov

Na druhej strane však obr. 75 poukazuje na skutočnosť, že charakter reprodukcie na Slovensku v minulosti nebol odlišný. V podstate až do generácií narodených v druhej polovici 70. rokov sa pravdepodobnosť narodenia dieťaťa u všetkých poradií pohybovala nad hranicou

80 %. Následný medzigeneračný vývoj bol poznačený pomerne prudkým poklesom, ktorý sa dotýkal pravdepodobností tretích a ďalších detí. Tu môžeme vidieť zatiaľ určitý rozdiel, keďže v rómskej populácii pokles pravdepodobností narodenia tretieho dieťaťa je v porovnaní s vyššími poradiami relatívne nízky. V celej populácii Slovenska sa tak pomerne skoro diferencovali vývojové trendy jednotlivých parít. Kým pravdepodobnosť prvého a druhého poradia zostávala stabilne nad hranicou 80 % a skôr dochádzalo k ich zvyšovaniu na (druh deti) a nad (prvé deti) hranicu 90 %, šance na narodenie tretích a ďalších detí prudko klesali.

9.4 Diferenčná analýza realizovanej plodnosti rómskych žien

Odlíšnosť reprodukčného správania rómskeho obyvateľstva je predovšetkým spájaná s určitou mierou izolácie od majoritnej nerómskej populácie a jej vývoja. Práve segregácia a s ňou spojená sociálna exklúzia majú pravdepodobne zásadný vplyv na oneskorení začiatku zmien v reprodukčnom správaní rómskeho obyvateľstva a najmä populácie segregovaných rómskych osád. Podobne sa vyjadruje k danej problematike aj Zdeněk Pavlík³⁵: *„Právě izolovanost malých sídelních celků, které se nacházejí v těsné blízkosti vesnic i měst obývaných majoritou má zásadní vliv na již zmíněnou retardaci³⁶ přirozeného demografického vývoje. Je až neuvěřitelné, jak silné statusové bariéry mezi osadami a vesnicemi (městy) existují.“*

Otázkou zostáva, či existujú medzi osobami rómskej národnosti rozdiely v realizovanej plodnosti v spojitosti s niektorými „klasicky“ používanými diferenčnými znakmi ako je napr. rodinný stav, vzdelanie, ekonomická aktivita, miesto bydliska a pod. Na rozdiely v intenzite plodnosti rómskych žien poukázali už výsledky sčítania ľudu z roku 1980. Najvyššiu plodnosť dosahovali Rómky žijúce vo vidieckych sídlach, ekonomicky neaktívne a bývajúce vo Východoslovenskom kraji. Naopak najnižšiu realizovanú plodnosť nachádzame u žien žijúcich v mestskom prostredí (najmä v Bratislave), u ekonomicky aktívnych a bývajúcich na západe Slovenska (Šprocha 2011). Rovnako niektoré terénne zisťovania (napr. UNDP 2005) ukázali, že intenzita plodnosti klesala s mierou integrácie³⁷.

V ďalšej časti práce sa zameriame na výsledky posledného sčítania obyvateľov, domov a bytov z roku 2011, ktoré nám umožnili vypracovať podrobnejšiu diferenčnú analýzu realizovanej plodnosti žien hlásiacich sa k rómskej národnosti.

Z pohľadu rodinného stavu naša analýza potvrdila vyššiu plodnosť vydatých žien rómskej národnosti v celom reprodukčnom období. Diferencia medzi Rómkami a nerómkami sa formuje pritom už v najmladších vekových skupinách a postupne sa s vekom prehĺbuje

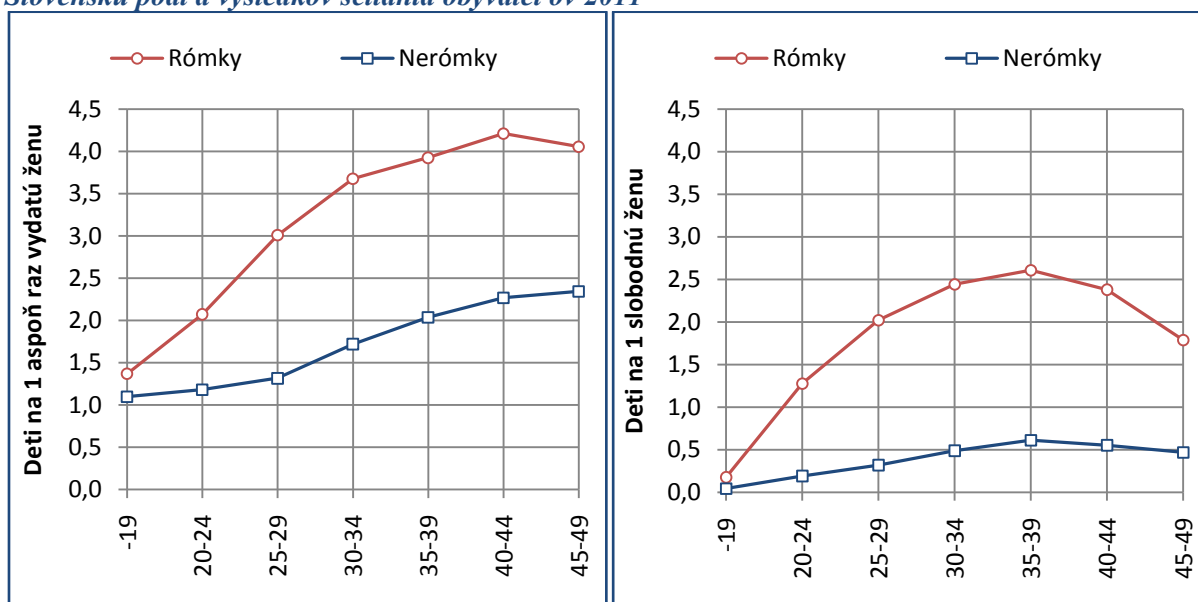
³⁵ Rozhovor s profesorom Zdeněkom Pavlíkom o identite Rómov v roku 2006 na stránkach demografie.info, dostupné na http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku&artclID=301

³⁶ Myslené v kontexte spomalenia a neskoršieho začiatku demografickej revolúcie.

³⁷ Podľa údajov UNDP (2005) priemerne na jednu ženu zo segregovanej rómskej osady narodenú v rokoch 1955 – 1964 pripadalo takmer 5 detí, kým Rómky z čiastočne integrovanej lokality mali v priemere 4 deti a v integrovaných rómskych rodinách už len niečo viac ako 3 deti.

(pozri obr. 76). Zaujímavé výsledky však poskytuje aj porovnanie obr. 76 a 77. Je zrejmé, že aj v skupine osôb rómskej národnosti realizovaná plodnosť súvisí s rodinným stavom. Vo všetkých vekových skupinách platí, že priemerný počet detí narodených jednej slobodnej Rómke bol vždy nižší ako u vydatej. Na druhej strane aj v prípade slobodných žien platilo, že priemerný počet detí narodených jednej Rómke bol vyšší ako tomu bolo u ostatných žien Slovenska. Rovnako môžeme vidieť, že kým u ostatných žien maximálna realizovaná plodnosť slobodných vo veku 35 – 39 rokov dosiahla približne 0,6 dieťaťa na ženu, u žien rómskej národnosti to bolo viac ako 2,5 dieťaťa. V podstate od dovŕšenia 25. roku života slobodné rómske ženy mali v priemere viac ako dve deti. Aj z tohto je zrejmé, že v rómskej populácii existuje výrazne vyššia šanca stať sa slobodnou matkou opakovane a realizovať svoju plodnosť mimo manželský zväzok.

Obr. 76 a 77: Plodnosť aspoň raz vydatých a slobodných rómskych a nerómskych žien na Slovensku podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011



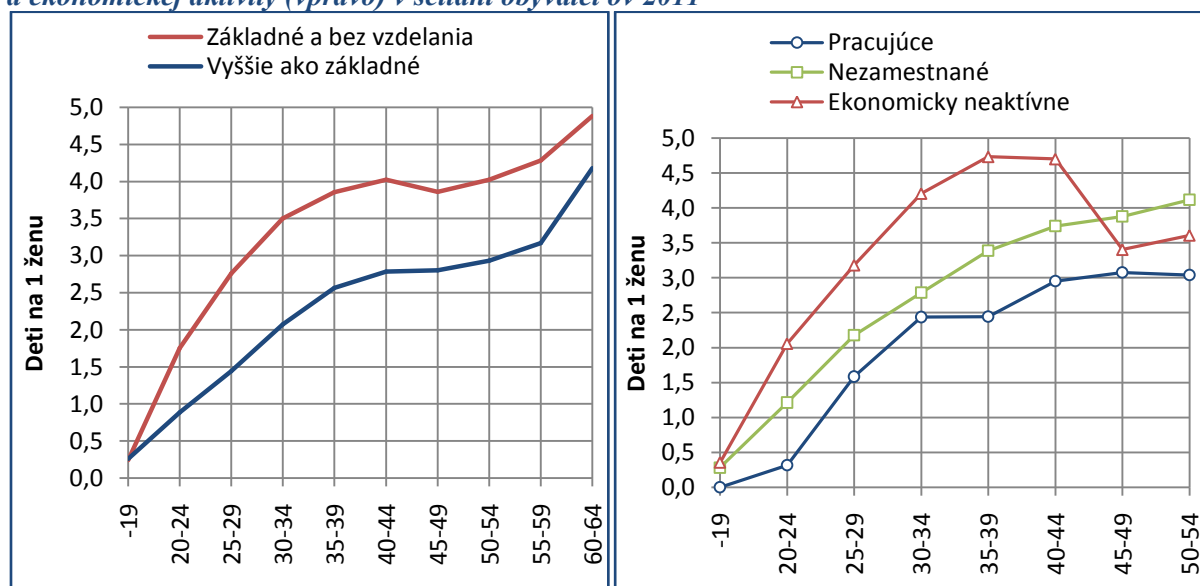
Zdroj údajov: ŠÚ SR, SODB 2011, výpočty autorov

Analýza vzdelanostnej štruktúry populácie a predovšetkým žien rómskej národnosti potvrdila pretrvávanie modelu veľmi nízkeho vzdelania. Práve úroveň dosiahnutého vzdelania zohráva jeden z kľúčových diferenčných znakov reprodukčného správania na Slovensku (Šprocha a Potančoková 2010). Z pohľadu procesu plodnosti vplyv vzdelania žien môže mať priamy efekt najmä v oblasti intenzity, jej rozloženia podľa veku, časovania, ako aj legitimacy. Ide predovšetkým o rôznu dĺžku štúdia, pričom obdobie štúdia je vo všeobecnosti vnímané ako nekompatibilné s rodičovskými úlohami (Baizán et al. 2003, Blossfeld a Huinink 1991, Kravdal 1994). Tento priamy vplyv je následne dopĺňaný rozdielnou socioekonomickou situáciou a hodnotovou orientáciou. Skupiny rôzne vzdelaných osôb sa socializujú do odlišných subkultúr, ktoré sa navzájom od seba odlišujú svojou hodnotovou orientáciou a životnými cieľmi (Inglehart 1990).

V populácii Slovenska sa potvrdzuje, že najnižšiu úroveň konečnej plodnosti a súčasne najvyššiu mieru bezdetnosti mali ženy s najvyšším dosiahnutým vzdelaním (Šprocha a kol. 2016). Táto skutočnosť sa prejavila aj napriek tomu, že jednotlivé generácie žien Slovenska realizovali svoju plodnosť v rozdielnych podmienkach, nachádzali sa v odlišných životných situáciách, mali rôzne identity a reprodukčné stratégie. Otázkou zostáva, či aj v prípade žien rómskej národnosti môžeme hovoriť o vplyve dosiahnutého vzdelania na úroveň realizovanej plodnosti. Vzhľadom na viackrát spomínanú veľmi nepriaznivú vzdelanostnú štruktúru sme sa snažili odpovedať na to, či dosiahnutie vyššieho ako základného vzdelania má vplyv na počet narodených detí. Prvú analyzovanú skupinu žien tak predstavovali Rómky s nanajvyš základným vzdelaním a druhou boli ženy so stredoškolským a vyšším vzdelaním (s výraznou prevahou osôb so strednou školou bez maturity).

Ako je zrejmé z obr. 78, aj v rómskej populácii do určitej miery platí, že ak žena dosiahne vyššie ako základné vzdelanie jej výsledná realizovaná plodnosť je nižšia. Ak budeme abstrahovať od najstarších kohort, na konci a tesne po skončení reprodukčného obdobia sa rozdiel v konečnej plodnosti žien rómskej národnosti s nanajvyš základným a vyšším ako základným vzdelaním pohyboval na úrovni 1 dieťaťa (obr. 78). S úrovňou dosiahnutého vzdelania úzko súvisí aj postavenie osôb na trhu práce. Ako sme uviedli, len malá časť žien rómskej národnosti v reprodukčnom veku bola v čase sčítania pracujúca. Prevažovali nezamestnané a ekonomicky neaktívne osoby. Otázkou zostáva, či skutočnosť, že Rómka aktívne participuje na pracovnom trhu môže ovplyvňovať jej realizovanú plodnosť, a ak áno akým spôsobom. Obr. 79 potvrdzuje existujúce rozdiely v konečnej plodnosti rómskych žien. Platí, že v priemere najviac detí mali s výnimkou konca reprodukčného a v poreprodukčnom veku ekonomicky neaktívne osoby a naopak najnižšiu plodnosť vykazovali pracujúce ženy.

Obr. 78 a 79: Plodnosť rómskych žien podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania (vľavo) a ekonomickej aktivity (vpravo) v sčítaní obyvateľov 2011



Zdroj údajov: ŠÚ SR, SODB 2011, výpočty autorov

Ako jeden dôležitých faktorov úrovne a charakteru realizovanej plodnosti býva označované miesto bydliska (pozri napr. Livi-Bacci 1986, Sharlin 1986, Mosk 1980, Kulu 2013). Viaceré analýzy (napr. Bruneta a Rotondi 1991, Kulu a Vikat 2007, Kulu 2013) pritom poukazujú, že intenzita a časovanie rodenia detí sú vo vidieckych obciach a v malých mestách odlišne nastavené, ako je tomu vo veľkých sídlach. Niektoré parciálne výskumy (Šprocha 2008, Šprocha a kol. 2016, Šprocha a Tišliar 2016a) tieto diferencie potvrdzujú aj pre slovenské prostredie. Či vplyv miesta bydliska podmieňuje aj realizovanú plodnosť žien rómskej národnosti, sme sa snažili zistiť prostredníctvom výsledkov sčítania obyvateľov 2011, pričom sme do úvahy brali dichotómiu mesto-vidiek, počet obyvateľov a s tým veľkostnú skupinu obcí, ako aj priestorový aspekt - rozdelenie rómskej populácie do oblastí Slovenska. Pri určitom zovšeobecnení získané výsledky potvrdili, že rómske ženy žijúce v mestskom prostredí a v obciach s 5 tis. a viac obyvateľmi mali nižší priemerný počet detí, ako osoby rómskej národnosti bývajúce vo vidieckych obciach a sídlach s menej ako 5 tis. obyvateľmi (pozri tab. 15). Rovnako sa ukázali aj priestorové rozdiely. Najnižšiu plodnosť dosahovali Rómky v západnej oblasti Slovenska a naopak najvyššiu realizovanú plodnosť mali ženy rómskej národnosti na východnom Slovensku (Prešovský a Košický kraj).

Tab. 15: Plodnosť žien rómskej národnosti podľa veku a vybraných charakteristík miesta bydliska v sčítaní obyvateľov 2011

Vek	Typ obce		Oblasť (NUTS 2)			Bydlisko podľa počtu obyvateľov	
	Mestá	Vidiecke obce	Západné Slovensko	Stredné Slovensko	Východné Slovensko	do 5 tis.	5 tis. a viac
-19	0,13	0,18	0,16	0,15	0,17	0,18	0,14
20-24	1,34	1,65	1,03	1,28	1,66	1,64	1,38
25-29	2,30	2,62	1,52	1,92	2,75	2,60	2,35
30-34	2,79	3,37	2,05	2,53	3,47	3,34	2,87
35-39	3,07	3,83	1,79	2,79	3,93	3,77	3,22
40-44	3,55	3,88	2,57	2,99	4,18	3,86	3,60
45-49	3,44	3,82	2,65	3,12	4,03	3,80	3,51
50-54	3,50	4,04	2,74	3,13	4,27	4,01	3,58
55-59	3,64	4,39	3,11	3,51	4,49	4,33	3,74
60-64	4,21	5,09	4,11	4,34	5,07	4,97	4,44

Zdroj údajov: ŠÚ SR, SODB 2011, výpočty autorov

Záver

Rómska populácia na Slovensku sa vyznačuje viacerými špecifickými črtami, ktoré do značnej miery pramenia z jej inoetnického pôvodu a predovšetkým pretrvávajúcej väčšej, či menšej izolácie od hlavných vývojových zmien v majoritnej spoločnosti Slovenska. Nie je to však len súbor jednotlivcov, ale rómsku populáciu je potrebné vnímať ako systém viac či menej stabilných, rôzne veľkých kolektív vyčlenených na základe vopred definovaných kritérií. Pre demografickú reprodukciu a samotný populačný vývoj sú dôležitými najmä populačné štruktúry, ktoré sa pravidelne zisťujú v sčítaniach obyvateľov. Práve populačné cenzy predstavujú aj v spojitosti s rómskou populáciou jeden z najdôležitejších a v mnohých smeroch nenahraditeľných zdrojov údajov. Žiaľ predovšetkým posledným sčítaniam nie je venovaná väčšia pozornosť. Príčinou je pravdepodobne špecifická situácia, keď sa k rómskej národnosti dobrovoľne hlási len asi štvrtina z predpokladanej rómskej populácie na Slovensku. Aj napriek tomu je však potrebné si uvedomiť, že ide o najpočetnejšiu vzorku, ktorá reflektuje štrukturálne charakteristiky tej časti Rómov, ktorá svoju príslušnosť k tomuto etniku slobodne deklaruje prostredníctvom sčítaní. Okrem toho sčítania patria obsahovo medzi najbohatšie zdroje údajov. Dostupnosť primárnych údajov zo sčítaní ľudu 1980, 1991 a sčítaní obyvateľov 2001 a 2011 naše analytické možnosti len rozšírila.

Ako ukázala predložená monografia, rómske obyvateľstvo na Slovensku dlhodobo obýva predovšetkým rurálny priestor najmä východnej časti republiky. Všetky dostupné zdroje údajov identifikovali pomerne stabilný priestor vyššieho zastúpenia Rómov najmä v okresoch južnej časti stredného Slovenska a na takmer celom území východného Slovenska s výnimkou severovýchodnej ukrajinsko-poľskej prihraničnej oblasti. Naopak najnižší podiel Rómov dosahovali oblasti na západnom a na severe stredného Slovenska.

Aj napriek tomu, že aj reprodukčné správanie rómskej populácie na Slovensku prechádza významnými zmenami, jeho veková štruktúra stále patrí medzi veľmi mladé. K jej typickým znakom môžeme zaradiť predovšetkým vysoké zastúpenie detskej zložky a nízky podiel seniorov. Z pohľadu pohlavnej štruktúry sa rómska populácia vyznačuje prevahou mužov. Tá je s najväčšou pravdepodobnosťou podmienená práve mladým vekovým zložením a menšími rozdielmi v úmrtnosti medzi pohlaviami.

Mladá veková štruktúra ovplyvňuje aj zloženie rómskej populácie podľa rodinného stavu. V porovnaní s nerómskou populáciou sa ukázalo, že v jej prípade jednoznačne prevažujú slobodné osoby. Medzi typické črty rodinného správania patrí skorší začiatok manželského života a tým vyšší podiel ženatých a vydatých, ako aj nižšie zastúpenie rozvedených a naopak častejšia prítomnosť ovdovených (predovšetkým žien). Oproti údajom zo začiatku 80. a 90. rokov sa však v rómskej populácii ukazujú určité zmeny v rodinnom

správání. Predovšetkým sa znížil podiel osôb vstupujúcich v mladom veku do manželstva. Rovnako sa zvýšila aj váha rozvedených.

Z pohľadu najvyššieho dosiahnutého vzdelania je síce zrejmé, že bývalý režim bol úspešný v náraste počtu a podielu Rómov navštevujúcich a absolvujúcich základnú školu, no nepodarilo sa mu výraznejšie zvýšiť kvalitatívnu úroveň vzdelania. Preto typickým vzdelanostným modelom sa stalo ukončenie základnej školy, prípadne pre určitú časť najmä mužov doplnené o absolvovanie stredoškolského vzdelania bez maturity najčastejšie na učňovských školách. Dostupné údaje z posledných dvoch sčítaní potvrdili, že situácia sa nezlepšila ani v súčasnosti. Navyše hlbšia analýza poukázala na skutočnosť, že dosahovanie nízkeho vzdelania sa nielenže medzigeneračne zachováva, ale navyše dochádza aj k určitému zhoršovaniu. Tým sa diferencie medzi rómskou a nerómskou populáciou vo vzdelanostnej štruktúre u mladých generácií ešte viac prehľbujú.

Prechod na trhové hospodárstvo, dôraz na kvalitu ľudského kapitálu, flexibilitu, zručnosti a pod. znamenajú, že Rómovia so svojou veľmi nízkou vzdelanostnou štruktúrou, obmedzenými zručnosťami a často problematickými pracovnými návykmi sa stali prvou skupinou, ktorú výrazne zasiahla nezamestnanosť. Tá sa navyše stala symptomatickým javom rómskej populácie a najmä mladých Rómov a predstavuje jeden z najzávažnejších problémov slovenskej spoločnosti. Kým v 80. rokoch miera ekonomickej aktivity rómskych mužov bola približne rovnaká ako u mužov Slovenska a len vďaka nižšej ekonomickej aktivite žien zaostávala celá rómska populácia, podľa výsledkov posledného sčítania obyvateľov dominujú nezamestnané osoby a len malá časť z dospelých Rómov pracuje. Musíme si však uvedomiť, že nepriaznivé postavenie Rómov na trhu práce predstavuje len jednu z dimenzií komplexnej sociálnej exklúzie.

Analýza realizovanej plodnosti rómskych žien v sčítaniach obyvateľov 1980 – 2011 potvrdila nástup a postupné šírenie vedomého obmedzovania veľkosti rodiny. Zo získaných poznatkov je zrejmé, že tento proces našiel širšie uplatnenie až u Rómiek narodených po druhej svetovej vojne. Konečná plodnosť pritom klesla z viac ako 6 detí (generácie z 20. a 30. rokov) na menej ako 4 deti (generácie z 50. rokov). V mladších generáciách však už tak dynamické znižovanie nepozorujeme. Nástup a postupné presadzovanie sa transformácie plodnosti naprieč jednotlivými generáciami potvrdila aj analýza vývoja zloženia rómskych žien podľa počtu narodených detí a hodnôt pravdepodobnosti zväčšenia rodiny. Práve obmedzovanie rodenia detí vyšších poradí (5 a viac) predstavuje kľúčový aspekt poklesu realizovanej plodnosti. Porovnanie charakteru a úrovne realizovanej plodnosti s celou populáciou žien Slovenska potvrdilo, že existujúce rozdiely v intenzite konečnej plodnosti sú predovšetkým výsledkom neskoršieho začiatku kvantitatívno-kvalitatívnej transformácie reprodukcie. Vzhľadom na skúsenosti s priebehom demografickej revolúcie v iných populáciách sveta môžeme aj v prípade Rómov predpokladať, že táto transformácia bude ďalej pokračovať.

Literatúra

- ab HORTIS, S. A. (1995). *Cigáni v Uhorsku / Zigeneur in Ungarn 1775*. Bratislava: Štúdio – dd-
- BAČOVÁ, V. (1990). Typológia rómskych rodín na Slovensku. *Sociológia* 22, (4), s. 491 – 501.
- BAIZÁN, P., AASVE, A., BILLARI, F. (2003). Cohabitation, Marriage and First Birth: The Interrelationship of Family Formation Events in Spain. *European Journal of Population* 19, (2), pp. 147 – 169.
- BLEHA, B., VAŇO, B., BAČÍK, V. eds. (2014). Demografický atlas Slovenskej republiky. Bratislava: Geo-Grafika.
- BLOSSFELD, H-P. – HUININK, J. (1990). Human Capital Investments or Norms of Role Transitions? How Women's Schooling and Career Affect the Process of Family Formation. *American Journal of Sociology* 97, (1), pp. 143 – 168.
- BOURDIEU, P. (1986). The forms of Capital. In: RICHARDSON, G. *Handbook of theory and Research for sociology of Education*. NY: Greenwood Press, pp. 241 – 258.
- BRUNETTA, G., ROTONDI, G. (1991). Urban and rural fertility in Italy: regional and temporal changes. In: J. Bähr, P. Gans. (eds.) *The Geographical Approach to Fertility*. Kieler Geographische Schriften 78. Kiel: Universität Kiel, pp. 203 – 217.
- CANGÁR, J. (2002) *Ludia z rodiny Rómov. Manuša andar e familia Roma*. Doplnková učebnica o dejinách a živote Rómov pre základné a stredné školy. Nové Zámky: CROCUS.
- DAVIDOVÁ, E. (1995). *Romano drom. Cesty Romů 1945 – 1990*. Olomouc: Universita Palackého v Olomouci.
- DUBAYOVÁ, M. (1994). Rómska rodina na Slovensku: Pokus o kultúrnologickú reflexiu. *Slovenský národopis*, 42, (2), s. 129 – 138.
- DŽAMBAZOVIČ, R. (2001). Rómovia v Uhorsku koncom devätnásteho storočia. (Výsledky Súpisu Rómov z roku 1893). *Sociológia*, 33, (5), s. 491 – 506.
- DŽAMBAZOVIČ, R. (2007). Chudoba na Slovensku. Diskurz, rozsah a profil chudoby. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- DŽAMBAZOVIČ, R., JURÁSKOVÁ, M. 2002. Sociálne vylúčenie Rómov na Slovensku. In: VAŠEČKA, I. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 527 – 564.
- EDIN, K. (2000). What Do Low-Income Single Mothers Say about Marriage? *Social Problems* 47, 1, pp. 112 – 133.

- FIALOVÁ, L. (1985). Příspěvek k vývoji plodnosti v českých zemích. *Demografie*, 27, s. 34 – 43.
- FIALOVÁ, L., PAVLÍK, Z., VEREŠ, P. (1990). Fertility Decline in Czechoslovakia During the Last Two Centuries. *Population Studies*, 44, pp. 89 – 106.
- FILADELFIOVÁ, J., MESOCHORITISOVÁ, A. (2005). *Výskum sexuálneho a reprodukčného správania v rómskych komunitách na Slovensku*. Banská Bystrica: Kultúrne Združenie Rómov Slovenska.
- FILADELFIOVÁ, J., GERBERY, D., ŠKOBLA, D. (2006). *Správa o životných podmienkach rómskych domácností na Slovensku*. Bratislava: UNDP.
- FINKOVÁ, Z. (2000). Štatistika národností a Rómovia. *Geografický časopis*, 52, s. 285 – 288.
- FRIEDMAN, D., HECHTER, M., KANAZAWA, S. (1994). A Theory of the Value of Children. *Demography*, 31 (3), pp. 375 – 401.
- HAIŠMAN, T. 1999. Romové v Československu v letech 1945 – 1967. Vývoj institucionálního zájmu a jeho dopady. In: ROMOVÉ v České republice (1945 – 1998). Praha: Socioklub, s. 137 – 183.
- HAJNAL, J. (1953). Age at Marriage and Proportions Marrying. *Population Studies*, 7, (2), pp. 111 – 136.
- HAMPLOVÁ D., ŘEHÁKOVÁ, B. (2006). Mimomanželská plodnost: individuální charakteristiky žen a vliv regionu. In: D. Hamplová (ed.). *Mimomanželská plodnost v České republice po roce 1989: sociální a ekonomické souvislosti*. Sociologické studie 06/05. Praha. Sociologický ústav AV ČR, s. 26 – 39.
- HENRY L. (1953). Fondements théoriques des mesures de la fécondité naturelle. *Revue de l'Institut International de Statistique / Review of the International Statistical Institute*. 21, (3), pp. 135 – 151.
- HENRY L. (1961). Some Data on Natural Fertility. *Eugenics Quarterly*, 8, (2), pp. 81 – 91.
- HENRY, L. (1964). Mesure du temps mort en fecondite naturelle. *Population*, 19, pp. 485 – 514.
- HORVÁTHOVÁ, E. (1964). *Cigáni na Slovensku*. Bratislava: Slovenská akadémia vied.
- HORVÁTHOVÁ, A. (1993). *Selekcia, zarad'ovanie a prerad'ovanie deti do osobitnej školy*. Diplomová práca, Bratislava: Pedagogická fakulta UK.
- HÜBSCHMANNOVÁ, M. (1995). *Šaj pes dovakeras – Můžeme se domluvit*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- INGLEHART, R. (1990). *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press.
- JAKOUBEK, M. (2004). *Romové: koniec (ne)jednoho mýtu*. Praha: Socioklub.
- JANAS, K. (2008a). Utrpenie slovenských Rómov. In: FENOMÉN holokaustu. Bratislava: Úrad vlády Slovenskej republiky. s. 123 – 133.

- JANAS, K. (2008b). *Zabudnuté tábory. (Premeny hospodárskeho a sociálneho postavenia slovenských Rómov s osobitným zameraním na tábory perzekučného a internačného charakteru na severozápadnom Slovensku)*. Trenčín: Fakulta sociálno-ekonomických vzťahov. Trenčianska univerzita Alexandra Dubčeka v Trenčíne.
- JURÁSKOVÁ, M., KRIGLEROVÁ, E., RYBOVÁ, J. (2004). *Atlas rómskych komún na Slovensku 2004*. Bratislava: Úrad splnomocnenkyne vlády SR pre rómske komunity.
- JUROVÁ, A. (1992). Riešenie rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945. In: MANN, A. B. (ed.) *Neznámi Rómovia*. Bratislava: Ister science press, s. 91 – 100.
- JUROVÁ, A. (1993). *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Goldpress Publishers.
- JUROVÁ, A. (1996). *Rómska problematika 1945–1967*. Studijní materiály výskumného projektu Československo 1945–1967. Dokumenty. 16. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- JUROVÁ, A. (2002a). Od odchodu z pravlasti po prvé asimilačné opatrenia. In: Vašečka, M. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 19 – 30.
- JUROVÁ, A. (2002b). Rómovia v období od roku 1945 po november 1989. In: Vašečka, M. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO. s. 53 – 77.
- JUROVÁ, A. (2009). Slovenskí Rómovia v Československu v rokoch 1945 – 1947. (Regulácia pohybu a kontinuita perzekúcie). *Človek a spoločnosť*, 12 (1), 29 s.
- KALIBOVÁ, K. (1988). Špecifické rysy úmrtnosti romskej populácie v Československu. In: ÚMRTNOST a stárnutí obyvateľstva v ČSSR. ACTA DEMOGRAPHICA VIII. Praha: Československa demografická spoločnosť pri ČSAV, s. 63 – 70.
- KALIBOVÁ, K. (1989). Charakteristika úmrtnostných pomerů romskej populáciev ČSSR. *Demografie*, 31, s. 239 – 250.
- KALIBOVÁ, K. (1991). *Demografické charakteristiky romskej populácie v Československu*. Disertační práce. Praha: PřF UK.
- KALIBOVÁ, K. (1999). Romové z pohľadu štatistiky a demografie. In: *Romové v České republice (1945 – 1998)*. Praha: Socioklub, s. 91 – 114.
- KALIBOVÁ, K. (2000). The demographic characteristics of Roma/Gypsies in selected countries in Central and Eastern Europe. In: W. Haug – P. Compton – Y. Courbage (eds.) *The demographic characteristics of national minorities in certain European states*. Vol. 2. Population studies No. 31. Strasbourg: Council of Europe. pp. 169 – 206.
- KALINOVÁ, L. (1998) *Sociální vývoj Československa 1969 – 1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- KATRŇÁK, T. (2004). *Odsouzení k manuální práci. Vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Praha: SLON.

- KEMÉNY, I. (1999). A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében. *Régio*, 10 (1), pp. 3 – 15.
- KRAVDAL, Ø. (1994). The Importance of Economic Activity, Economic Potential and Economic Resources for the Timing of First Births in Norway. *Population Studies* 48, (2), pp. 249 – 267.
- KOLLÁROVÁ, Z. (2002). Rómovia v období I. ČSR, II. ČSR a Slovenského štátu. In: Vašečka, M. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 43 – 52.
- KRIGLEROVÁ, E. (2002). Postoje a aspirácie Rómov vo vzťahu k vzdelávaniu. In: Vašečka, M. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*, s. 745 – 756. Bratislava: IVO.
- KRIGLEROVÁ, E., RYBOVÁ, J. (2004). Sociografické mapovanie rómskych komunít na Slovensku – „Lessons learned.“ In: Šimíková I., Vašečka I. (eds.) *Mechanismy sociálního vyčleňování romských komunit na lokální úrovni a nástroje integrace*. Brno: Barrister & Principal, s.167 – 180.
- KULU, H. (2013). Why Fertility Levels Vary between Urban and Rural Areas? *Regional Studies*, 47, (6), pp. 895 – 912.
- KULU, H., VIKAT, A. (2007). Fertility differences by housing type: the effect of housing conditions or selective moves? *Demographic Research*, 17, (26), pp. 775 – 802.
- KUMANOVÁ, Z., DŽAMBAZOVIČ, R. (2002). Rómska rodina: na rozhraní medzi tradicionalitou a modernitou. In: Vašečka, M. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 503 – 598.
- KUŠNIERIKOVÁ, N. 2002. Prístupy k vzdelávaniu Rómov v minulosti. In: Vašečka, M. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 679 – 694.
- LIVI-BACCI, M. (1986). *Social-Group Forerunners of Fertility Control in Europe*. In: A.J. Coale - S.C. Watkins. (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton, pp. 182 – 200.
- LIVI BACCI, M., BRESCHI, M. (1990) Italian Fertility: an Historical Account. *Journal of Family History*, 15, (4), pp. 385 – 408.
- LONDÁKOVÁ, E. (2004). Pochybné rovnostárstvo. Ženy za socializmu. *História revue* 9 – 10, s. 33 – 36
- LORAN, T. (2002). Sociálna politika a zamestnanosť Rómov. In: Vašečka, M. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO. s. 565 – 586.
- MAREŠ, P. (2000). Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení. *Sociologický časopis*, 36, (3), pp. 285 – 297.

- MAREŠ, P. (2003). Romové: Sociální exkluze a inkluze. *Sociální práce/Sociálna práca: Možnosti sociální práce v romských komunitách*, Brno: Asociace vzdělavatelů v sociální práci, 4, s. 65 – 75.
- MAREŠ, P. (2004). Sociální exkluze a inkluze. In: Sirovátka, T. (ed.) *Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin*. Brno: Masarykova univerzita a Georgetown, s. 15 – 29.
- MAREŠ, P., SIROVÁTKA, T. (2008). Sociální vyloučení (exkluze) a sociální začlenování (inkluze). *Sociologický časopis*, 44, (2), s. 113 – 138.
- MARUŠIAKOVÁ, J. (1985). K problematike cigánskej skupiny. *Slovenský národopis* 33, (4), s. 694 – 706.
- MAZOUCH, P., FISCHER, J. (2011). *Lidský kapitál. Měření, souvislosti a prognózy*. Praha: C.H.Beck.
- MLÁDEK, J., ŠIROČKOVÁ (2004). Kohabitácie ako jedna z foriem partnerského spoluzitia obyvateľstva na Slovensku. *Sociológia*, 36 (5), s. 423 – 454.
- MORAVEC, Š. (2006). Nástin problému sociálního vyloučení romských populací. In: Hirt, T., Jakoubek, N. (eds.) *Romové v osidlech sociálního vyloučení*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. 11 – 36.
- MOSK, C. (1980). Rural-Urban Differences and the Fertility Transition. *Population Studies*, 34, (1), pp. 77 – 90.
- MUŠINKA, A., ŠKOBLA, D., HURRLE, J., MATLOVIČOVÁ, K. & KLING, J. (2014). *Atlas rómskych komunit na Slovensku 2013*. Bratislava: UNDP.
- NEČAS, C. (1981). *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939 – 1945*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně.
- NEČAS, C. (1998). Materiál o Romech na Slovensku z roku 1924. *Historická demografie* 22, s. 169 – 199.
- POTANČOKOVÁ, M. (2008). *Plodnosť žien na Slovensku v období rokov 1950 – 2007 v generačnom pohľade*. Bratislava: INFOSTAT.
- RADIČOVÁ, I. (2001). Chudoba Rómov vo vzťahu k trhu práce v Slovenskej republike. *Sociológia*, 33, (5), s. 439 – 456.
- RADIČOVÁ, I. (2002). Rómovia na prahu transformácie. In: Vašečka M. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 79 – 92.
- RIGOVÁ, S., MACZEJKOVÁ, M. (2002). Vzdelávací systém a Rómovia. In: Vašečka, M. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 695 – 724.
- SEKYT, V. (2004). Rómske tradície a jejich konfrontácie se súčasnosťou (romství jako znevýhodňující faktor). In: Jakoubek, M., Hirt, T. (eds.) *Romové: Kulturologické etudy. (Etnopolitika, příbuzenství a sociální organizace)*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. 188 – 217.

- SHARLIN, A. (1986). *Urban-Rural Differences in Fertility in Europe during the Demographic Transition*. In: Coale, A. J., Watkins, S. C. (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton: Princeton University Press, pp. 234 – 260.
- SIMONOVÁ, N. (2006). Vzdelanostní nerovnosti a vzdelanostní mobilita v období socialismu. In: Matejů, P., Straková, J. (eds.) *(Ne)Rovné šance na vzdělání. Vzdelanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- SRB, V. (1984). Některé demografické, ekonomické a kulturní charakteristiky cikánského obyvatelstva v ČSSR 1980. *Demografie*, 26, s. 161 – 172.
- SRB, V. (1988). Změny v reprodukci československých Romů 1970 – 1980. *Demografie*, 30, s. 305 – 309.
- ŠPROCHA, B. (2008). *Reprodukčné správanie mestského a vidiekeho obyvateľstva na Slovensku*. Bratislava: INFOSTAT.
- ŠPROCHA, B. (2011). *Populácia Rómov na Slovensku a možnosti jej prognózovania*. Dizertačná práca, Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta.
- ŠPROCHA, B. (2014). *Reprodukcia rómskeho obyvateľstva na Slovensku a prognóza jeho populačného vývoja*. Bratislava: Prognostický ústav SAV.
- ŠPROCHA, B. (2017). Rómska populácia na Slovensku a kohortná plodnosť rómskych žien podľa výsledkov sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011. *Demografie* 59, (2), s. 118 – 131.
- ŠPROCHA, B., TIŠLIAR, P. (2008). *Vývoj úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava: STIMUL.
- ŠPROCHA, B., TIŠLIAR, P. (2012). *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Brno: Tribun EU.
- ŠPROCHA, B., TIŠLIAR, P. (2016a). *Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia*. Bratislava: Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska. FiF UK Bratislava.
- ŠPROCHA, B., TIŠLIAR, P. (2016b). Rómovia na Slovensku podľa súpisu z roku 1893. *Historická demografie* 40, (1), s. 93 – 112.
- ŠPROCHA, B., VAŇO, B., JURČOVÁ, D., PILNSKÁ, V., MÉSZÁROS, J., BLEHA, B. (2016). *Demografický obraz najväčších miest Slovenska*. Bratislava: INFOSTAT.
- TIŠLIAR, P. (2011a). *Národnostný kataster Slovenska v roku 1940*. Bratislava : Slovenský národný archív v Bratislave.
- TIŠLIAR, P. (2011b). Priestorové rozmiestnenie rómskej minority na Slovensku podľa výsledkov obyvateľstva z roku 1940. *Slovenská štatistika a demografia* 21, (4), s. 3 – 21.
- TIŠLIAR, P., ŠPROCHA, B. (2017). *Premeny vybraných charakteristík obyvateľstva Slovenska v 18. – 1. pol. 20. storočia*. Bratislava: Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska FiF UK v Bratislave.

- TKÁČOVÁ, A. (2002). Rómovia v období od vlády Márie Terézie po vznik I. ČSR. In: Vašečka, M. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 31 – 42.
- TOMATOVÁ, J. (2004). Proces zaraďovania a preraďovania v základnom školstve. In: SALNER, A. (ed.) *Rómske deti v slovenskom školstve*. Bratislava: Slovak Governance Institute, s. 33 – 41.
- VAŇO, B., (2001). *Demografická charakteristika rómskej populácie v SR*. Bratislava: INFOSTAT.
- VAŇO, B., HAVIAROVÁ, E. (2002). Demografické trendy rómskej populácie. In: Vašečka, M. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 475 – 502.
- VAŇO, B., MÉSZÁROS, J. (2004). *Reprodukčné správanie obyvateľstva v obciach s nízkym životným štandardom*. Bratislava: INFOSTAT.
- VEČERNÍK, J. (1998). *Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- VEREŠ, P. (1983) Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880 – 1910. *Demografie* 25, s. 202 – 207.
- VEREŠ, P. (1986). Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910 – 1980. *Demografie* 28, (2), s. 110 – 117.
- VOJÁČKOVÁ, M. (2001). *Zaraďovanie alebo preraďovanie žiakov do špeciálnych škôl psychopedického typu*. Diplomová práca, Bratislava: Pedagogická fakulta UK.
- VOMÁČKOVÁ, O. (1971). Definice Cikána-Roma při sčítání lidu 1970. *Demografie*, 13, s. 176.
- WALTER, M. R. (2001). High Hopes: Unwed Parent's Expectations about Marriage. *Children and Youth Services Review* 23, (6 – 7), pp. 457 – 484.

Použité zdroje údajov

- Az 1850. és 1857. Évi népszámlálás*, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest (1993).
- Az 1881. Év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt, I. kötet* (1882).
- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott Czigányösszeírás Eredményei*. Budapest. Az Országos Magyar Kir. Statisztikai hivatal, (1895).
- FEDERÁLNY ŠTATISTICKÝ ÚRAD (1974). *Sčítanie ľudu, domov a bytov I. 12. 1970. Cigánske obyvateľstvo SSR*, Bratislava.
- SLOVENSKÝ ŠTATISTICKÝ ÚRAD (1980). *Sčítanie ľudu, domov a bytov I. 11. 1980. Primárne údaje, vlastné triedenie*
- ŠTATISTICKÝ ÚRAD SLOVENSKEJ REPUBLIKY (1991). *Sčítanie ľudu, domov a bytov 3. marca 1991. Primárne údaje, vlastné triedenie*.

ŠTATISTICKÝ ÚRAD SLOVENSKEJ REPUBLIKY (2001). *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 26. 5. 2001*. Primárne údaje, vlastné triedenie.

ŠTATISTICKÝ ÚRAD SLOVENSKEJ REPUBLIKY (2011). *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 21. 5. 2011*. Primárne údaje, vlastné triedenie.

UNDP (2002). Avoiding the dependency trap: The Roma in Central and Eastern Europe.

UNDP: Bratislava 2002. 126 s. [cit. 2010-10-08]. Dostupné z WWW:<<http://europeandcis.undp.org/home/show/62BBCD48-F203-1EE9-BC5BD7359460A968>>

UNDP (2005). Zdrojové údaje zo zisťovania. [cit. 2010-05-14]. Dostupné z WWW:<<http://vulnerability.undp.sk/>>

Názov: Rómovia na Slovensku v sčítaniach obyvateľov 1980 – 2011

© Branislav Šprocha, Pavol Ďurček

Vydal: INFOSTAT – Výskumné demografické centrum, Univerzita Komenského,
Prírodovedecká fakulta, Katedra humánnej geografie a demografie a Centrum spoločenských
a psychologických vied SAV

1. vydanie, Bratislava 2017

Rozsah: 121 s., 7,2 AH

Náklad: 150 ks

ISBN 978-80-89398-35-5

ISBN 978-80-89398-35-5